

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

BOL OG BY 2. RÆKKE

3

LANDBRUG OG SAMFUND
I DET TYVENDE ÅRHUNDREDE

LANDBOHISTORISK SELSKAB
1980

FORORD

Idet Landbohistorisk Selskab beder om overbærenhed fra læsernes side over den opståede forsinkelse i forbindelse med publiceringen af »Landbohistorisk Tidsskrift«, er det med stor tilfredshed, at det nu kan fremlægge 3. bind i den skitserede temarække over væsentlige problemer inden for dansk landbohistorie. (Om temarækken i øvrigt, se redaktionens forord til seriens 1. bind »Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud« (1977)). Næste bind i rækken vil være et temahæfte over det 18. århundredes landbohistorie. Selv om redaktionen allerede har fået løfte om bidrag fra en række forfattere, vil der dog stadig være mulighed for at få en artikel optaget i dette nummer af tidsskriftet, selv om den i øvrigt ikke skulle kunne placeres inden for det 18. århundrede.

Jeg retter en varm tak til min medredaktør, *Michael Hertz*, fordi han som sædvanlig har påtaget sig det rent konkrete redigeringsarbejde.

Endvidere takkes Statens humanistiske Forskningsråd og Landbohistorisk Støttekreds, fordi begge institutioner beredvilligt påtog sig at yde støtte til udgivelsen af dette nummer af »Landbohistorisk Tidsskrift«.

Nærum, i februar 1980

Erik Helmer Pedersen

Georgeismen i dansk politik

1902-1933

AF BERNHARD HAGEN

Indledning

Den danske georgeismes historie før 2. verdenskrig er uløseligt forbundet med husmandsbevægelsen. Det er ikke for meget sagt, at georgeismen som praktisk politisk bevægelse opstod, kulminerede og gik ned med husmandsbevægelsen.

Denne rolle som ideologi for en småbrugerklasse blev afgørende for den danske georgeismes særlige karakter før 2. verdenskrig og samtidig afgørende for de resultater man faktisk nåede. Hvor pauvre de end måtte tage sig ud, så var de dog målt efter internationale alen temmelig enestående, og det var de alene i kraft af, at de danske georgeister formåede at gøre deres ideer til ideologi for en social bevægelse. *Det lykkedes stort set ikke andre steder.*

Georgeismen som social teori var ikke en hjemmegroet plante men importeret fra USA. Det gav derfor tilpasningsproblemer, da den omkring århundredskiftet skulle plantes om i dansk jord.

Formålet med denne undersøgelse er netop af vise, hvordan denne tilpasning artede sig; hvilke klasser og interesser georgeismen ramlede sammen med, da den blev introduceret i Danmark, og hvordan den blev præget af dette sammenstød.

Jeg har nævnt husmandsbevægelsen som drivkraften i George-bevægelsen; men for at forstå bevægelsens særlige karakter må man også undersøge de klasser og interesser, som satte grænsen for bevægelsens udfoldelsesmuligheder. Hvor altså den sociale drivkraft i den danske George-bevægelse er denne undersøgelses første aspekt, så bliver det man kan kalde »inertien i systemet« til undersøgelsens andet hovedaspekt.

Periodeafgrænsningen 1902-1933 er begrundet i georgeismens egen udvikling. I 1902 opnåede den med den berømte »Køgeresolution« lidt af et politisk gennembrud, som senere kulminerede i en række jord- og ejendomsbeskatningslove (lovene af 1919, 1922, 1926 og 1933). Fremstillingen er ført helt frem til 1933, men hovedvægten ligger på perioden frem til den første grundskyldslov af 1922. De følgende ti år er kun behandlet i oversigtsform. Motiveringen for denne fordeling af stoffet er, at de politisk udslaggivende partier (radikale, Socialdemokratiet og Venstre) omkring det tidspunkt synes at have fundet en fastere orientering over for georgeismen som praktisk politisk bevægelse. Efter 1933 var

det definitivt slut med den danske »husmands«-georgeisme. Da georgeismen genopstod efter 2. verdenskrig som praktisk politisk bevægelse var det under nye ideologiske former og på et nyt socialt grundlag.

Litteratur

En bred, samlet fremstilling af georgeismen i Danmark findes ikke; de forskellige sider af emnet er behandlet i en række artikler, monografier eller som sidetemaer i oversigtsværker.

Nævnes må i første række Fridlev Skrubbeltrangs tobindsværk »Den danske Husmand« (1952-54), hvor georgeismen selvsagt flere gange optræder som et vigtigt tema.

Det radikale Venstres holdning til spørgsmålet er behandlet af Erik Rasmussen i artiklen »Georgeismen som element i det social-radikale idékompleks indtil o. 1922« (Historie, ny række, 4 bd. 1957/58 s. 249 ff). Af andre parti-historier kan nævnes Kr. Koldings »Danmarks Retsforbund«, Åbenrå 1958. Fremstillingen er stærkt bundet af Retsforbundets specielle samfundsteori og retsmoral, som ikke må forveksles med georgeismen.

Henry George Foreningens historie er kun behandlet op til årene omkring foreningens stiftelse i 1902 dels af rådstuearkivar Villads Christensen: »Den første Henry Georgebevægelse i Danmark« (1906), dels af Erling Høiberg: »Højskolen og den tidligste danske georgeisme« (Historie, ny række bd. X, 1972 s. 110 ff) og »Træk af georgeismens historie i Danmark indtil 1905« (i »Grundskyld« 1972). Høiberg forsøger at påvise, hvordan georgeismen efter de første spæde organisationsforsøg i 1880'erne »overvintrede« på højskolerne. Det var på højskolerne husmandsførerne som unge modtog de første georgeistiske impulser.

En meget kort og skitse-mæssig fremstilling af georgeismen på lovgivningsplanen er givet af fhv. ligningschef K. J. Kristensen »Georgeismens praktiske indslag i lovgivningen 1902-1972« (Grundskyld 1972).

Af væsentlige selvbiografier må nævnes Jakob E. Langes »Erindringer fra halvfjerdsindstyve år« Odense 1938. Lange var en af pionererne i den georgeistiske bevægelse og ledende georgeist inden for Det radikale Venstre.

Metode

Materialets grundstamme er i første række rigsdagstidende, love, lovforslag og betænkninger fra kommissioner og udvalg. Derefter politiske programmer, pjecer og udtalelser; aviser og tidsskrifter fra Henry George Foreningen, husmands- og landboforeningerne.

Af ikke-trykte kilder er dels benyttet referaterne fra Venstres gruppemøder, dels referaterne fra det radikale Venstres landsmøder, hovedbestyrelse, forretningsudvalg og rigsdagsgruppe. Hele materialet findes på Rigsarkivet (RA).

Materialet fra Det radikale Venstres partiorganer er bevaret i form af maskinskrevne referater fra 1905-1919. I årene lige efter 1920 er dækningen af

landsmøderne præget af adskillige huller. Forhandlingsprotokoller fra rigsdagsgruppen foreligger for perioden 1914-20 og 1923-32.

Forhandlingsprotokollen fra Venstres gruppemøder er undersøgt fra tiden omkring samlingen af Reformvenstre og Moderate Venstre i 1910.

Når jeg i første række har satset på de to »Venstre«-partier, skyldes det, at disse to partier i jordpolitikken repræsenterede henholdsvis den »udfarende« og den »bremsende« kraft. Initiativerne, kravene til lovgivningsmagten, kom via husmandsbevægelsen fra Det radikale Venstre støttet af Socialdemokratiet. Modstykket til husmandsbevægelsen og det radikale Venstre var landboforeningerne, landbrugsrådet og Venstre. Venstre havde i kraft af flertallet med de konservative i landstinget »vetoet« overfor alle de fremstød, der udgik fra de radikale. Venstre var partiet, der kunne bestemme rækkevidden af de reformer, som blev foreslået.

Socialdemokratiets holdning er belyst ud fra den officielle partihistorie »En bygning vi rejser« Kbh. 1954-55 af Oluf Bertolt m.fl. Endvidere er inddraget pjecer, programmer og partipressen. Socialdemokratiet var det tredje parti i den trekant af V-R-S, som skabte de for George-bevægelsen så vigtige love 1919-1933. Partiet stod i jordpolitikken en del i skyggen af Det radikale Venstre, hvis forbindelser til husmandsbevægelsen var stærkere end Socialdemokratiets.

De konservative spiller en helt perifer rolle i denne sammenhæng. Partiets indflydelse begrænsede sig til muligheden for at presse Venstre til højre ved at føre demonstrationspolitik.

Henry George' samfundsteori

Den georgeistiske lære er udformet af amerikaneren Henry George (1839-1897)¹. Hovedværket i denne lære er så ubestridt »Progress and Poverty«, som udkom første gang i 1879.

Den grundlæggende problemstilling i dette værk var – som titlen antyder – spørgsmålet om, hvorfor fattigdom og nød ikke formindskedes men snarere syntes at øges jo mere industrialiseringen skred frem og samfundets produktionsevne voksede.

George' påstand var den, at nøden skyldtes udbytning og ikke en social »naturlov« (som Malthus påstod); og denne udbytning havde hovedsagelig (omend ikke udelukkende) sin rod i det George kaldte »jordmonopolet« (»land monopoly«), dvs. den stadige udvidelse af den private jordejendomsret med den deraf følgende indskrænkning af frie jordarealer, hvor enhver kunne slå sig ned og selv tage fat.

Den indtægt jordejerne havde alene i kraft af, at ikke enhver frit kunne vælge den jord han ønskede, var udtryk for jordmonopolets udbytning af de arbejdende klasser, og udbytningen voksede med indskrænkningen af de frie jordarealer eller

1. Det er ikke stedet her at give en længere levnedsskildring. Den væsentligste biografi er forfattet af Charles A. Barker: Henry George, New York 1955.

m.a.o. med samfundets vækst og udvikling. Udvidelsen af samfundets produktionsevne tilfaldt hverken kapitalen eller det arbejdende folk men jordejerne i form af forøget jordrente. Alle samfundsmæssige fremskridt havde derfor en tendens til i sidste ende at kapitaliseres i højere jordrente. Den private ejendomsret til kapitalrenten (»interest« i modsætning til »rent«=jordrente) var derimod ikke udtryk for udbytning, thi kapital var ikke andet end opsparet arbejde.

Midlet til afskaffelse af nød og elendighed var da, at jordrenten blev samfundseje. Det skulle ikke ske gennem ekspropriation men ved beskatning af grundværdien dvs. under bibeholdelse af jordejernes brugsret til jorden. Den indtægt det offentlige derved ville komme i besiddelse af ville være så stor, at alle andre skatter kunne afskaffes.

George tog i sit hovedværk udtrykkelig afstand fra udstykning som et middel til at sikre alle lige andel i jordrenten². Han tog i det hele taget afstand fra enhver statsindblanding i jordfordelingen ved restriktioner eller jordopkøb. Det frie jordmarked ville (når jordrenten var inddraget) af sig selv skabe den mest økonomiske fordeling, og udviklingen pegede sikkert hen mod stordriften som fremtidens produktionsform både inden for industri og landbrug. Men den principielle og afgørende indvending mod udstykningen var, at en anden jordfordeling ikke ville løse spørgsmålet om jordrentens udbytning af lønarbejdet³:

»It will not reduce rent, and therefore cannot increase wages. It may make the comfortable classes larger, but will not improve the condition of those in the lowest class«.

George opfattede ligefrem udstykningen som en trussel mod en jordreform, der gik til ondets rod⁴:

»An equal distribution of land is impossible, and anything short of that would be only a mitigation not a cure, and a mitigation that would prevent the adaption of a cure«.

På trods af George' understregning af udbytningen som roden til fattigdom, så falder hans sociale teori, dog helt klart inden for den liberale og social-liberale tradition. George' begrebsverden var de klassiske liberale økonomers begrebsverden. Hans idealsamfund, et samfund, hvor den frie konkurrence kunne udfolde sig og mage alt til det bedste; et samfund, hvor enhver kunne nyde frugten af sit eget arbejde. I det »moderne« kapitalistiske samfund så han en alvorlig trussel mod dette ideal. Truslen kom især fra »jordmonopolet«, der berøvede folket frugterne af dets arbejde. Målet var ophævelsen af dette (og andre) monopoler.

2. Henry George: Progress and Poverty, New York, 1911, s. 319-25.

3. Ibid. s. 322.

4. Ibid. s. 325.

Målet var i en vis forstand at (gen-)skabe den »sunde« konkurrence-kapitalisme ved at luge vildskuddene i det bestående system væk.

Georgeismens gennembrud

Georgeismens politiske gennembrud i Danmark omkring århundredskiftet fik sit mest markante udtryk i den berømte »Køgeresolution« vedtaget af de sjællandske husmænds sendemandsmøde i 1902. Men før behandlingen af denne resolution er det nødvendigt at opsummere de vigtigste forudsætninger.

Husmandsbevægelsen er som nævnt af central betydning og vil blive behandlet i det følgende. Men derudover må også nævnes to andre vigtige forudsætninger.

Der er for det første dannelsen af den danske Henry George Forening i 1902. Siden 1887 havde en kreds af danske georgeister med mellemrum forsøgt at skabe en organisation omkring georgeisternes agitation, men uden held. Først i 1902 lykkedes det. Det stiftende møde fandt sted i København den 2. marts, hvor bevægelsens to hoveddrivkræfter, godsforvalter Sophus Berthelsen og landbrugs-lærer Jakob Lange blev henhv. formand og kasserer. Dermed var der for første gang skabt en organisatorisk ramme omkring georgeisternes arbejde.

For det andet må også nævnes skattereformdebatten omkring århundredskiftet, som mandede ud i den skelsættende reform af skattesystemet i 1903. Reformen gik i hovedsagen ud på en afløsning af en række gamle grundskatter og grundbyrder (hartkornsskat og tiende) med indkomst- og formueskat og ejendomsskyld (en afgift af al fast ejendom på grundlag af periodiske vurderinger). Essensen i denne flytten rundt med skatterne var en kraftig forskydning af skattebyrden fra landbruget over på de øvrige erhverv. En anden – måske utilsigtet – konsekvens af ejendomsskylden var en forskydning af skattebyrden fra større til mindre landbrug (jf. senere).

Den stigende interesse for georgeismen, som kan spores omkring århundredskiftet faldt kronologisk sammen med en voksende social selvbevidsthed i husmandsklassen. I 1896 stiftedes den første »rigtige« husmandsforening – Klim husmandsforening, – og flere lokale foreninger dukkede op i de følgende år. Fra en stilling som »landarbejder-småbruger« dvs. arbejdskraftreserve for det mellemstore og store landbrug havde der – takket være andelsbevægelsen – efterhånden udkrystalliseret sig en egentlig småbrugerklasse inden for husmandsklassen. Men processen var langsom og langt fra bragt til ende o. 1900.

Medvirkende til at styrke interessen omkring husmandssagen var utvivlsomt også debatten i 90'erne om den s.k. landarbejderlov eller som den også kaldes: den første statshusmandslov, loven af 24. marts 1899 om fremskaffelse af jordlodder til landarbejdere. Loven var kun i begrænset omfang præget af hensynet til husmandsklassens interesser. Det grundlæggende motiv i loven var hensynet til det mellemstore og store landbrugs interesser i at stavnsbinde en arbejdskraftreserve i landbruget ved at oprette jordlodder, der var så små, at de måtte suppleres med dagleje på gårdene.

Omkring 1902 var organiseringen af husmændene så vidt fremskreden, at der nu opstod faste regionale sammenslutninger. »De fynske Husmænds Landboforening« blev stiftet den 20. januar 1902, og på Sjælland indbød Karl Hansen (Ankerstræde) repræsentanter for alle husmandsforeninger på Sjælland og Lolland-Falster til et sendemandsmøde i Køge den 8. november 1902, hvor »De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger« blev stiftet med Karl Hansen som formand.

På mødet holdt Sophus Berthelsen en tale om georgeismen og husmandsbevægelsen, der mundede ud i et forslag til den resolution, der senere skulle blive kendt under navn af »Køgeresolutionen«⁵.

Udtalelsen samlede sig om to hovedemner: husmandslovgivningen og ejendomsbeskatningen, indirekte med adresse til statshusmandsloven af 1899 og de igangværende skattereformforhandlinger på rigsdagen. Udtalelsen havde således et klart dagsaktuelt sigte men var samtidig holdt i så generelle vendinger, at den også havde karakter af et socialpolitisk principprogram for husmandsbevægelsen.

Om husmandsspørgsmålet fastslog udtalelsen skråsikkert, at »husmandsbruget som selvstændig driftsform beviselig er den fordelagtigste form for landbrug, såvel for samfundet som for den enkelte og derfor kan ventes at blive den almindeligste ...«. Efter denne indledning gik udtalelsen over til at behandle den aktuelle husmandslovgivning og skattelovgivning.

Resolutionen kritiserede efter bedste georgeistiske principper selve grundprincippet i 1899-loven: princippet om at staten overhovedet skulle blande sig i jordfordelingen. Thi eftersom husmandsbruget var den fordelagtigste brugsform kunne hele sagens udvikling

»ikke væsentlig bygges på bidrag fra staten ..., men kun derpå, at husmandsklassens lige retsstilling med de øvrige samfundsklasser fuldt ud anerkendes gennem lovgivning«.

Og hvordan sikredes så denne »lige retsstilling«? – Svaret blev givet i det følgende afsnit, skatteafsnittet.

Udtalelsen kritiserede den ophævelse af »grundskatter og tienden« som var på trapperne:

»deslige byrders afskaffelse vil rettelig komme et enkelt slægtled til gode, og af dette kun de store grundejere, til forringelse af samfundsformuen og til tab for de ubemidlede samfundsklasser.«

Til gengæld krævede udtalelsen told og forbrugsskatter ophævet »da alle deslige byrder ... hviler uretfærdigt på arbejdet og de små hjem«. Og som erstatning for told- og forbrugsskatter krævede de sjællandske husmænd:

5. Gengivet i: Landbokommissionen af 1911. Betænkning 1. del 1916 s. 163.

»at der til dækning af de offentlige fornødenheder opkræves skat på den jordværdi, som ikke skyldes enkeltmands arbejde, men som hidrører fra samfundets vækst og udvikling, og som særligt ophober sig i storbyer, og ufortjent tilflyder uvedkommende privatspekulanter i stedet for at inddrages i statens og kommunens kasse. Deslige byrder vil ikke tynge arbejdet, men tværtimod gøre jorden billigere og derved lette adgangen for hver mand til at få eget hjem«.

Køgeresolutionen markerede to væsentlige punkter i georgeisternes kritik af skattereformen: For det første protesten mod de gamle grundskatters og tiendens ophævelse; for det andet kravet om en grundværdiskat til afløsning af told og afgifter.

Argumentationen mod ophævelsen af de gamle grundbyrder gik på, at disse byrder trods et forældet ligningsgrundlag ikke var uretfærdige, fordi de gennem køb og salg var indgået som en art prioritet i ejendomsværdien. At ophæve de gamle hartkornsskatter var ensbetydende med at presse jordprisen i vejret, kaste »samfundsformuen« i grams til de tilfældige jordejere (oftest de største grundbesiddere) til skade for senere slægtled, der måtte betale en højere pris for at erhverve selvstændig landbrugsbedrift.

Bemærkelsesværdigt er det, at Køgeresolutionen intet nævner om indkomst- og formueskatten. Det kan tages som udtryk for, at de sjællandske husmænd ikke ubetinget krævede grundværdiskatten som eneste skat. Sådant udslagde Berthelsen det i hvert fald nogle år senere⁶.

Resolutionen omtaler heller ikke ejendomsskylden. I betragtning af, hvor stor en del af georgeisternes agitation, der senere blev rettet mod netop denne skat, er det et bemærkelsesværdigt træk. Køgeresolutionens tavshed på dette punkt kan hænge sammen med, at ejendomsskylden først meget sent kom ind i rigsdagens forhandlinger. Faktisk først *efter* at Skattekommissionen af 1900 havde afgivet betænkning.

Køgeresolutionens ideer vandt kun gradvis indpas i de øvrige husmandsorganisationer. De første til at acceptere den var de fynske husmænd. På de samvirkende fynske husmandsforeningers sendemandsmøde i Odense d. 25. maj 1908 vedtoges en udtalelse der gik ind for »Køgeresolutionens grundsætninger«⁷. Den meget ordrige udtalelse drejede sig især om »statshusmandsloven«, der netop på det tidspunkt var til revision for tredje gang. Loven kritiseredes for at være en »undtagelses- og almisselov«, der blot førte til opskruning af prisen på husmandsjord. Udtalelsen anbefalede, at benytte *ekspropriation* hvor jord ikke kunne erhverves til »normal pris« (dvs. ejendomsskyldværdien).

I Jylland var modstanden mod georgeismen mere solid. Her stod Socialdemokra-

6. »Husmanden« 1906 s. 130.

7. »Husmanden« 1908 s. 182 f.

tiet bl.a. repræsenteret ved Jørgen Nielsen Viby, og Venstre bl.a. repræsenteret ved Carl Hansen, Vinde, stærkere end på øerne.

En egentlig accept af Køgeresolutionens grundideer lykkedes det først at få igennem i 1910, da De samvirkende Husmandsforeninger blev stiftet. Fællesprogrammet af 1910 knæsatte grundværdiskatten som en mærkesag for husmandsbevægelsen.

Programudtalelsen (der blev gentaget næsten uforandret i fællesprogrammet af 1913)⁸, krævede, at jordværdien skulle inddrages til samfundet gennem en grundskyld. At man dermed også tilsigtede *fuld* grundskyld fremgik indirekte af den følgende sætning:

»Under *overgangen* til denne (grundskylden) bibeholdes en skat med stærkt stigende skala på formue og indkomst«.

Også Berthelsen understregede i sit blad »Ret«⁹, at indkomst- og formueskatten kun opfattedes som en midlertidig foranstaltning. En overgangsordning, der ville falde væk, når den fulde grundskyld var en kendsgerning. Altså et nederlag for Jørgen Nielsen, der nok ønskede grundværdiskatten men samtidig ville bevare en progressiv indkomst- og formueskat, som et fast led i skattesystemet¹⁰.

Hvor »georgeistiske« var husmandsbevægelsens programmer af 1902, 1908 og 1910? I betragtning af at husmandsbevægelsens georgeisme i høj grad kom til at determinere den danske georgeistiske bevægelses udvikling helt frem til 30erne, er det et spørgsmål, som nok er nøjere overvejelse værd.

Køgeresolutionen afveg fra det, man kunne kalde den georgeistiske model på to punkter. For det første i troen på husmandsbruget som fremtidens brugsform og i troen på grundværdiskatten som midlet til at fremme denne brugsform. Som nævnt mente George, at stordriften var fremtidens brugsform. Når George talte om, at grundværdiskatten ville sikre alle lige adgang til jorden betød det *ikke*, at han som de danske husmænd opfattede den som en murbrækker for en storstilet udstykning af landbruget. Det betød, at alle ville få lige andel i *jordrenten*. For det andet må det nævnes, at Køgeresolutionen ikke direkte tager stilling til spørgsmålet om grundværdiskatten som eneste skat. Muligheden for en indkomst- og formueskat holdes åben.

Odense-resolutionen af 1908 indeholdt i kravet om ekspropriation som et middel til fremme af udstykning en yderligere afvigelse fra den georgeistiske model.

Fællesprogrammet af 1910 (og 1913) betød en kraftig tilnærmelse til den »rene« georgeisme. Kravet var nu grundskyld som eneste skat og ekspropriation omtales slet ikke.

8. Skrubbeltrang op.cit II s. 35 ff.

9. »Ret« april 1910.

10. »Husmanden« 1910. s. 156.

Det eneste specielle træk i husmændenes programmæssige udgave af georgeismen var nu selve troen på, at grundværdiskatten kunne fremkalde en storstilet udstykning.

Denne meget skarpe markering af et bestemt ideologisk standpunkt har utvivlsomt haft en vigtig psykologisk funktion for husmandsbevægelsen i dens forhold til det omgivende samfund. Den har medvirket til at markere en afstand mellem husmændenes egen organisation og den organisation de var udgået fra og stadig følte sig presset af: landboforeningerne.

Behandlingen af Køgeresolutionen i litteraturen er ikke fri for at være påvirket af husmændenes egen ideologi. Hos Skrubbeltrang¹¹ og især hos Erling Høiberg er der en tendens til at fremstille resolutionen således som husmændene selv ville at den skulle opfattes: som en idealistisk principerklæring ubundet af snævre klasseinteresser.

Høiberg giver denne fremstilling:¹²

»Det var et meget idealistisk program, som man vel næppe heller havde tænkt sig kunne gennemføres i den nærmeste fremtid. Men det er et betydningsfuldt politisk dokument, fordi en hel samfundsklasse her slutter op om et program, der ikke var klassebestemt i den forstand, at man krævede begunstigelser på andres bekostning.«

Den »idealisme« Høiberg her tillægger den sjællandske husmandsbevægelse, skal nok tages med flere gran salt. Sagen er, at man næppe kan finde mange interesseorganisationer, der af sig selv vil indrømme, at deres krav er udtryk for en selvvisk, snæversynet klassepolitik. De fleste interesseorganisationer vil tværtimod hævde, at deres krav er i overensstemmelse med helhedens tarv, at man ikke søger særbegunstigelser på andres bekostning.

Husmændenes »idealisme« hos Høiberg bliver særlig kuriøs, når forfatteren på samme side opstiller en betydelig mere kontant forklaring på sympatierne for grundskylden (»den vigtigste grund«):¹³

»Husmændene kunne nemlig kun være modstandere af den påtænkte ejendomsskyld, fordi den betød en forholdsvis tungere beskatning af de små brug end af de større, da de mindre landbrug gennemgående kunne opvise de største forbedringer og havde forholdsvis dyrere bygninger.«

Det er også denne forklaring, der er den centrale hos Erik Rasmussen som forklaring på husmændenes grundskyldspolitik og modstand mod 1903-reformen¹⁴.

11. Skrubbeltrang op. cit. bd. I. s. 263: »det var for mange deltagere en begejstrende tanke, at dette socialøkonomiske program skulle samle husmændene til en samfundsbedrift, som ingen anden befolkningsdel ville kunne øve.«

12. E. Høiberg: Træk af georgeismens historie i Danmark indtil 1905, (Grundskyld 1972) s. 100.

13. Ibid.

14. E. Rasmussen: op. cit. s. 252.

Nedenstående tal viser, hvordan overgangen fra hartkornsskat til ejendomsskyld kom til at påvirke fordelingen af ejendomsskatter i landdistrikterne.

Fordelingen af hartkorn og skattepligtig ejendomsskyld i landdistrikterne (1909-vurderingen)

	Hartkorn i pct.	Skattepligtig ejendomsskyld i pct.	Ejendomsskyld med procenten for hartkorn = 100
Gårde over 12 td. htk.	14,8	12,2	82
Gårde med 1-12 td. htk.	69,7	55,8	80
Under 1 td. htk.	10,4	11,7	112
Skove	0,9	2,5	279
Andre vurderinger	4,2	17,8	424
Til sammen	100,0	100,0	

Kilde: Landbokkommissionen af 1911. Betænkning 2. del s. 187.

Tallene viser, at de egentlige bondegårde og større ejendomme fik nedsat deres andel af de faste ejendomsskatter med ca. 20%. Denne lettelse blev betalt af de tre resterende grupper: Husmandsbrug (defineret som landbrug under 1 td. htk), særskilt vurderede skove og »andre vurderinger«. »Andre vurderinger« omfattede væsentligt *stationsbyer* og *forstads- og villabebyggelser*. Dertil kom teglværker, møllerier, kroer, landhåndværkerboliger m.m.

Det var først og fremmest denne gruppe, der fik det store skattesmæk. Skatteandelen blev mere end firedoblet. Husmandsbrugene fik vel en forhøjelse, men den stod slet ikke mål med de bymæssige bebyggelsers. Husmændenes skatteandel voksede »kun« 12%.

Det må beklages, at statistikken ikke har underopdelt gruppen af gårde fra 1 til 12 td. htk. En sådan opdeling ville sandsynligvis have afsløret, at de mindste gårde var hårdere ramt end husmandsbrugene. Bondegårde lige over 1 tønde hartkorn var ligesom husmandsbrugene kapitalintensive, men samtidig for store til at få andel i 1903-lovens skattefrie fradrag. (Loven gav et skattefrit fradrag for ejendomme op til 12.000 kr., derefter bortfaldt fradraget helt).

De politiske partier

Husmandsbevægelsens voksende accept af de georgeistiske tanker i årene 1902-10 blev afgørende for de politiske partiers holdning til spørgsmålet. Husmandsbevægelsen var netop i de år i kraftig fremdrift og husmændene derfor en ombejlet vælgergruppe. Det betød, at de partier, der tog husmandssagen alvorlig også måtte tage georgeismen alvorlig.

Tre af det politiske systems fire store partier var mere eller mindre engageret i husmandssagen: Det radikale Venstre, Socialdemokratiet og Venstre. Fælles for disse tre partiers holdning til georgeismen var, at de i de første år forholdt sig afventende, ligesom for at vejle om det nye ville komme for at blive eller bare var en døgnfluc. Men da husmandsbevægelsen omkring 1910 syntes temmelig fast forankret i en georgeistisk trosbekendelse gik der også skred i de politiske partier.

Først og stærkest præget af de nye ideer blev det radikale Venstre. Det kan ikke undre, for det radikale Venstre var det parti, som satsede mest på at sikre sig et godt forhold til husmandsbevægelsen. Hvor høj en prioritet det gode forhold til husmandsbevægelsen havde i partiets vælgerstrategi, viste sig meget klart, da partiet skulle finde sine ben i forhold til georgeismen: Selv om ingen af partispidserne af hjertet accepterede den nye ideologi (Bransager måske undtaget) så var det dog det radikale Venstre, som gik længst i georgeistisk retning!¹⁵.

Udviklingen af det radikale Venstres jordpolitik er udførlig beskrevet af Erik Rasmussen. Det centrale træk i udviklingen var en gradvis men sikker tilnærmelse til georgeismen. Fra Odenseprogrammets forbeholdne krav om at ejendomsskylden skulle omdannes »under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning« udviklede partiet sig gradvis indtil Sønderborgprogrammets formulering om »en formindskelse af den bestående økonomiske ulighed, idet skattesystemet så vidt muligt ligger på de samfundsskabte værdier«.

Også andre momenter spillede ind i udviklingen. Kravet om en særbeskatning af jordværdistigningen var således fremme lige siden Odenseprogrammet, og endelig var der også kravene til husmandslovgivningen. Odenseprogrammet havde foreslået, at statshusmandsbrugene skulle oprettes som »offentligt arvefæste«; men dette blev efter jordudvalgets arbejde 1909-10 (hvor Jakob Lange spillede en vigtig rolle) forvandlet til

»Jordbrug ... af en sådan art, at grundværdien bliver en vedvarende offentlig grundbyrde«¹⁶

Det var her – i landsmødeudtalelsen af 1911 – at ideen om de senere så kendte »jordrenteb brug« første gang blev formuleret i et partiprogram.

Den jordpolitiske debat inden for Socialdemokratiet havde to hovedaspekter. Der var dels spørgsmålet om hvordan man skulle forholde sig til selve udstyknings-tanken, ideen om at udparcellere det danske landbrug i husmandslodder; dels var der selve georgeisme-spørgsmålet. I teorien adskilte problemstillinger men i praksis snævert forbundne p.gr.a. husmandsbevægelsen.

Gimle-programmet af 1876 krævede fællesdrift og statsdrift af landbrugsjorden som den rette produktionsform¹⁷, men i praksis gik partiet alligevel fra starten ind

15. Erik Rasmussen: op. cit.

16. Landsmødet 1911. RA. Det rad. Venstre, pk. 12, læg 3.

17. Bertolt m.fl.: En bygning vi rejser bd. I, s. 184. Kbh. 1954.

for husmandsbevægelsens krav om udstykning. Programmet var én ting, den parlamentariske praksis noget andet.

I forholdet til de georgeistiske stattede tanker stillede partiet sig fra begyndelsen positivt. Også her var det den parlamentariske praksis, der kom først. P. Knudsen havde således i den parlamentariske Skattekommission af 1900 foreslået en skat af den fremtidige grundværdistigning¹⁸, og under den store skatterefor-diskussion i 1903 karakteriserede Borgbjerg georgeismen og socialismen som bevægelser med fundamentalt set samme mål¹⁹.

»de er (begge) udsprungne af det samme princip, nemlig, at få mere og mere over til samfundets, folkets ejendom.«

Borgbjergs meget George-venlige udtalelser blev et par år senere kraftigt imødegået af partiets teoretiker Gustav Bang. I en række artikler i »Social-Demokraten«, senere opsamlet i en pjece²⁰, kritiserede Bang georgeismen ud fra et konsekvent marxistisk synspunkt. Også udstykningstanken var Bang en ihærdig modstander af.

Flere ledende socialdemokrater var dog stærkt påvirket af georgeismen. Wiin-blad, Marott²¹ og Jacob Christensen²² er eksempler herpå. Den eneste jeg har set offentligt tage afstand fra Bang var Valdemar Olsen, folketingsmand fra Falster. Det skete i 1909 på et møde i Idestrup husmandsforening²³. Olsen erklærede, at Bang skrev for egen regning og karakteriserede georgeismen

»som et godt skatteprogram men ikke et universalmiddel mod samfundets brøst«.

Formuleringen dækkede meget godt den linie, som faktisk sejrede i Socialdemokratiet.

Afgørende for Socialdemokratiets holdning blev det, at de jyske husmænd – Socialdemokratiets stærkeste bastion inden for husmandsbevægelsen – bøjede sig for kravet om grundskyld som eneste skat. Det har utvivlsomt gjort indtryk i partiet og medvirket til at dreje 1913-programmet i mere husmands-georgeistisk retning. Der blev nu også på programplanet lukket op for udstykning, og der krævedes

18. Den parlamentariske Skattekommission af 1900: Indberetning til Folketinget ... angående beskatningsforholdene, s. 146. Kbh. 1900.

19. Rigsdagst. 1902/03, Folketingets forhandlinger sp. 4711.

20. Gustav Bang: Om Georgeismen, Århus 1905.

21. »Ret« 1909/10 s. 56.

22. Silkeborg Social-Demokrat 5.1.1910.

23. Nykøbing Social-Demokrat 13.12.1909 s. 3. Se også lederartiklerne i Lolland-Falster Social-Demokrat 5. 7. og 10. januar 1910, som udtrykker en meget positiv holdning til Henry George' ideer.

»Direkte skat på indkomst, formue og grundbesiddelse derunder indførelse af en jordværdistigningsafgift«²⁴

På kongressen konkluderede Stauning:²⁵

»Georgeismen har ingen tilhængere haft på denne kongres, men man har fra enkelte sider haft en forkærlighed for at bruge georgeistiske udtryksformer. Det skal vi se at komme bort fra, da vi stadig må huske på, at georgeisterne også er vore modstandere«.

Med udtrykket »modstandere« har Stauning næppe sigtet til husmændene. Snarere til Sophus Berthelsen, til hvem partiet altid havde haft et køligt forhold. Partiets reelle tilnærmelse til udstykning og georgeisme skulle ikke se ud som et knæfald for det nye. Det skulle tage sig ud som en politik, der var inspireret af partiets egen ideologi.

Ligesom Socialdemokratiet og de radikale udviklede også Venstre sig i mere georgeistisk retning i de år.

Loven om »jernbaneskyld« af 1910 (en afgift af værdistigninger fremkaldt af jernbaneanlæg) gik oprindeligt tilbage til et forslag fra daværende trafikminister Sv. Høgsbro fremsat den 18. januar 1907. (Høgsbro havde været medstifter af Henry George Foreningen i 1902).

Høgsbros idé blev senere fulgt op af Reformvenstres nye program af september 1909²⁶ som krævede

»Grundværdibeskatning til stat og kommune ... særlig ... hvor offentlige foretagender har frembragt en stigning af grundværdien.«

Også i husmandspolitikken skiftede Venstre signaler. Efter forbillede af de radikales 1905-program blev »offentligt fæste« som en forsøgsordning sat på programmet.

Den nye jordpolitik var bare ét – omend væsentligt – led i J. C. Christensens forsøg på at give partiet et nyt ansigt blandt landbounderklassens vælgere efter Alberti-skandalen. Dette sporskifte i Venstres jordpolitik fik hurtigt konsekvenser, både i grundskyldsspørgsmålet (de første grundværdivurderinger) og i husmandssagen (nedsættelsen af en landbokommission).

De første grundværdivurderinger

Indførelsen af en særskilt grundværdivurdering var den første forudsætning for at en egentlig grundværdibeskatning kunne gennemføres. Det kan derfor ikke undre, at netop kravet om en sådan særskilt grundvurdering havde første

24. Social-Demokraten 14.2.1913.

25. Ibid.

26. Rigsdagsårbogen 1923/24 s. 484 ff.

prioritet blandt de krav, Henry George Foreningen stillede til regering og rigsdag.

Gennembruddet kom i 1909, da det lykkedes den nylig tiltrådte radikale regering, at få Venstre med til en bevilling på finansloven 1910/11 til foretagelse af en stikprøvevurdering af grundværdien.²⁷

Disse første grundværdivurderinger (som blev gennemført af Overskyldrådet i årene 1911 og 1912) var selvsagt endnu præget af stor usikkerhed; og de blev senere fulgt op af en generel grundværdivurdering foretaget i 1916 i forbindelse med almindelig vurdering til ejendomsskyld.

Den politiske betydning af de to vurderinger bestod først og fremmest deri, at de punkterede to vigtige myter i den georgeistiske agitation.

Den første myte var myten om, at grundværdien primært var koncentreret i byerne²⁸. Den blev allerede undergraved af de første stikprøvevurderinger. Overskyldrådet konkluderede således i 1912, at

»en overgang til jordskyld vil betyde *en almindelig forhøjelse for landejendomme* samtidig med en mindre forskydning fra huse til gårde.«²⁹.

I en kronik i »Politiken« den 29. maj 1912 udtrykte P. Munch betænkelighed ved dette perspektiv. En særbeskatning af særlig værdifulde bygninger kunne ifølge Munch komme på tale, hvis en ren jordskyld ville føre til en kraftig forøgelse af landbrugets skattebyrde.

Fordelingspolitisk blev vurderingen af 1916 (og i øvrigt også senere almindelige grundvurderinger) en bekræftelse af, at grundværdien var koncentreret i landdistrikterne og i decideret grad inden for landbruget³⁰.

1916-vurderingen punkterede imidlertid også en anden og mindst lige så væsentlig myte i den georgeistiske agitation: Myten om at husmandsbrugene ville vinde økonomisk ved overgangen fra ejendomsskyld til grundskyld. Husmandsbrugene ville tværtimod tabe. Den egentlige vinder ville blive de bymæssige bebyggelser i landkommunerne.

27. Vurderingsresultaterne publiceredes i to beretninger: »Beretning fra Overskyldrådet til Finansministeriet angående de i året 1911 foretagne prøveansættelser til jordskyld.« »Beretning angående de i året 1912 foretagne prøveansættelser til jordskyld.«

28. Allerede Køgeresolutionen talte om »en skat af den jordværdi ... som særlig ophober sig i storbyerne.« Og i »Husmanden« argumenterede georgeisterne herfor. Se f.eks. Berthelsen i »Husmanden« 1906 s. 131 og J. N. Brande »Husmanden« 1910 s. 118 f.

29. Beretningen 1912, s. 32.

Berthelsen forsøgte i sit blad at gendrive Overskyldrådets konklusion. Berthelsen undlod at omtale de skattefrie fradrag i ejendomsskyldværdien, hvorved Overskyldrådets konklusion kom til at tage sig meningsløs ud. Se »Ret« 1912/13 s. 148.

30. Se statistikken i »Betænkning vedrørende fuld grundskyld« Kbh. 1954 s. 71.

Fordelingen af skattepligtig ejendomsskyld og grundværdi i landdistrikterne ved vurderingen i 1916

	Skattepligtig ejendomsskyld	Jordskyld	Jordskyld med procenten af ejendomsskyld sat lig 100
	i pct.	i pct.	
Gårde over 12 td. h.	12,4	12,4	100
Gårde 1-12 td. htk.	54,1	59,6	110
Huse (under 1 td. h.)	12,1	15,2	126
Andre vurderinger	21,4	12,8	60
Til sammen	100,0	100,0	

Kilde: Landbokkommissionen af 1911 Betænkning 2. del 1920 s. 184.

Det som falder mest i øjnene, er den markante lettelse, der ville blive ikke-landbrugsejendomme til del ved en overgang fra ejendomsskyld til grundskyld (ca. 40% af skatteandelen). Den tilsvarende forhøjelse på landbrugsejendomme ville ikke være jævnt fordelt men koncentreret omkring de mindre landbrug. Husmandsbrug ville få en stigning på ca. 26%. Derefter falder stigningen med stigende brugsstørrelse, således at de største gårde slet ikke ville få noget pålæg.

Ejendomsskylden havde efter den sidste revision af fradragene (forhøjet til 2.800 kr. i 1915) i den grad antaget karakter af en progressiv skat, at en afløsning af ejendomsskylden med en ren grundskyld ikke ville lette husmandsbrugenes skattebyrde men tværtimod forøge den.

Jordreformen af 1919

I april 1911 nedsatte rigsdagen en landbokommission, der skulle afgive betænkning om en ny husmandslovgivning. Med dette initiativ opfyldte landbrugsminister Anders Nielsen (Venstre) det løfte hans parti havde givet de radikale under tredje revision af statshusmandsloven 1908/09³¹, og samtidig tog han hul på det punkt i Venstres program af september 1909, der krævede indførelse af offentligt fæste som en forsøgsordning.

Af kommissionens medlemmer må særlig fremhæves de af regeringen udpegede embedsmænd Riis-Hansen og Waage. Deres interesse for de georgeistiske skattetanker var velkendte, så Venstre-regeringen kan ikke have været helt uvidende om, i hvilken retning kommissionens konklusioner ville pege³².

31. Revisionen 1908-09 var i øvrigt skelsættende derved, at man nu for alvor fjernede sig fra landarbejderlodderne og sigtede mod oprettelsen af selvstændige husmandsbrug.

32. Riis-Hansen havde f.eks. i 1909 udgivet en pjece om »Grundværdistigningsspørgsmålet«.

Den 18. januar 1916 afgav landbokommissionen sin første delbetænkning³³. Kommissionen havde på det tidspunkt siddet i næsten 5 år, og væsentlige problemer var endda ikke færdigbehandlede.

Denne langsommelighed i kommissionens arbejde var nok i første række udtryk for en bevidst forhalingspolitik fra regeringens og de ledende politikeres side. Andre problemer stod først på dagsordenen. Fra 1912 var det grundlovssagen og den dermed forbundne politiske borgfred³⁴, og fra 1914 stødte verdenskrigens politiske problemer til. De nære problemer var alt for presserende og de økonomiske forhold så usikre, at reformer, som ikke var strengt nødvendige, blev udskudt³⁵.

I husmandssagen betød verdenskrigen, at udstykningen næsten gik i stå³⁶. Den uindskrænkede u-bådskrig satte fra februar 1917 praktisk talt en stopper for al import af korn, foderstoffer og byggematerialer. Det danske landbrug kom i den paradoksale situation, at priserne steg og produktionen faldt. Særlig hårdt gik det ud over husmandsbrugene, der i højere grad end det mellemstore landbrug var afhængige af korn- og foderstoftilførsler udefra. De eksisterende husmandsbrug var hårdt trængt, og de høje priser på byggematerialer gjorde det i praksis umuligt at opføre nye.

De betrængte husmænd var derfor mere end landboforeningerne interesseret i et statsdirigeret pris- og fordelingssystem. Resultatet var et voksende modsætningsforhold mellem husmandsforeningerne, der ønskede en lav kornpris og landboforeningerne, der ønskede en høj pris.

Det var i denne periode begrebet »Pinstrupperne« (efter venstremanden og landbrugsrådsmanden P. P. Pinstrup) som udtryk for den hårde gårdejerorienterede landbrugspolitik blev skabt³⁷. Ove Rodes dagbøger vidner om, at den husmandsorienterede venstrepolitiker Martin Hansen og Søren Svendsen under verdenskrigen ikke befandt sig helt godt ved denne krasse hævvelse af gårdejerstandens interesser i kornspørgsmålet. Referatet af forhandlingerne i Venstres rigsdagsgruppe synes at bestyrke Rodes teori om et modsætningsforhold mellem »Pinstrupperne« og en mere bred landbopolitisk linie. Organisationsfolk som Brorsen og Pinstrup refererede deres synspunkter til landboforeningernes interesser. Martin Hansen derimod refererede i en polemik med Brorsen til *»den brede landbefolkning ... den tager ikke så meget hensyn til landboforeningerne, der holder brødkornprisen et par øre højere pr. kg.»*³⁸.

Inflationen, de ekstraordinære forsyningsforhold og hele den almindelige usikkerhed om, hvad fremtiden ville bringe, gjorde det til et mere end risikabelt

33. Landbokommissionen af 1911, betænkning I. del, 1916.

34. E. Rasmussen op. cit. s. 270 f.

35. Ibid. s. 275.

36. Skrubbeltrang op. cit. II s. 71 ff.

37. Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918 ved Tage Kaarsted. s. 44.

38. RA. Venstre. Protokol for rigsdagsgruppen 1915-17, 25.1.1917.

foretagende at etablere sig som selvstændig landbruger. Drastiske midler måtte tages i brug, hvis kravet om jord hos landboudommen skulle honoreres. Først og fremmest fik ekspropriationsspørgsmålet en hidtil uset fremskudt plads i jordlovsdebatten. Så godt som alle partier blev omkring 1916-19 drevet længere mod venstre i jordpolitikken end de nogensinde havde været det og nogensinde skulle komme.

Det var i første del af landbokommissionens betænkning, at de senere så kendte »jordrentebrug« blev lanceret, dvs. forslaget om at oprette selvstændige husmandsbrug på jord i offentligt eje. Ved salget skulle køberen ikke erlægge nogen købesum for jorden men halvårligt betale en afgift, som principielt svarede til jordens rente. Rent teknisk skulle denne rente beregnes som obligationsrenten multipliceret med den værdi, jorden var blevet ansat til ved de periodiske vurderinger til ejendomsskyld. Renten skulle altså dels kunne variere med jordværdien (og dermed landbrugskonjunkturerne), dels med den effektive obligationsrente.

Reelt foreslog man altså her, at der midt i det privatejede danske landbrug skulle oprettes små georgeistiske »øer«, som svarede fuld jordrente til samfundet.

Brugsformen havde (ifl. betænkningen) den fordel fremfor de traditionelle statshusmandsbrug efter 1899-modellen (»statslånsbrugene«), at de var bedre beskyttet mod konjunkturedgange, idet renten ville falde med faldende jordværdi; og omvendt ville spekulation i fremtidige værdistigninger være udelukket, fordi renten automatisk ville stige med stigende jordværdi.

Bag forslaget stod syv af udvalgets 15 medlemmer (A-gruppen): Niels Frederiksen (RV), Hans Rasmussen (S) og tre medlemmer af Venstre: Falbe-Hansen (formand), Pinholt og Søren Svendsen samt embedsmanden Riis-Hansen.

Imod forslaget stod andre syv kommissionsmedlemmer (B-gruppen): Højres medlemmer og den resterende del af Venstre. Gruppen frygtede generelt for, at de georgeistiske skattetanker skulle blive begyndelsen til enden på den private ejendomsret p.g.a. grundskyldens konfiskatoriske karakter. Gruppen foreslog derfor, at jordrentebrugenes afgift kun måtte variere med obligationsrenten – ikke med grundværdien.

Samme måned som betænkningen blev offentliggjort fremsatte landbrugsminister Kr. Pedersen A-gruppens forslag om jordrentebrug. Under førstebehandlingen viste det sig, at det store flertal af Venstres gruppe kun betinget kunne tilslutte sig A-gruppens og regeringens forslag. Anstødsstenen var princippet om den variable jordrente. Dermed var sagen foreløbig blokeret.

Forslaget om jordrentebrug var imidlertid kun en del af den jordpolitiske helhed. Endnu var der ikke givet svar på det prekære spørgsmål om, hvordan jorden til jordrentebrugene skulle erhverves.

Svaret kom først tre år senere, den 13. februar 1919, i form af tre lovforslag fra

regeringen. Forslagene foreskrev tre måder, hvorpå der kunne erhverves jord til jordrentebrug: fra lensjorden (ved en blanding af ekspropriation og konfiskation), fra præstegårdsjorden (tilsammen ca. 50.000 td. land) og endelig ved statens intervention på det almindelige ejendomsmarked, dels ved almindelige køb, dels – hvis jord ikke kunne erhverves til rimelige priser – ved ekspropriation fra større landejendomme.

Forløbet af de seje jordlovsforhandlinger, der førte frem til jordreformen af 4. oktober 1919, er udførligt behandlet af Skrubbeltrang³⁹. Det grundlæggende problem i forhandlingerne var, at Venstre kun betinget kunne støtte ideen om jordrentebrugene, og at partiet mildt sagt var mere end skeptisk over for den tredje »erhvervelseslov«, ekspropriationsloven.

Først i september 1919 blev der mæglet forlig mellem regeringen og Venstre. Forliget indebar, at der blev lukket op for udstykning af jordrentebrug, dog med det forbehold, at omvurderingerne blev gjort tidsbegrænsede, hvorved brugene fik karakter af at være en forsøgsordning. Jorden skulle hentes fra præstegårdsjorden og majoratsjorden; men kravet om ekspropriation måtte regeringen lade falde. Her var Venstre urokkelig. Kun et mindretal inden for Venstre, derunder husmanden Martin Hansen, gik helhjertet ind for ekspropriation⁴⁰.

Grundskyldsforslagene af 5. marts 1920

Efter fremsættelsen af jorderhvervelseslovforslagene i februar 1919 manglede der kun ét forslag i jordreformkomplekset: grundskyldsforslaget; den lov, der af mange radikale blev opfattet som den væsentligste. Regeringens tøven på dette punkt var i første række begrundet i finansminister Edvard Brandes' personlige modstand mod grundskyldstanken.

Det er ikke stedet her i detaljer at forfølge konflikten mellem på den ene side Brandes og på den anden side husmandsbevægelsen og partiapparatet. Forløbet er grundigt analyseret af Erik Rasmussen⁴¹. Hovedtrækkene i konflikten var følgende:

I løbet af 1918 begyndte i husmandskredse en kampagne mod finansminister Brandes. »Husmanden« fra 1918 havde en hel serie af læserindlæg under rubrikken »Bør kravene rejses nu?«, hvor læserne udtrykte deres utålmodighed og irritation over regeringens forhalingstaktik, der efter fleres opfattelse dækkede over en lunken holdning til grundskyldssagen. Fra efteråret 1918 begyndte husmandsbevægelsens ledere i den radikale gruppe at bearbejde Brandes⁴², og fra

39. Skrubbeltrang: op. cit. bd. II.

40. Jf. Martin Hansens udtalelser i Næstvedkredsens Venstreforening, Næstved Tidende, 28.1.1919. Partiets interne forhandlinger se: RA, Venstre, protokol 1917-20, 14. og 18. februar 1919.

41. E. Rasmussen: op. cit. s. 276 ff.

42. Gruppemødet 24. september 1918, RA, Det rad. V. Protokol 1918-20.

sommeren 1919 blev også partiets lokale organisationer trukket ind i kampagnen mod finansministeren⁴³.

Det kan ikke af kilderne ses præcis hvornår Brandes bøjede sig for presset. Under den stormfulde generaldebat i rigsdagsgruppen 16.-19. december 1919⁴⁴, hvor truslen om en mistillidserklæring til finansministeren – og det ville i praksis sige til hele regeringen – svirrede i luften, var Brandes stadig lige ubøjelig. Et forlig mellem gruppe og ministerium må være kommet i stand i januar 1920. Den 25. januar kunne Jeppesen-Drusebjerg meddele i »Husmanden«, at regeringen ville fremsætte et grundskyldsforslag »i løbet af februar«. Forslaget kom faktisk først i marts, så der kan være opstået nye problemer i sidste øjeblik.

Forløbet var ikke uden dramatik, men nogen dyberegående forklaring på, hvorfor Brandes (og Zahle) var så stærkt imod grundskylden får man ikke af akterne. Brandes' argumenter var »taktiske« (tidspunktet var ikke velvalgt, den nye vurdering måtte afventes, »demonstrationsforslag« etc.). Nogen egentlig realkritik indlod han sig næsten ikke på. Sandsynligvis har Brandes overhovedet haft svært ved at tage georgeismen alvorligt. Man får nærmest indtryk af, at han betragtede det hele som vås og fantasteri.

Grundskyldssagen havde imidlertid andre aspekter end konflikten Brandes-husmandsbevægelse-parti. Nok så interessant er i denne forbindelse konflikten mellem det man kunne kalde en »pragmatisk« og en »ortodoks« linie inden for husmandsbevægelsen og Det radikale Venstre.

På de sjællandske husmandsforeningers formandsmøde den 1. marts 1919⁴⁵ udtalte Niels Frederiksen sig om grundskyldslovene. Han fremhævede her, at en omlægning til grundskyld ville give de små ejendomme »en klækkelig forhøjelse af skattebyrden«. Dette kunne ikke toleres, og N. F. foreslog derfor, at man som en overgangsordning indførte et fradrag på 3.000 kr. i jordværdien, som skulle afvikles over i det højeste to vurderingsperioder.

Niels Frederiksens fremstilling af situationen fik enkelte til at reagere, og et af de mere markante modindlæg kom – meget interessant – fra N. P. Andreasen (den senere formand for de sjællandske husmænd og for De samvirkende Husmandsforeninger):

»Hvis husmandsbevægelsen fraviger dette princip (lige skat på lige jord) begår den programbrud. Den sociale virkning af en jordreform uden i forbindelse med en toldreform er værdiløs«.

Diskussionen gentog sig senere på året på Det radikale Venstres landsmøde 17.-19. august (1919). P. Munch redegjorde for de to store fordelingspolitiske

43. Hovedbestyrelsesmødet 7. august 1919, RA. Det rad. V, pakke 31, læg 8.

44. RA. Det rad. V. Protokol 1918-20.

45. »Husmanden« 1919, 2. marts.

problemer: forskydningen by-land og forskydningen gårdmandsbrug-husmandsbrug. Munch sluttede med at anbefale et fradrag på 3.000 kr.⁴⁶.

En af de skarpeste kritikere var her Jakob Lange. Lange udtalte bl.a., at fradraget reelt ville gøre husmandsbruget til »en slags privilegeret hartkorn«. Det var hårde ord fra en af veteranerne i George-bevægelsen, og Niels Frederiksen måtte nødvendigvis reagere:

»Hvad vi har ønsket er blot en overgangsbestemmelse. ... Varige afdragsregler går vi ikke med til. Vi skal stille os således, at muligheden for en sejr for det, vi gerne ville fremme ikke forspildes.«

Lange og N. P. Andreasen havde utvivlsomt trådt på en af Niels Frederiksens politiske ligtorne. Det kunne ikke skjules, at 1916-vurderingen havde været en slem streg i regningen. Så sent som i november 1915 havde Niels Frederiksen overfor landbokommissionen udtalt:⁴⁷

»Idet man man pålægger »lige skat på lige jord« efter jordens bonitet og beliggenhed og uanset den brug, der gøres af jorden, *vil det betyde en relativ lettelse af den nuværende grundbyrde på alle mindre jordbrug.*«

Senere fik piben altså en anden lyd, og havde Niels Frederiksen ikke stået fast på, at fradraget skulle være tidsbegrænset, ville der i sandhed også have været tale om et eklatant brud med Køgeresolutionens grundsætninger. Uden tidsbegrænsningen kunne Niels Frederiksen for den sags skyld akkurat lige så godt have foreslået en progressiv skala for grundskylden, en afgift, der steg med arealets størrelse.

Forslag i den retning var nemlig på det tidspunkt begyndt at dukke op både i den radikalt orienterede presse og i husmandspresen. I Skive Folkeblad d. 3. december 1918 betegnede redaktør Carl Hansen i en ledende artikel princippet om lige skat på lige jord som »gold teori« og krævede i stedet skattefrihed for de små brug og stigende skat på jorden i forhold til bedriftens størrelse. I »Husmanden«, 9. marts 1919, kommenterede Jeppesen-Drusebjerg kravet om en progressiv grundskyld:

»En jordskat efter stigende skala er i åbenbar modstrid med husmandsbevægelsens program og ville kun tjene til at fordyre jorden i stedet for at billiggøre den.«

1916-vurderingen havde bragt de georgeistiske husmandsledere i en penibel situation. På den ene side kravet om at kaste ideologien over bord; på den anden side kravet om at stå fast. Et brud med den ideologi, der så at sige havde formet

46. RA. Det rad. V. pakke 13, læg 1.

47. Landbokommissionen af 1911 anden del 1920, s. 247.

husmandsbevægelsens identitet over for landboforeningerne kunne ikke gennemføres. Det ville have bragt bevægelsen ud i en fuldstændig uholdbar situation. På den anden side: noget måtte der gøres. Fradrag, men med tidsbegrænsning, blev den pragmatiske løsning på konflikten mellem ideologi og erhvervspolitiske interesser.

Enden på konflikten blev regeringens to forslag af 5. marts 1920. Forslagene opererede med ½% grundskyld til staten og 2% til kommunerne. Det skattefrie fradrag var nedsat til 2.000 kr. (altså en mindre indrømmelse til de ortodokse georgeister) og skulle helt bortfalde i 1931.

Da finansminister Brandes og indenrigsminister Rode den 5. marts fremsatte regeringens første grundskyldsforslag, havde Venstre endnu ikke formuleret en mere detaljeret holdning til grundskyldsspørgsmålet.

Udgangspunktet var 1909- og 1916-programmernes krav om beskatning af grundværdistigninger og indførelse af »lige skat på lige jord«. Ved siden af disse to programmer forelå der også et forslag om grundskyld udarbejdet i 1916 af Venstres medlemmer i landbokommissionen og Riis-Hansen⁴⁸. Forslaget er interessant, fordi det er det første og samtidig også det mest georgeistiske fra Venstres side.

Det var utvivlsomt Riis-Hansen, der havde ført pennen. Forslaget havde i hvert fald slående fællestræk med det oplæg, som Riis-Hansen tidligere havde givet til kommissionen⁴⁹. Et af de træk, som særprægede gruppens forslag, var ideen om en kommunal grundskyldspromille, der skulle variere med konjunkturerne, således som de afspejlede sig i grundværdiens svingninger. Men det er også værd at notere, at forslaget gik ind for en fuldstændig afløsning af den statslige ejendomsskyld med grundværdiskat.

Senerehen – efter at resultaterne af 1916-vurderingen var blevet publiceret – synes forslagsstillerne at have fået lidt kolde fødder. I et efterskrift til forslaget (muligvis udarbejdet kort før betænkningens afgivelse i marts 1920) udtrykte gruppen betænkelighed over for perspektiverne ved en forskydning af skattebyrden fra by til land og sluttede af med noget, der nærmest lignede en trussel rettet mod de radikale, hvis de ville forsøge at gå videre ad det spor, som man nu selv var slået ind på⁵⁰:

»Naturligvis vil den (forskydningen fra by til land) vokse med skattens størrelse, og skulle der blive tale om, som fra anden side foreslået, straks at sætte jordskatten til over det dobbelte af ejendomsskyldens beløb og derefter lade den stige til det 5-6 dobbelte, *ville den dermed følgende skatteflytning fra by til land let kunne blive et af de skær, hvorpå et sådant forslag måtte strandes.*«

48. Landbokommissionen af 1911, 2. del, 1920, s. 35 ff, s. 47f.

49. Riis-Hansen: »Nogle udgangspunkter for en landbrugsreform«, *ibid.* s. 169 ff.

50. Landbokommissionen af 1911, 2. del, 1920, s. 48.

Den 12. marts – tre dage efter afgivelsen af landbokommissionens afsluttende betænkning og tolv dage før første behandlingen af regeringens grundskyldsfor-slag – blev principperne for en fremtidig grundskyldslovgivning for første gang sat under generaldebat i Venstres rigsdagsgruppe. Diskussionen strakte sig over fire dage (12, 16, 17. og 18. marts)⁵¹.

Udgangspunktet for gruppens diskussioner var en betænkning udarbejdet af et jordlovsudvalg i Venstre, som foruden landbokommissionens venstrefolk også omfattede bl.a. Brorsen, Hauch, Ole Hansen, Martin Hansen og N. P. Jensen.

Betænkningen var stort set en opsummering af de principper, som lå til grund for det forslag, Venstre i landbokommissionen havde udarbejdet sammen med Riis-Hansen. Udvalget havde delt sig i et flertal og et mindretal. Mindretallet bestod af N. P. Jensen, der tog »forbehold overfor muligheden af ikke at pålignge bygninger skat til staten.«

Det centrale spørgsmål i de følgende dages debat var konfrontationen mellem en georgeistisk inspireret skattectik overfor det synspunkt, at skattebyrden ikke måtte forskydes til ugunst for landet, og at grundskylden ikke måtte blive et middel til at udhule den private ejendomsret.

N. P. Jensen hævdede med udgangspunkt i 1916-vurderingens resultater, at en grundskyld til staten uden bygningsafgift ville give landbruget en skatteforhøjelse på 25%.

N. P. Jensen, der havde stået alene i udvalget, fik i rigsdagsgruppen støtte fra flere sider. Et af de mere markante indlæg kom fra Rasmus Andersen:

»For hver 1 kroners forhøjelse, som byerne får, så får landet en forhøjelse af 6 kr. Det er at række georgeismen hånden, og det går jeg aldrig med til.« (12. marts).

For flertallets indstilling talte bl.a. Thomas Larsen og Niels Neergaard. Sidstnævnte gik endda ret vidt:

»Der er en sandhedskerne i georgeismen, som anerkendes overalt, og den må vi også erkende og tage konsekvensen af.« (17. marts).

Rigsdagsgruppens énstemmigt vedtagne resolution af 18. marts 1920 fjernede sig imidlertid et godt stykke fra det oplæg partiets jordudvalg var kommet med.

Den afgørende forskel mellem udvalgets betænkning og rigsdagsgruppens udtalelse var den, at man ikke længere foreslog en ren grundværdiskat til staten, og at man satte det hidtidige skattebeløb som overgrænse for fremtidige statsejendomsskatter. Før krævedes kun promillen fikseret.

Hensynet til fordelingen by-land og hensynet til den private ejendomsret havde

51. RA. Venstre. Protokol 1917-20.

efter behandlingen i rigsdagsgruppen fået en ganske anderledes central placering i Venstres politik; og det Riis-Hansen'ske konjunktur-synspunkt, der havde spillet en væsentlig rolle for Venstre i landbokommissionen var helt gledet ud.

Jordpolitik under regeringen Neergaard/Madsen-Mygdal

Få dage efter førstebehandlingen af grundskyldsforslaget fik regeringen Zahle sin afsked (29. marts 1920), og det efterfølgende valg reducerede de radikales mandattal fra 32 til 17.

I grundskyldssagen fik det politiske omsving imidlertid ikke de store konsekvenser. Den lov om statsgrundskyld, som regeringen Neergaard gennemførte i 1922 var næppe meget forskellig fra det, som den radikale regering havde kunnet gøre sig håb om at få igennem rigsdagen i 1920.

Uden at gå i detaljer kan det fastslås, at loven var nøje modelleret over de krav, som Venstre havde opstillet i resolutionen af 18. marts 1920: Ingen forskydning fra by til land og loft over skatten på fast ejendom. Og som en mindre indrømmelse til småbrugerne sikrede loven (via et fradragssystem), at husmandsbrug og mindre gårdbrug fik en beskedent lettelse i skattebyrden. De største gårde en lille forøgelse⁵².

Neergaards grundskyldslov havde meget klart understreget kontinuiteten i forhold til den linie partiet havde udarbejdet i årene 1916-20. I husmandssagen gik det anderledes. Her gennemførte regeringens »stærke mand« landbrugsminister Madsen-Mygdal et klart brud med den linie, som var blevet udstukket af partiet i 1919.

Madsen-Mygdals holdning til husmandsspørgsmålet, som den kom til udtryk under de interne forhandlinger i Venstre i efteråret 1920 og foråret 1921, var, at han principielt ikke troede på husmandssagen. Han mente ikke, at den kunne løse det, man kaldte »det sociale spørgsmål«. Udstykningen kunne efter Madsen-Mygdals opfattelse ikke vende strømmen fra land til by.⁵³

»Det sociale sørgsmål ligger i de tusinder af byarbejdere, der står i fagforeningerne og bruger disse til at modarbejde sund sparsommelighed og foretagsomhed.«

Madsen-Mygdal var principielt imod statsstøtte til udstykningen. Den måtte ikke blive en form for socialhjælp til landarbejdere; udstykningen måtte klare sig selv eventuelt benytte sig af de eksisterende udstykningsforeninger.

I praktisk politik var det imidlertid selv for regeringens »stærke mand« umuligt totalt at fornægte husmandssagen. I begyndelsen af 20'erne stod husmandsideolo-

52. Se beregningerne i regeringens bemærkninger til forslaget. Rigsd.tid. 1921/22. tillæg A, sp. 3267-68.

53. RA. Venstre. Protokol 1920-21. 19. oktober 1920.

gien endnu så stærkt, at man i kredse langt uden for husmændenes egne rækker betragtede udstykningen som et socialt gode i sig selv. Udstykningstanken, ideen om at holde befolkningen på landet ved at oprette små brug – og det uanset om de ikke var særlig rentable – havde således også stærkt tag i meget store venstrekredse.

Fra flere sider blev Madsen-Mygdal imødegået. Ikke bare Martin Hansen og Pinholt, men også statsminister Neergaard og rigsdagsgruppens formand Brorsen stod fundamentalt set på udstykningsideologiens grund. Brorsen udtalte således i efteråret 1920 (vendt mod Mygdal), at jordspørgsmålet var

»et socialt spørgsmål af fundamental betydning ... Det var meget farligt at jage dem (de unge) ind til byernes proletariat. Sagen skal ikke forceres frem, men den må ikke stå stille. I de vanskelige overgangår har staten en pligt til at hjælpe de unge.«⁵⁴.

Stillet overfor en så massiv modstand, så Madsen-Mygdal sig tvunget til at tage spørgsmålet op. Udstykses skulle der; men på hvilke betingelser? Madsen-Mygdal var ikke i tvivl. Skulle der endelig udstykkes, skulle det være efter 1899-lovens principper. »Fri eje« ikke »offentligt fæste« som han udtrykte det.

Den gamle husmandslov var på det tidspunkt næsten sygnet helt hen. Mens der før 1917 oprettedes ca. 500 statshusmandsbrug om året var tallet i 1920/21 for så vidt angik statslånsbrugene helt nede på 137. Af jordrentebrug oprettedes der i samme finansår 195 med et samlet areal af 1316 ha.⁵⁵

Hovedslaget mellem den Mygdal'ske og den Pinholt'ske linie kom i første omgang til at stå på gruppemødet den 19. januar 1921⁵⁶.

Den 19. januar forelagde Mygdal sit jordlovsforslag, der gik ud på en forlængelse og forbedring af den gamle husmandslov. Låneværdien sattes op fra 12.000 til 18.000 kr. De 9/10 skulle kunne fås af statskassen, heraf 6/10 som lån og 3/10 som tilskud. Renten sattes til 5 pct. Hertil skulle bevilges 15 mill. kr. årligt i to år.

Tidspunktet for Mygdals angreb på 1919-reformen var taktisk overordentligt velvalgt. Netop i januar 1921 var »Egholm-sagen« på sit højdepunkt. De første jordrentebrug oprettet på herregården Egholms jorder – de radikales og husmændenes store propagandanummer – var i en slem økonomisk knibe og måtte søge om statsstøtte i jordlovsudvalget. Det vidste Madsen-Mygdal at benytte sig af under de ret bevægede forhandlinger der fandt sted på gruppemødet. Madsen-Mygdal havde let spil og fik bred opbakning i gruppen – især fra det jyske Venstre.

Lillelund mente, at

54. Ibid. 7. september 1920.

55. Statistisk Årbog.

56. RA. Venstre. Protokol 1920-21.

»de jyske husmænd (ikke) forlanger ... masseudstykning som Niels Frederiksen eller efter hans metode. De forlanger adgang til en 2. prioritet på 10.000 kr. og en udstykning på vilkår, der falder sammen med de af landbrugsministeren nu foreslåede.«

Utvivlsomt har det gjort indtryk at husmandsføreren Thorhauge gik ind for landbrugsministerens forslag. Det samme gjorde N. J. Larsen, Jensen-Flø, Nørskov, Bækgård og Clausager.

Landbrugsrådets præsident P. P. Pinstrup overgik hele koret med denne udtalelse:

»Landbrugsministerens forslag gør hans sunde jyske natur ære (hør!). Udstykningsforeningerne kan administrere billigere end statens jordudvalg. Det frie selveje har været løftestangen for landbrugets fremgang.«

Til slut takkede N. P. Jensen landbrugsministeren, »fordi han havde vovet at bryde *den linie, man var kommen ind på*«. Bruddet med 1919-linien blev altså også af Venstre *selv* følt og erkendt som et brud.

I denne situation var Pinholt stærkt trængt. Hans hovedargument var, at Mygdals forslag brød med den af partiet fastlagte linie:

Jordrentebregene »var ikke et fæsteforhold, men i virkeligheden fri eje. Nu at forny den gamle husmandslov *ville være ganske i strid med Venstres stilling i landbokommissionen*... Samfundet kan ikke forsvare nu at sælge statens jord til fri eje. Man burde opkøbe jord og udstykke den efter reglerne for lov om udstykning af jord i offentlig eje.«

Pinholt blev bakket op af Søren Svendsen og Martin Hansen. Sidstnævnte krævede endog erhvervsloven gennemført. Om det var med eller uden ekspropriationsbestemmelsen fremgår ikke af protokollens referat. Hvad vigtigere var: Pinholt blev også delvis støttet af Brorsen. Brorsen var på det tidspunkt formand for rigsdagsgruppen og som sådan forpligtet til at mægle. Brorsen understregede, at »*partiet havde en fortid*«, som man nu i *noget* grad var bundet til«. Madsen-Mygdal måtte »ikke bryde den linie, som vi nu i de senere år har fulgt«. Om udstykningsforeningerne sagde Brorsen, at »adskillige af dem har været rene svindelføretagender«. Den sidste bemærkning var en skarp imødegåelse af Pinstrup!

Brorsen gik ind for et »både og«, hvormed han mente, at Venstre nok kunne tillade sig at bryde 1919-linien, for så vidt som man genoplivede den gamle husmandslov, men bruddet måtte ikke være så voldsomt, som Mygdal ville det. Jordrentebregene måtte ikke slagtes. De skulle have lov til at eksistere side om side med statslånsbrugene.

Derved blev det. Brorsens kompromislinie blev efter forhandlinger i Venstres jordlovsudvalg mellem Pinholt og landbrugsministeren fastslået som Venstres

officielle politik⁵⁷. Den politik, der udadtil blev lanceret under sloganet: »ligestilling« for fæste og selveje.

Georgeismen 1922-1933

Behandlingen af den danske georgeisme slutter her o. 1922. Ikke fordi, »husmands-georgeismen« var færdig som praktisk politisk bevægelse. Den gjorde sig gældende endnu en tid. I 1926 indførtes der også grundskyld til kommunerne, og den egentlige slutsten blev først sat med grundstigningsskylden af 1933.

Flere temaer i denne periode kunne nok have fortjent en nærmere behandling. Man kan nævne den »lille« og den »store« landbrugskrises indvirkning på grundskyldsbevægelsen; Retsforbundets entré på den parlamentariske scene i 1926 og Venstres stadig stærkere modstand mod husmandsgeorgeismen.

Begrundelsen for alligevel at standse op her er, at der omkring 1922 synes at have udkrystalliseret sig visse »faste linier« i jordpolitikken. Og med »faste linier« menes, at de dominerende politiske kræfter havde fundet en fastere orientering overfor den nye ideologi. Der var ikke længere den samme bevægelse, som man kan spore i de to første årtier efter århundredskiftet.

Der var med jordreformen af 1919, husmandsloven af 1921 og grundskyldsreformen af 1922 angivet nogle ret faste rammer inden for hvilke den georgeistiske bevægelse havde muligheder for at gøre fremstød. Skulle disse rammer overskrides måtte det forudsætte en omkalfatring af de politiske magtforhold.

Sammenfatning

Georgeismens indflydelse på dansk jordpolitik er i det ovenstående behandlet ud fra to vinkler: dels er drivkraften, det sociale grundlag for bevægelsen undersøgt, dels har jeg analyseret de interesser, der satte grænsen for bevægelsens udfoldelsesmuligheder.

At det netop var husmandsbevægelsen, der kom til at udgøre drivkraften i den georgeistiske bevægelse, måtte uundgåeligt sætte sit særlige præg på den danske georgeismes art og karakter. Henry George' lære blev ikke forvansket, men dog stærkt præget og inspireret af de interesser og krav, som udgik fra husmandsbevægelsen; så stærkt, at man med rette kan karakterisere den danske georgeisme fra 1902 til 1933 som en »husmandsgeorgeisme«.

Det særlige småbrugerelement i den danske georgeisme gav sig flere udslag. Det mest markante var nok *jordrentebrugene* og i forbindelse hermed *ekspropriations-spørgsmålet*. I husmandsbevægelsens programmer var det grundskylden, der var det principale middel til udstykning. Men i praktisk politik var det statsstøtte og statsindblanding i jordfordelingen, der holdt udstykningen i gang: og over for grundskylden dukkede ekspropriationsmidlet hele tiden op som det mere konkrete og håndfaste instrument til at fremtvinge en anden jordfordeling.

57. Ibid. 21. januar 1921.

De skattefrie fradrag i grundskyldsforslagene af 1920 er et andet eksempel på det særlige småbrugerelement i den danske georgeisme. Fradragene havde deres baggrund i de første grundværdiurderinger af 1916, som viste, at husmændene ingen fordel havde af at gå fra ejendomsskyld til grundskyld. Snarere tværtimod; og dermed var husmændenes grundskyldsideologi med ét blevet løsrevet fra de rent erhvervspolitiske interesser.

Så meget desto mere bemærkelsesværdigt er det, at husmandsbevægelsen både i top og bund iværksatte et stærkt pres på den radikale regering i 1918-19 for at få et grundskyldsforslag på bordet.

Det viser, at georgeismen som ideologi må have haft en appel til husmændenes værdinormer, som rakte længere end en momentan utilfredshed med 1903-reformen kunne bære. En enkelt skattereform kunne nok skabe et agitatorisk udgangspunkt men ikke en hel ideologi for en social klasse (uden at man dog af den grund behøver at ophøje husmændenes georgeisme til et særligt »idealistisk« træk).

Som påpeget af Erling Høiberg har sikkert mange husmandsledere modtaget deres første georgeistiske impulser fra højskolebevægelsen; men det forklarer ikke, hvorfor netop husmandsklassen har været særlig modtagelig. Gårdmandssønner var i reglen stærkere repræsenteret på højskolerne.

De politiske kræfter, som satte grænsen for den georgeistiske bevægelses udfoldelsesmuligheder, var Venstre og gårdejernes interesseorganisationer.

Flere hensyn spillede ind. For det første var der princippet om beskyttelse af den private ejendomsret mod konfiskation, hævningen af selvejet, det princip, som havde været en mærkesag for Venstre i det 19. århundrede. Det andet princip var hensynet til skattebyrdens fordeling mellem land og by. (Endelig var der også hensynet til bøndernes adgang til realkredit, et spørgsmål, som ikke er blevet behandlet her).

Det er i lige så høj grad i lyset af dette kompleks af interesser, man skal se jordlovene fra 1919 til 1933, som i lyset af husmandsbevægelsens interesser og krav. Beskatningen af grundværdien blev holdt inden for grænsen af den eksisterende ejendomsbeskatning. Længere end til en afløsning af ejendomsskylden nåede georgeisterne i praksis aldrig.

Principperne om ejendomsretten, skattefordelingen (og realkredit) gjorde sig gældende i partiets jordpolitik i hele perioden; men de indgik ikke hele tiden med samme vægt. Det modstående hensyn, hensynet til husmandsbevægelsen, spillede en forholdsvis langt stærkere rolle i tiden indtil omkring 1916 (jf. Venstres holdning til jordrentebud og grundskyld i landbokommissionen af 1911). Derefter fjernede partiet sig gradvis længere væk fra denne linie.

1916-vurderingen spillede sikkert en væsentlig rolle for Venstres drejning væk fra grundskyldslinien. Vurderingen viste, at grundskylden stik imod georgeisternes påstande var en udpræget landbrugsskat. Men sporskiftet stak utvivlsomt

dybere. Det var uløseligt forbundet med den Madsen-Mygdal'ske »landbrugsliberalisme«. Madsen-Mygdals kritiske omtale af statshusmandsbrugene som socialhjælp for landarbejdere og fremhævelsen af fagforeningerne som det egentlige »sociale spørgsmål« illustrerer den mere fundamentale sammenhæng, der bestod mellem skiftet i jordpolitikken og Madsen-Mygdals magtovertagelse.

Jordejernes og realkreditens interesser fik en stadig højere prioritet i Venstres jordpolitik. Gradvis udviklede Venstre sig fra et mere bredt landboparti til et mere snævert gårdejerparti, og tidligere tiders mere bredtfavnende ledere blev erstattet af landbrugets og landbrugsorganisationernes folk. Det var politikere, som under verdenskrigens kornlovforhandlinger havde oplevet forholdet mellem landbo- og husmandsforeninger som et stærkt økonomisk modsætningsforhold.

Da den store landbrugskrise brød ud i 1931 havde husmandsbevægelsen allerede kulmineret, og dermed var også georgeismen på sit hidtidige grundlag færdig som drivkraft i jordpolitikken.

De radikale var i georgeistisk retning for længst kulmineret. Socialdemokratiet fortsatte derimod udviklingen; og da georgeismen igen blev sat på den politiske dagsorden efter 2. verdenskrig, var det på et nyt socialt og politisk grundlag. Det var med Socialdemokratiet og Retsforbundet som drivkraft og de radikale som »bremseklossen«.

Summary *Georgism in Danish Politics 1902-1933*

At the end of the 19th century the American social philosopher Henry George (1839-1897) propounded the theory that confiscation of land rents for the community by taxation could provide the solution to society's problems.

Compared with other countries, Henry George's ideas on the taxation of land values have played an amazingly large role in land and tax policies in Denmark, the explanation being that shortly after the turn of the century Danish Georgists* were able to make Georgist thinking into an ideology for a social movement that was making vigorous advances just at this time: the smallholders' movement (*husmandsbevægelsen*). The gradual acceptance of Henry George's ideas by the smallholders' movement took place during the period 1902-1910, and soon the parties associated with the smallholders' movement (primarily the *radikale Venstre* or Social Liberals) also became influenced by the new ideas.

The Land Reform of 1919 represented the first attempt to put the new ideas into practice. This reform introduced the *jordrentebrug* (»land-rent farm«), a smallholding established on state-owned land. The smallholder did not buy the

* I have used »Georgist« rather than »Georgian« because the latter has numerous other connotations.

land but obtained the right to use it in return for a rent payable to the state and varying according to fluctuations in the value of land.

Grundskyld (land-value tax) to the state was introduced in 1922, followed by a local *grundskyld* in 1926, and in 1933 the first Georgist epoch came to an end with the introduction of the *grundstigningskyld* (development tax or tax on unearned increment).

The promoters of this Georgist-influenced legislation were the Social Liberals** supported by the Social Democrats; but in order to get the legislation through, the two parties needed Liberal (*Venstre*) votes, for until 1936 the latter together with the Conservatives enjoyed a majority in the *Landsting*, one of the two chambers of the *Rigsdag*, so that they had the power to block any measures of reform initiated by the *Folketing*, the other chamber.

Thus, the Liberal party and the farmers' interest groups set the limit to how far the Georgist movement could go. And this limit was placed exactly where the Liberals felt that private property rights and the distribution of the tax burden between urban and rural areas might be threatened by the land tax.

Apart from the *jordrentebrug*, therefore, the most that the Georgists had achieved by the time the Second World War broke out was the replacement of the existing property taxes by the *grundskyld*.

The very fact that the Georgist-inspired demands to the legislative branch were conveyed through the medium of a smallholders' movement inevitably gave Danish Georgism a special flavour. So strongly was it coloured by the demands and interests represented by the smallholders' movement that it is proper to speak of a »smallholders' Georgism«. For example, George did not believe in small business units, either in industry or in agriculture. He believed that the future lay with big business. Nevertheless the Danish smallholders' movement declared in its programmes of 1910 and 1913 that a full *grundskyld* would result in a widespread fragmentation of Danish agriculture. The *jordrentebrug* of 1919 furnish another striking example of this unique combination of Georgism and the smallholders' movement which characterised the Danish Georgist movement prior to the Second World War.

Why did the smallholders put Georgism in the programme? Various theories have been canvassed. For example, smallholders have been credited with a particularly idealistic temperament. The tax reform of 1903, too, has been adduced as an explanation of smallholders' Georgism. The tax reform involved, inter alia, the abolition of the former land taxes (the *hartkorn* tax and tithes), and their replacement by a tax on buildings and land known as the *ejendomsskyld*, which shifted the tax burden from the larger farms and landed estates to the more capital-intensive smallholder units.

However, with the introduction of the first special land-valuation assessments in 1916, it became evident that smallholdings did not after all – as most people

** Or Radical Liberals.

had expected – have the advantage of replacing the existing real estate taxes with a *grundskyld* – quite the reverse. Nevertheless the smallholders' movement continued its demands for a *grundskyld* – though in a considerably more pragmatic form. Thus Georgism seems to have had a deeper appeal to the smallholder's set of values. One writer (Erling Høiberg) has pointed out the importance of the folk high school movement. It is probable that many of the smallholders' leaders had, as young men, received some of their earliest ideas from this source; but this does not explain why smallholders particularly were susceptible to these new ideas. Farmers' sons were as a rule more strongly represented in the high schools.

When the great agricultural slump broke in 1931, the smallholders' movement had already reached*** its peak, so that old-style Georgism too was finished as a driving force in land policy. When Georgism came on to the political agenda again after the Second World War it rested on a new social and political basis. Its mainspring was now to be found among Social Democrats and, especially, the *Retsforbund*, the latter being a small party founded in 1919 with a highly Georgist-influenced single-tax programme. The Social Liberals, who had previously been the prime movers in Georgist legislation, now played the role of the party that set the limits to the distance that could be travelled in the Georgist direction.

*** passed?

Landbrug og arbejdsmarked 1919-26

Af ANDERS TURE LINDSTRØM

Udforskningen af interesseorganisationerne i det danske samfund og deres almindelige virksomhed og betydning er kun langsomt ved at tage form. Naturligvis har man altid kendt indflydelsesrige enkeltpersoner, magtfulde persongrupper, selskaber osv., men det er først for alvor i det 20. århundrede, at det efterhånden mere og mere gennemorganiserede samfund bliver præget af interesseorganisationerne. Gennemslaget kom 1914-18, da erhvervsorganisationerne var med til at forvalte krigstidens talrige restriktioner og forordninger, og erhvervsorganisationerne tillige var inddraget meget aktivt i Danmarks officielle udenrigs- og handelspolitiske balancegang mellem de krigsførende magter.

Den foreliggende skitse om landbrug og arbejdsmarked 1919-26 er en stikprøveundersøgelse i et omfattende område, der har meget endnu uudnyttet kildemateriale. Formålet er at give et indtryk af de forskningsmuligheder, der ligger i arbejdsfeltet landbrug og arbejdsmarked i tyverne. Det gælder interesseorganisationernes aktiviteter på centralt og lokalt plan, det gælder samspillet mellem centrale organisationer og lokale organisationer, institutioner og interessegrupper.

Træk af landbrugets forhold til arbejdsmarkedet og det øvrige erhvervsliv med særligt henblik på arbejdskonflikterne i tyverne.

Da tyverne er ret så stofmættet en periode med hensyn til forholdet mellem landbrug og fagbevægelse, er den tidsmæssige afgrænsning i denne omgang sat til perioden 1919-26. Hvis det viser sig muligt, vil denne korte skitse senere blive fulgt op med en bredere fremstilling af landbrug og arbejdsmarked i dette århundrede.

Skildringen af det valgte tidsafsnit samler sig naturligt om en række konfliktsituationer på arbejdsmarkedet, hvor landbrugseksporten og dermed vitale økonomiske interesser bliver indblandet, fordi disse konflikter i særlig grad er egnede til at belyse landbrugsorganisationernes anstrengelser for at undgå at blive ramt af byerhvervenes stridigheder med arbejderorganisationerne. Interessante i forbindelse med konfliktsituationerne er naturligvis ikke blot den faktiske konfliktudvikling, men også meningsdannelsen i landbrugsorganisationerne og i landbrugskredse i det hele taget som følge af disse sammenstød.

Perioden fra århundredets begyndelse indtil Den første Verdenskrigs afslut-

ning var en tid, der blev præget først af en tøvende, dernæst en kraftig organisering af landbrugets arbejdskraft. Oprettelsen af landarbejdersammenslutninger førte efterhånden til konfrontation mellem det store og mellemstore landbrug og landarbejdernes fagforening, der netop i 1918-19 fik sit gennembrud. Dertil kom for landbruget problemerne med slagteriarbejderne. Modstræbende blev landbrugserhvervet trukket ind i det moderne arbejdsmarkeds organisationsliv. Debatten om organiseringen af landbrugets arbejdskraft satte sit stærke præg på de forskellige samfundsgruppers drøftelser af arbejdsmarkedsforhold tyverne igennem.

Tiden efter våbenstilstanden i november 1918 var i det hele taget en urolig tid. Der var i løbet af den første verdenskrig opstået stærke økonomiske og sociale spændinger i det danske samfund. Den russiske revolution i 1917 og den revolutionære uro og gæring, der fulgte i de følgende år over store dele af Europa, ikke mindst Tyskland og de østeuropæiske lande, men også Finland og det øvrige Skandinavien, efterlod også i Danmark et dybt indtryk i alle samfundslag. Et dybt indtryk i de kredse, der følte sig truet socialt, økonomisk og politisk af arbejderbevægelsens forskellige grupperinger, hvad enten det nu var syndikali-ster eller socialdemokrater. De på arbejdsmarkedet urolige år forstærkede fornemmelsen af utryghed i borgerlige kredse. På landet mærkedes landarbejder-nes og husmændenes agitation for en mere aktiv jordlovgivning med langt flere udstykninger. Professor Erik Rasmussen har i Politikens Danmarkshistorie karakteriseret tiden således: »Den snes måneder, der fulgte efter våbenstilstanden 11. november 1918, var en af de mest bevægede perioder i Danmarks nyere historie. Grænsestriden var af indgribende betydning, men trods alt kun en del af billedet.

Side om side med den foregik en social magtkamp i by og på land, spundet sammen med en tilspidsning af den politiske strid. Landet kom en revolutionær tilstand nærmere, end det havde været i næsten fire hundrede år, om end det var en tilstand, der alligevel ikke lignede de revolutioner, der foregik syd og øst for Danmark.«¹

Uroen på arbejdsmarkedet tvang landbrugsorganisationerne ind i konfrontation med arbejdere og fagbevægelse. Især gjorde den store havnestrejke i efteråret 1919 et stærkt indtryk. I en forespørgselsdebat i Folketinget den 10. september 1919 krævede talsmænd for landbruget sikring af eventuel frivillig arbejdskraft, hvis en sådan blev sat ind for at klare havnearbejdet. Der blev udtrykkelig henvist til en tidligere situation i Esbjerg, hvor landbruget havde været parat til at indsætte frivillig arbejdskraft.² Havnestrejken afvikledes i september 1919, men både i landbrugsorganisationerne og i byernes erhvervsliv forblev man levende interesseret i ordninger, der kunne sikre erhvervslivets forsyninger og virke som en præventiv faktor mod omfattende strejker.

1. *Erik Rasmussen* s. 184.

2. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger III, 10. september 1919 Sp. 7709-33, *Schultz* VI s. 138-39 samt P. Munch: *Erindringer 1918-24* (1963) s. 114-15 og 146-49.

I løbet af efteråret og vinteren oprettede interesserede borgerlige kredse med førende erhvervsfolk i spidsen derfor et organiseret strejkeværn. En række vigtige produktionsgrene blev i samarbejde med arbejdsgiverne strejkesikret. Et særligt transportkorps blev oprettet, så hverken import eller eksport kunne lammes.³ Den 20. februar 1920 blev foreningen Samfundshjælpen derefter præsenteret. Udadtil fremtrådte foreningen som en upolitisk borgerlig forening, der ikke repræsenterede særinteresser. Ideologisk set var Samfundshjælpen udpræget en kontrarevolutionær antibolchevikisk organisation.⁴

De følgende arbejds konflikter tvang selv husmandsforeningerne, der ellers ikke havde for godt et forhold til det større landbrug, ind i forsvaret af landbrugets økonomiske interesser. Den store transportkonflikt i 1920 pressede landbruget ind i et nødtvungen interessefællesskab med byerhvervene og Samfundshjælpen. Transportkonflikten førte til, at landbrugsorganisationerne satte frivillig arbejdskraft ind for at redde landbrugseksporten og sikre tilførsler til landbruget. Landbrugets effektive indsats bidrog til at knække transportstrejken. Det er her af interesse at belyse interesseforskelle og nuancer i forholdet mellem landbrugets frivillige arbejdskraft og Samfundshjælpen. Det foreliggende kildemateriale giver i et vist omfang mulighed for dette.

I byerne førte Samfundshjælpens resultater til fortsættelse af dette kontrarevolutionære beredskab for det borgerlige samfund. I landbruget oprettede man for at sikre dansk landbrugseksport i 1921 et stående korps af frivillige fra selve landbruget. Disse folk kunne tildels rykke ud med meget kort varsel, så landbrugsorganisationerne hurtigt kunne klare nye kritiske situationer, der truede landbrugseksporten eller tilførslerne af korn, foderstoffer og kunstgødning m.m. Gennem trykte kilder, men ikke mindst utrykt kildemateriale er det muligt detaljeret at følge udviklingen af landbrugets kriseberedskab fra første færd samt landbrugsorganisationernes interne drøftelser og dispositioner i forbindelse med de følgende års alvorlige arbejdskampe, der havde standsning af landbrugseksporten til følge.

I 1922 kom landbrugsorganisationerne atter – ufrivilligt – ind i åben konfrontation med arbejdere og fagbevægelse. Landbrugsinteresserne kunne i vinter og forår 1922 ikke holdes uden for det almindelige opgør på arbejdsmarkedet, hvor arbejdsgiverne krævede lønreduktioner. Denne meget bitre arbejdskamp førte til betydelig uro i en række byer. Især gik det hårdt til i Randers, hvor konflikten i marts 1922 udviklede sig til en regulær generalstrejke. Også her virkede landbrugets frivillige arbejdskraft på linje med Samfundshjælpens kontrarevolutionære hjælpekorps, og materialet fra landbrugsorganisationerne

3. *L'Union Civique* s. 15-16.

4. *L'Union Civique* s. 5-7 og 11-13. Arbejdsgiveren d. 18. juni og 20. august 1920. For en mere omfattende skildring af foreningens historie se iøvrigt Anders Ture Lindstrøm: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie. Erhvervshistorisk Årbog 1978 (Århus 1979)

kan sammen med det spredte arkivmateriale fra Samfundshjælpen bidrage til at uddybe kendskab og forståelse af denne markante og særprægede konflikt.

Arbejdsmarkedet var i perioden 1924-26 under mindretalsregeringen Stauning ret så uroligt, præget som tiden var af svære valutaproblemer og massearbejdsløshed. Landbrugsorganisationerne kom i denne periode til at opleve flere trusler mod dansk landbrugseksport. Voldsomt berørte storkonflikten i 1925 direkte eksportinteresserne. Man kan under storlockouten se, hvorledes landbrugets ledere snoede sig for at sikre eksporten i en situation, hvor landbrugets topfolk ikke just havde noget hjerteligt forhold til den socialdemokratiske regering. Det lå i luften, at socialdemokraterne ville være mere tilbageholdende med at indsætte politi og militær til beskyttelse af eventuel frivillig arbejdskraft fra landbruget eller Samfundshjælpen. Det eksisterende kildemateriale fra landbrugsorganisationerne dokumenterer her udførligt, hvorledes landbrugsorganisationerne med stor varsomhed sikrede landbrugsinteresserne og søgte at fastholde landbrugets officielt proklamerede neutralitet i arbejdskonflikter. Det ses også i landbrugsorganisationernes forsigtige og tilbageholdende politik i forhold til Samfundshjælpen. Storkonflikten i 1925 førte i forsommeren 1925 til indsats af en betydelig styrke af landbrugets frivillige og til demonstration af landbrugsorganisationernes faktiske slagkraft. Landbrugsorganisationernes initiativer her prægedes af pragmatisk holdning og kølig omtanke, når de økonomiske interesser skulle sikres.

Forsigtighed blev også udvist under nogle kritiske dage det følgende år under den engelske generalstrejke i maj 1926, da en dansk sympatistrejke, der kunne skade danske eksportinteresser, syntes at være under opræk.

Bortset fra arbejdskampe, der direkte truede eksportinteresserne, prægedes landbrugsorganisationernes forhold til fagbevægelsen ikke mindst af principielle stridsspørgsmål. Der var i landbrugskredse meget stærk modstand mod den organisering af landbrugets arbejdskraft, der begyndte at præge billedet 1918-1919.

Et markant eksempel på opgøret om organiseringen af landbrugets arbejdskraft er den såkaldte Kolindsund-konflikt 1923-26, hvor landbrug og fagbevægelse tørnede heftigt sammen efter en blokade mod en række gårde. Kolindsundsagen opfattedes af alle som en principsag. Den afsluttedes i 1926 med nederlag for de aktionerende landarbejdere og den samlede fagbevægelse. Kolindsundkonflikten spillede en betydelig rolle i tyvernes offentlige debat og blev brugt som politisk agitationsgrundlag. Kolindsundsagen var en del af baggrunden for det politiske pres for en mere restriktiv lovgivning over for organisationerne, dvs. ikke mindst fagforeningerne. Jurister har interesseret sig meget for de juridiske aspekter af Kolindsunddommene i 1925 og 1926, der afgjorde blokadesagerne. Hos historikere og politologer har Kolindsundkonflikten hidtil været meget sparsomt belyst i den trykte litteratur.⁵

5. Jvf. Knud Illum: Den kollektive arbejdsret, 3. udg. (1964) s. 355-56 og s. 379-80.

Schultz VI s. 200 og s. 399.

Som blokadesag er Kolindsundkonflikten og debatten om den også af interesse i dagens Danmark.

Bemærkninger til kildematerialet

Landbrugets holdninger og landbrugsorganisationernes adfærd under tyvernes arbejdskonflikter er noget stedmoderligt dækket i den eksisterende litteratur.⁶ Men det skorter ikke på trykt og utrykt kildemateriale til belysning af landbrug og arbejdsmarked i tyverne. Til den her foreliggende fremstilling er der anvendt trykt og utrykt materiale fra en række forskellige organisationsarkiver, kildemateriale, som formentlig kan suppleres betydeligt op ved udnyttelse af flere offentlige og private arkiver.

Af kendte fremstillinger til belysning af perioden er det især værd at fremhæve den beskrivelse professor Erik Rasmussen i Politikens Danmarkshistorie Bd. 13, 1913-39, har givet af interesseorganisationernes voksende rolle i denne periode. I al sin korthed er denne fremstilling stadig en nyttig og inspirerende oversigt, selv om historikere og politologer efterhånden i højere grad begynder at interessere sig for interesseorganisationerne og deres betydning i det danske samfund i dette århundrede.

Forholdet mellem landbrug og arbejdsmarked er et emneområde, der især dukker hyppigt op i tyvernes Rigsdagstidende. Rigsdagstidende er en væsentlig kildesamling til belysning af dansk politisk historie og ikke mindst til det her foreliggende emne. Der har i denne undersøgelse ikke været gjort brug af optegnelser fra de politiske partiers interne drøftelser af arbejdskonflikter. Der har også kun sporadisk været tale om anvendelse af materiale fra egentlige privatarkiver. Derimod har der i udstrakt grad været brugt stof fra de store interesseorganisationers forskellige publikationer. Disse publikationer indeholder ikke blot debatstof fra den publicistiske meningsbrydning og krigsførelse mellem de forskellige grupperinger i landbruget og det øvrige samfund. De udgør også en temmelig solid datamasse, der brugt med skønsomhed bidrager forholdsvis meget til den generelle strukturering af problemområderne.

Sammen med den partipolitiske presse er organisationspressen naturligvis en vigtig kildegruppe, men endnu vigtigere er landbrugsorganisationernes og de øvrige organisationers interne arkiver.

Det bedste af landbrugsorganisationernes materiale findes dels på Axelborg i København, dels på Erhvervsarkivet i Århus, hvor bl.a. dele af Landbrugsrådets og Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv opbevares. Det interne kildemateriale, der

6. Dog er der i de senere år bl.a. kommet Torben Hansgård: Landbrugsrådets tilblivelse (1976) og Erik Helmer Pedersen: Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33 (1979), forkortet EHP. For arbejdskonflikter i tyverne se desuden bl.a. Schultz VI s. 138-39, 200, 399, Knud Illum: Den kollektive arbejdsret. (3. udgave) (1964) samt John S. Madsen: Kolindsundkonflikten 1923-26 (utrykt universitetsspeciale, Århus Universitet 1976), forkortet JSM, og Anders Ture Lindstrøm: Landbrugsrådets oprettelse, dets organisationsform og erhvervspolitiske virksomhed 1919-26. Specialeopgave, Århus Universitet 1967, forkortet ATL.

er relevant for de her foreliggende problemstillinger, er i omfang ikke særlig omfattende, men til gengæld meget givtigt med hensyn til præcise oplysninger. Materialet giver et godt indblik i landbrugsorganisationernes forhold i en række kritiske situationer, ligesom den interne meningsdannelse og beslutningstagning i organisationernes øverste besluttende organer belyses. Vigtige er ikke mindst Landbrugsrådets protokoller med referater af debat og beslutninger i råd og præsidium samt de udsendte meddelelser fra præsidiet til rådet.

Slagteriernes arkiver er af stor betydning, når man skal have en fornemmelse af udviklingen under de store konflikter. Disse arkiver omfatter bl.a. en række pakker med kildemateriale fra Landbrugets Femmandsudvalg. Femmandsudvalget var landbrugets arbejdsudvalg for strejkesituationer. Femmandsudvalget tog sig af rekruttering og indsættelse af frivillig arbejdskraft under strejker, der kunne true eksporten. Slagteriernes materiale vedrørende landbrugets frivillige arbejdskraft er meget detaljeret. Det indeholder desuden farverige rapporter om de forskellige strejkesituationer 1920-25, så talrige facetter kommer frem.

Ved hjælp af Landbrugsrådets interne materiale samt materiale fra Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv og publikationer samt afdøde professor Fr. Vinding Kruses arkiv er det iøvrigt muligt at stikke et spadestik dybere med hensyn til den kontrarevolutionære forening Samfundshjælpen, der især 1920-22 spillede en vis rolle under de store arbejdskonflikter.

Dette kildemateriale giver mulighed for at give en ret præcis beskrivelse af foreningen Samfundshjælpen oprettelse, baggrund og struktur. Landbrugsrådets arkiver indeholder stof, der illustrerer nuancerne i landbrugsorganisationernes forhold til denne organisation, som man af hensyn til landbrugets officielle neutralitet distancerede sig lidt fra, selv om der bestod visse diskrete kontakter mellem landbrugets førende mænd og Samfundshjælpen. Det er endvidere muligt at sammenligne landbrugets frivillige arbejdskraft med Samfundshjælpen frivillige.

Det her anvendte kildemateriale er formentlig kun en brøkdel af det omfattende materiale, der eksisterer til belysning af tyvernes store havnestrejker med eksportstandsninger og andre arbejdskonflikter. Det er sandsynligt, at der kan fremskaffes relevante personarkiver og at en række større havnebyers byhistoriske arkiver etc. indeholder mere brugbart stof. Politiets arkiver i de forskellige havnebyer er i denne sammenhæng slet ikke blevet udnyttet, det må formodes, at f.eks. Esbjerg politis arkiver kan bidrage med relevant kildemateriale.

Det har i den foreliggende sammenhæng stor interesse også at belyse arbejdernes og fagforeningernes holdninger og reaktioner på det lokale plan under arbejdskonflikterne 1919-26. Det gælder således for den store eksporthavn Esbjergs vedkommende. De foreløbige forsøg på at efterspore dokumentation for dette har hidtil kun givet et magert resultat. Mere omfattende undersøgelser vil forhåbentlig forbedre kildegrundlaget.

Ikke desto mindre synes det rimeligt at sige, at kildegrundlaget for den her foreliggende skitse er forholdsvis solidt, selv om fremtidige undersøgelser vil kunne forbedre og nuancere dokumentationen yderligere.

Konfrontationerne i 1920

Overenskomstsituationen i 1920 førte til en voldsom konfrontationspolitik mellem arbejdsgivere og arbejdere. Den tilspidsede situation på arbejdsmarkedet fra februar 1920 tvang også landbruget ind i den generelle konflikt. Den førte de organisatorisk splittede landbrugsorganisationer, organisationerne under Landbrugsrådet samt husmandsforeningerne ind i et nødtvungen interessefællesskab. Landbrugsorganisationerne holdt sig officielt neutrale og distancerede sig fra arbejdsgiverinteresserne. Husmandsforeningerne måtte stå last og brast med det større landbrug for at redde landbrugseksporten. Hverken store eller små landbrugsproducenter havde råd til at give afkald på måneders eksportindtægter på grund af eksportstandsning.

Slagteristrejken og den efterfølgende store transportstrejke var de første markante strejketilfælde, hvor landbrugets specielle situation afspejledes i en særlig interessepolitik. Konfliktsituationerne indbandede landbruget direkte og demonstrerede både landbrugets styrke og splittethed.

Først kom strejken på andelsslagterierne i februar 1920, her illustreret med et eksempel fra Kolding, der viser, hvor vanskeligt det var for andelsslagterierne at finde ud af, hvilken arbejdsgiverorganisation de skulle satse på. Andelsslagteriet i Kolding var blevet oprettet i 1888 og havde indtil 1913 aftalt arbejds- og lønvilkår ved direkte forhandlinger med slagteriarbejdernes forbund. I juni 1913 indmeldte man sig i »De danske Andelsslagteriers Sammenslutning om Arbejdsforhold«. Et delegeretmøde vedtog i 1919, at andelsslagterierne skulle indmeldes i den store arbejdsgiverforening. Formålet med dette var at opnå mere ensartede forhold på samtlige slagterier. Det varede imidlertid ikke længe, før der fra adskillige slagteriers side fremkom krav om udmeldelse. I praksis gav medlemskabet af den store arbejdsgiverorganisation tilsyneladende bagslag. Vinterens Overenskomstforhandlinger førte ingen vegne, og fra den 1. februar 1920 strejkede arbejderne på samtlige slagterier. Trods mange forhandlinger varede strejken til begyndelsen af april 1920, det blev datidens længste slagteristrejke. Det var den almindelige mening på andelsslagterierne, at strejken ville have været undgået, hvis slagterierne havde haft deres egen arbejdsgiverforening.

Allerede ved den store slagteristrejke var der optræk til, at landbruget skulle sætte frivillig arbejdskraft ind i produktionen på slagterierne. På et ekstraordinært delegeretmøde i slutningen af marts 1920 vedtog andelsslagteriernes delegerede en resolution om, at de enkelte slagteriers bestyrelser måtte afgøre, hvornår slagtingen ved frivillig hjælp eventuelt skulle påbegyndes. Til andelsslagteriet i Kolding meldte der sig f.eks. 26 frivillige, men de nåede dog ikke at

komme i arbejde. Slagteriarbejderne genoptog arbejdet, efter at påskeforliget 1920 havde bragt gang i forhandlingerne.⁷

Husmandsforeningernes ledelse havde ikke tilgivet de øvrige landbrugsorganisationer, at de havde oprettet Landbrugsrådet og isoleret husmandsorganisationerne i sommeren 1919. Husmandsforeningerne tog revanche ved at genere slagterierne, der spillede en stor rolle ved finansieringen af Landbrugsrådet. Husmandsforeningerne anbefalede under slagteristrejken, at man indledte direkte forhandlinger med slagteriarbejderne og meldte sig ud af arbejdsgiver-sammenslutningen. Efter deres opfattelse havde det været en fejl, at andelsslagterierne overhovedet var kommet med i arbejdsgivernes organisation.⁸

Den store transportkonflikt april-juni 1920 berørte i endnu højere grad det samlede landbrugs økonomiske interesser. Den altafgørende Englands-eksport var truet. Denne konflikt var så alvorlig, at de ellers ikke særlig villige husmænd her måtte over i fælles front med det øvrige landbrug for at redde eksporten, selv om de principielt søgte at markere en mæglende rolle mellem de stridende samfundsgrupper.⁹

Det større landbrugs topfolk så med liden forståelse på de opståede arbejdskonflikter, der direkte berørte landbrugseksporten. Men i det større landbrugsorganisationer erkendtes tillige, at landbrugsorganisationerne ikke uden videre selv kunne gå i aktion for at besørge eksporten til det engelske marked.¹⁰

Skulle landbrugsorganisationerne gribe til det sidste våben, lastning og losning af landbrugsvarer med frivillig arbejdskraft, var det en første forudsætning, at den offentlige mening på landet og i byerne var forberedt på en sådan indgriben på arbejdsmarkedet. En anden væsentlig betingelse var politisk rygdækning af politibeskyttelse af de arbejdsvillige, så det frivillige mandskab kunne blive sikret effektiv beskyttelse mod de strejkendes vrede.¹¹

På en række møder i den sidste halvdel af april 1920 sikrede landbrugsorganisationerne inklusive de nølende husmandsforeninger sig den fornødne brede opbakning til anvendelse af frivillig arbejdskraft.¹²

Sidst i april 1920 kunne landbrugsorganisationernes særlige aktionsudvalg, Landbrugets Femmandsudvalg, gå i gang.

Femmandsudvalget måtte i første omgang koncentrere sig om mandskab til skibe og arbejdskraft til indladning af landbrugsprodukter. Den store transport-

7. P. Eliassen og K. V. Torpe: Andelsslagteriet i Kolding 1888-1938. 1938. Forkortet A-K, s. 74-75. *PMR* 11. marts 1920.

Schultz VI s. 139.

8. Husmandshjemmet 1920 s. 173-74.

9. Husmandshjemmet 9. maj 1920 s. 221-22, 217-18.

Husmandshjemmet s. 387.

10. *Andelsbladet* 1920 s. 541.

11. Jvf. note 2, debatten i folketinget 10. september 1919 *Andelsbladet* 1920 s. 541.

12. Landbrugsrådets beretning. 1919-20 s. 43. O. Tvede: De samvirkende danske andelsslagterier 1897-1972 (1972) s. 38.

konflikt havde lammet betydelige dele af den samlede skibsfart. Udvalget opfordrede organisationerne til at skaffe folk, og rekrutteringskampagnen kom til at forløbe tilfredsstillende. Der meldte sig i løbet af få dage flere hundrede landboere »i alle tjenestestillinger lige fra tjenestekarle til baroner«. Men slagterierne og mejerierne, der især tog sig af rekrutteringen, antog ikke bare landboere, landbrugsskoleelever og mejerister. De skaffede også keddelsmede og fiskere og sømænd med erfaring til bemanning af eksportbådene. Således lykkedes at bemane skibe både i Ålborg og Esbjerg og at udlosse varerne i England uden vanskeligheder.¹³

Regeringen Neergårds tiltræden i begyndelsen af maj 1920 betød, at den frivillige arbejdskraft, der måtte blive indsat, nu var sikret den nødvendige politibeskyttelse. Fra dette tidspunkt kunne landbrugets frivillige arbejdskraft gå i gang med arbejdet over en bred front. Parallelt med foreningen Samfundshjælpens tildels hastigt sammenskrabede mandskab virkede man for at besørge landbrugseksporten, og derved bidrog landbrugets frivillige stærkt til den store transportkonflikts sammenbrud.¹⁴

Landbrugsorganisationernes interne materiale illustrerer nogle af situationerne under transportstrejken. Den 13. maj 1920 blev det første mandskab indkaldt til indladning af landbrugsprodukter i Århus. Man afventede her først forhandlinger med havnearbejderne den 14. maj, men da disse fremdeles nægtede at foretage indladningen, tog det frivillige mandskab fat. Det gav anledning til uroligheder. Det hedder i en intern rapport fra landbrugsorganisationerne bl.a.: »... og da de værste urostiftere havde fået en del klø, erklærede havnearbejderne sig villige til at gå i arbejde, men først måtte man dog love dem, at det frivillige mandskab skulle sejle bort igen. Dette gik man ind på, og arbejdet blev da genoptaget i Århus.«¹⁵

I Esbjerg gik arbejdet hele tiden sin rolige gang, selv om arbejderne her protesterede mod at indlade i skibe med frivillig arbejdskraft, et krav, der senere blev frafaldet. Men selv om havnearbejdet blev passet, var der også på Esbjerg havn en del uro.

Tilbage var nu især strejken blandt de københavnske havnearbejdere (udover sømandstrejken). Derfor koncentrerede man det frivillige mandskab og ordnede forholdene i Københavns havn, idet man af hensyn til mandskabets sikkerhed besluttede, at indladningen alene skulle foregå i Frihavnen og på Larsens plads, der begge var lette at holde afspærrede.

Slagteriernes sekretariat indkaldte her både mandskab til indladning og bemanning af skibe. Der blev hovedsagelig anvendt folk fra landet og folk, som

13. Intern rapport om strejkeforløbet i 1920.

Pk. AF 92-811, skrivelser 1920-25. Femmandsudvalget. SLA.

14. Andelsbladet 1920 s. 541-43.

L'Union Civique s. 26-33.

15. Jvf. note 13.

følte sig tilknyttet landbruget, fra gårdmænd og tjenestekarle til arbejdere. Søfolkene var derimod væsentligst indkaldt blandt fiskere, navnlig vestkystfiskere, og folk med sejlerfaring.¹⁶

Det ser ud til, at landbrugsorganisationerne gjorde sig umage med først og fremmest at indkalde folk fra landbrugets rækker. Dette og det forhold, at landbruget ikke i princippet gik videre end til at sikre snævre økonomiske interesser, landbrugseksporten, provokerede måske mindre end Samfundshjælpen.¹⁷

Det ses i landbrugsorganisationernes interne beretninger, at landbrugets egen frivillige arbejdskraft var dygtig arbejdskraft. Landbrugets frivillige var tilsyneladende af bedre kvalitet end det mandskab, Samfundshjælpen kunne få fat på. Det hedder i en intern rapport bl.a. »... Disse folk har præsteret et arbejde, der hos os alle har vakt den største beundring, ikke alene udførte de et omhyggeligt arbejde, men de udførte betydeligt mere, end havnearbejderne i almindelighed havde præsteret.«¹⁸

Femmandsudvalget havde som helhed stort held med rekrutteringen, udvalgets tilbud om godt betalt frivilligt arbejde til sikring af eksporten fik en meget bred respons. Dog hændte det også, at der skete fejlindkaldelser. Således resulterede udvalgets henvendelse til tømrer H. Nielsen i, at denne svarede følgende (her i original stavemåde): »... Jeg vil blodt gøre det ærede udvalg opmærksom på, at jeg aldrig har tilbudt mig til det arbejde, og jeg agter heller ikke at være med til at udføre skruebrækkergerning, det var bedre hvis det ærede udvalg ville arbejde hen til at sømændene fik en ordentlig løn, der kan blive nok til rhederne enda«.¹⁹

Den 15. juni 1920 sluttede den store transportstrejke. Femmandsudvalget kunne derefter hjemsende det frivillige indladningsmandskab. Søfolkene blev hjemsendt, efterhånden som skibene kom hjem, og den 6. juli 1920 kunne det sidste frivillige mandskab blive sendt hjem.²⁰

Landbrugseksportens overgang til lastning ved den traditionelle arbejdsstyrke blev ikke ganske problemfri. Der skete i sommeren 1920 mange skader på ægkasserne, efter at det frivillige mandskab var blevet afløst af normalt mandskab. Importører og agenter måtte drøfte, hvordan de kunne sikre sig mod de mange tab. Man følte sig berettiget til at nære mistanke om forsætlig beskadigelse eller bevidst undladelse af omhu hos arbejderne ved indladning og stuvning af æggene. På et møde i juli 1920 udsendte ægagenterne en resolution, der vedtog skærpet omhu ved indladning.²¹

16. Sigurd Rambusch: Esbjerg havn 1868-1968 (1968) s. 92-93, jvf. note 13 og AF 19, SLA nr. 243 a.

17. Jvf. note 13.

18. Samme.

19. Tømrer H. Nielsen til Femmandsudvalget 14. maj 1920 PK AF 19, 243a, SLA.

20. Samme som note 13.

21. Meddelelse fra Landbrugsrådet til organisationerne den 26. juli 1920. Landbrugsrådets arkiv, Axelborg.

Efter afviklingen af den frivillige indsats inden for Samfundshjælpens rammer henvendte Samfundshjælpens daglige leder, kaptajn Flemming Topsøe, sig til Landbrugets Femmandsudvalg. Han ønskede at luften tanken om et samarbejde mellem udvalget og Samfundshjælpen. Samfundshjælpen søgte via landets sognefogeder at rekruttere mandskab til anvendelse under eventuelle fremtidige strejker. Man havde med nogen misundelse sammenlignet de to frivillige arbejdsstyrker og var kommet til det resultat, at arbejdskraften fra landet ydede mere end Samfundshjælpens frivillige.²² Hvilket lyder sandsynligt, da Samfundshjælpens mandskab hurtigt blev en meget broget flok, alt fra idealistiske mennesker, der gik varmt ind for Samfundshjælpens proklamerede idealer til forhulede folk fra Nyhavn og tilfældigt sammenskrab, der blot trængte til at tjene en skilling i en fart.²³

Landbrugsorganisationernes vellykkede indsats til sikring af landbrugseksporten fik konsekvenser. Landbrugets frivillige arbejdskraft havde vist, at man ikke skulle vente sig for meget af storkonflikter, der truede landbrugets økonomiske interesser. Det blev en klar advarsel til både moderate og militante grupper i fagbevægelsen. Landbrugsorganisationernes intervention for at begrænse yderliggående kræfters spil på arbejdsmarkedet fortsatte også de følgende år, blot strengt begrænset til landbrugets egentlige interesseområder. Denne forsigtige interessebetonede politik lå parallelt med Samfundshjælpens bredere kontrarevolutionære beredskab mod storstrejker og revolution.

En af konsekvenserne af transportstrejken i 1920 blev for landbruget og dets organisationer opbygningen af et eget beredskab til sikring af den vigtige og sårbare landbrugseksport.

Landbrugets beredskabskorps tager form

I landbrugsorganisationerne havde man noteret sig, at der under den store transportkonflikt var indkommet tilbud om arbejdskraft i et sådant omfang, at man ikke nær fik brug for alle, der havde tegnet sig. Til at imødegå urolige forhold på arbejdsmarkedet besluttede landbrugsorganisationerne derfor at sørge for opstillingen af et særligt beredskabskorps, der med korteste varsel kunne stå til rådighed for Femmandsudvalget.

Femmandsudvalget udsendte i april 1921 en henvendelse til andelsvirksomhederne under hovedorganisationerne, ikke mindst slagterierne, der havde været flittige leverandører af frivillig arbejdskraft i 1920. Udvalget udtrykte i henvendelsen håbet om, at man atter med kort varsel kunne få opbakning, hvis en ny situation skulle kræve det, »... til tilvejebringelse af et lignende arbejdsværn som det, der i foråret med stort held blev organiseret ...«²⁴

22. Jvf. note 13. og *L'Union Civique* s. 30.

23. *L'Union Civique* s. 28 og s. 30-31.

24. Landbrugseksportens Femmandsudvalg til andelsvirksomhederne. Trykt skrivelse april 1921. PK AF 92-811, SLA.

Hovedorganisationerne motiverede omhyggeligt bestræbelserne på at skabe et særligt strejkeberedskab for landbruget. Det hed således, at uden at bestræbelserne på nogen måde måtte opfattes som en trussel, havde man anset det for ønskeligt, at man i påkommende tilfælde stod bedst muligt rustet til at imødegå strejker eller lignende uregelmæssigheder i den normale udvikling for landbrugets produktion og dennes viderebesørgelse. Organisationerne lagde særlig vægt på at understrege, at man ønskede en beredskabsstyrke, man helt og fuldt selv kunne disponere over. Det hed således i skrivelserne: »... Hvad der også særlig har opfordret landbrugets egne organisationer til at fortsætte et arbejde på dette område, samtidig med at man er bekendt med, at Samfundshjælpen søger organiseret sit arbejde også ved henvendelse til landbruget og de virksomheder, som står i forbindelse hermed, er den omstændighed, at man i modsætning til Samfundshjælpen, som kun træder i kraft på foranledning af de offentlige myndigheder, anser det for nødvendigt, at man selv har det i sin hånd at bestemme, *hvornår* et sådant frivilligt arbejdsværn skal træde i kraft.«²⁵ Femmandsudvalget markerede her, at man med et landbrugets beredskabskorps ikke blot sikrede sig en mere neutral status i forhold til en mere militant organisation som Samfundshjælpen. Fik landbruget sin egen frivillige styrke, betød det også større praktisk handlefrihed til at sikre landbrugets økonomiske interesser.

Henvendelsen til landbrugets virksomheder vedrørende rekruttering af frivillig arbejdskraft blev i august 1921 fulgt op med oprettelsen af et beredskabskorps på 50 mand. De 50 mand skulle stå til disposition for Femmandsudvalget med kortest mulige varsel. Anledningen til selve oprettelsen af beredskabet var en bebudet havnearbejderstrejke, der dog blev undgået.²⁶ Der blev i løbet af de følgende år gentagne gange lejlighed til at indsætte landbrugets særlige beredskabskorps under arbejdskonflikter, der berørte eksporten.

Konfrontation og generalstrejke

1921-1922 var år prægede af industrikrise. Erhvervslivet reagerede på de vanskeligere tider under fredsøkonomi med krav om nedskæringer af omkostningsniveauet. Både i landbruget og i byerhvervene mødte arbejderne arbejdsgiverkrav om kraftige lønreduktioner. Denne tilspidsede situation betød i vinteren og foråret 1922 stærke spændinger, der mandede ud i et voldsomt opgør på arbejdsmarkedet.²⁷

Allerede tidligt i 1922 så det ud til, at landbrugssektoren ville blive inddraget direkte i arbejdsmarkedsslaget om lønreduktioner. Imidlertid lykkedes det i løbet af februar måned at undgå den konflikt, der havde været på vej i slagteriområdet. Den stigende uvilje i landbrugskredse, ikke mindst blandt husmændene, mod andelsslakteriernes medlemsskab af Dansk Arbejdsgiverforening, førte i løbet af

25. Samme.

26. Ref. af Femmandsudvalgets møde den 18. august 1921 PK AF 92-811, SLA. Under den kortvarige landarbejderkonflikt 19. maj-2. juni 1921 gik frivillig arbejdskraft fra landbruget så småt i gang som strejkebrydere, for konflikten se EHP s. 256-58 samt Avisårbogen 28. maj 1921.

27. *Erik Rasmussen* s. 268-284, og Avisårbogen marts-april 1922.

1922 til afvikling af dette medlemskab. Hermed kom landbrugets virksomheder og landbrugsorganisationerne atter til at stå mere frit i spillet på arbejdsmarkedet.²⁸

Arbejdskampen blev hårdest i Randers. Her udviklede arbejds konflikten sig i løbet af marts til en regulær generalstrejke. En generalstrejke, som kun med politiets, militærets og talrige strejkebryderes hjælp blev bragt til afslutning. Samfundshjælpen viste her klart sin præventive funktion og kontrarevolutionære holdning. Det blev demonstreret, at det borgerlige samfund i samarbejde ordensmagten ved hjælp af frivillig arbejdskraft kunne slå en generalstrejketrus sel effektivt ned.²⁹

Også landbrugets frivillige beredskabskorps kom i gang ved denne lejlighed og bidrog til at underminere strejken, selv om landbrugsorganisationerne principielt hævdede, at landbruget var neutralt i arbejdskampen.

Som i 1920 var det en klar forudsætning for landbrugsorganisationernes indgriben, at de frivillige kunne opnå effektiv politibeskyttelse. Det fik Samfundshjælpen og landbrugets frivillige under konfrontationen i 1922. Den siddende regering var indstillet på at slå urolighederne i Randers og andre steder ned med hård hånd.³⁰

Arbejds konflikten i foråret 1922 omfattede foruden Randers en række andre byer. Havnebyerne København, Odense, Horsens og tildels Esbjerg var også berørt af konfrontationen. Det gik hårdt til, det var ikke blot i Randers, at der opstod alvorlige uroligheder. Også Horsens og Kolding mærkede til kraftig arbejdsuro.³¹

Landbrugets beredskabskorps var klar til indsats med det samme. Fra februar 1922 stod det frivillige mandskab parat til at gå i gang, hvis arbejds konflikten skulle berøre landbrugseksporten. Femmandsudvalgets styrke på 50 mand stod til øjeblikkelig disposition. Imidlertid blev der i første omgang kun brug for frivilligt mandskab til Københavns havn, så man kunne begynde med at skaffe mandskab fra Sjælland.

De sjællandske andelsslagterier skaffede derefter det nødvendige mandskab, der sammen med 20 mand fra det faste beredskab den 21. februar 1922 blev sat til at indlade landbrugsvarer fra Larsens Plads. Landbrugets frivillige kom i løbet af arbejdskampen i 1922 dels til at indlade landbrugsvarer, dels til at losse f.eks. korn, frø, olie kager og gødningsstoffer, produkter, der direkte vedrørte landbrugets egen produktionssituation.

28. A-K s. 75.

29. Erik Rasmussen s. 283-84.

30. N. Chr. Christensen: Da jysk by var i belejringstilstand. Kronik i Flensborg Avis den 5. maj 1977, – Åge Seidenfaden: I politiets tjeneste (1955) s. 46-51, – Ref. af præsidiemøde 16. marts 1922, PMR 24. marts 1922.

31. Tønder Amts Social-Demokrat 16. og 19. marts 1922. – Avisårbogen marts 1922. – Erik Rasmussen s. 283-84, jvf. desuden Anders Ture Lindstrøm: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie. Erhvervshistorisk Årbog 1978 (1979) s. 30-32. ATL s. 210-11.

Systemet med beredskabskorps og frivillige fungerede. Femmandsudvalget fik slet ikke brug for korpset i fulde omfang. Som under storkonflikten i 1920 viste det sig let at skaffe folk til sikring af landbrugseksporten. Da udvalget begyndte at indkalde folk, meldte der sig straks en del unge mennesker fra Landbohøjskolen, desuden bl.a. polyteknikere, medicinere, jurister og en del studenter. Femmandsudvalget antog imidlertid kun folk, der stammede fra landbruget eller havde tilknytning til det, dvs. folk med selvstændigt landbrug, parcellister, forvaltere, arbejdsmænd, gårdmandssønner og tjenestekarle.³²

En rapport fra slutningen af marts 1922 giver et indtryk af landbrugsorganisationernes betydelige indsats under konflikten. I 1920 havde landbruget haft ca. 500 mand i gang, deraf ca. 300 med havnearbejde.³³ Rapporten oplyser, at der denne gang alene i Frihavnen var beskæftiget 430 af landbrugets frivillige. Ca. 100 mand arbejdede på Larsens Plads, 80 mand i Randers, et lignende antal skulle gå i gang i Horsens. Desuden var der også et vist antal frivillige i gang i Odense havn.

Situationsrapporten illustrerede iøvrigt landbrugsorganisationernes problemer med at balancere mellem de stridende parter. Den oplyste, at landbrugseksporten på grund af arbejdsgiverne havde haft problemer i Esbjerg. Arbejdsgiverforeningen havde udstedt lockoutvarsel for arbejderne i Esbjerg med undtagelse af de arbejdere, der var beskæftigede med landbrugseksporten. De sidstnævnte arbejdere havde ved et møde i Esbjerg meddelt, at såfremt lockouten trådte i kraft, ville disse arbejdsmænd erklære sympatistrejke. Det drejede sig efter Femmandsudvalgets oplysninger kun om godt 10 arbejdere, hvorefter udvalget havde bedt Dansk Arbejdsgiverforening om at tilbagekalde lockoutvarslet, så det ikke kom til konflikt i Esbjerg. Arbejdsgiverforeningen efterkom anmodningen.³⁴

Der kan næppe herske tvivl om, at man i det store og mellemstore landbrug, men også tildels i husmandskredse, i høj grad var imod generalstrejken og den øvrige arbejdsuro, der direkte skadede landbrugets økonomiske interesser. Desuden var landbrugets eget beredskab jo heller ikke gratis. Men på trods af ideologisk-politiske holdninger, de førende landbrugsorganisationer stod klart på regeringens side mod generalstrejken, var den generelle linje præget af ønsket om, at landbrugets stilling skulle opfattes som neutral. Landbrugsorganisationerne ville først og fremmest sikre den vigtige eksport, men ikke blandes op i det almindelige konfliktstof på det øvrige arbejdsmarked.

Den konfrontation, der især i marts-april 1922 prægede Randers og andre byer, blev en klar sejr for myndighederne. For Samfundshjælpen og ikke mindst landbrugets frivillige beredskab var den store indsats også en succes. Regeringen havde fra første færd valgt at føre en meget fast politik, som man kan se illustreret

32. *PMR* den 24. marts 1922.

33. Jvf. note 24.

34. *MR* den 24. marts 1922.

i den kundgørelse fra Randers politikammer, som den daværende politimester Åge Seidenfaden udstedte den 21. marts 1922. Den lød:

»1. I anledning af den ved den almindelige arbejdsnedlæggelse her i byen, derunder de kommunale tjenestemænds forliden af værkerne, indtrufne forværrede situation bekendtgøres:

De vagthavende revolver-bevæbnede politimænd og de militære vagter på vand-, gas- og elektricitetsværket samt andensteds har ordre til straks at gøre brug af våbnene over for enhver, der søger at trænge ind på værkernes grund uden fornøden tilladelse eller som søger at beskadige værkerne eller overhovedet at trænge inden for afspærringen.

2. Vand-gas- og elektricitetsforsyningen vil indtil videre blive opretholdt.

3. Ethvert overgreb over for arbejdsvillige eller arbejdende folk vil straks blive mødt med de hårdeste midler, ligesom orden i byen vil blive håndhævet med hensynsløs strengthed.«³⁵

Politisk havde regeringen, de lokale myndigheder og de forskellige grupper af frivillig arbejdskraft kontant demonstreret vilje til at slå enhver generalstrejke-trussel eller trussel mod samfundsvigtige funktioner iøvrigt ned. Specielt for landbrugsorganisationerne var det af interesse, at det endnu engang overbevisende havde markeret, at der ret let kunne mobiliseres et tilstrækkeligt stort og velmotiveret korps af frivillige fra landbrugskredse til sikring af vitale interesser som landbrugseksporten.³⁶ Men landbrugets indsats kunne også opfattes som en magtdemonstration, og anvendelsen af frivillig arbejdskraft – uanset, at det ikke var folk fra Samfundshjælpen – bidrog til gengæld også til et fortsat spændt forhold til de forskellige grupper i fagbevægelsen.

Landbrug og arbejdsmarked under mindretalsregeringen Stauning 1924-26

Efter bankskandaler, valutauro og inflation 1922-24 dannede socialdemokraterne efter valget i 1924 for første gang regering. Med Th. Stauning som statsminister skulle socialdemokraternes mindretalsregering demonstrere, at også arbejderpartiet var ansvarligt og regeringsdueligt.

Socialdemokratiets første regeringsperiode blev en tid præget af svære problemer, ikke mindst valutakrise og rekordarbejdsløshed. På arbejdsmarkedet kom man til at opleve flere markante trusler mod den danske landbrugseksport. Desuden optrappedes striden fra Kolindsund, hvor landmænd og fagbevægelse stod stejlt over for hinanden i spørgsmålet om organiseringen af den lokale arbejdskraft.³⁷

35. Gengivet efter den citerede kronik Flensborg Avis den 5. maj 1977.

36. Erik Rasmussen s. 284.

37. *Schultz VI* s. 200, – En bygning vi rejser II s. 346-48, *Schultz VI* s. 399. Ref. *LRP*. den 18. december 1924.

Landbrugsrådets ledende præsident P. P. Pinstrup sagde i en kommentar til blokaden af landmændene i Kolindsund, at hvis det gik godt i Kolindsund, så ville arbejderne følge efter i sogn efter sogn, »... vi må følge sagen med opmærksomhed, thi den indeholder en ikke ringe fare for erhvervets frihed« ...

Voldsomst berørte storlockouten i 1925 direkte landbrugets interesser. Den var i sin intensitet og længde særdeles generende for landbruget, fordi landbrugsorganisationerne under den socialdemokratiske mindretalsregering måtte gebærde sig mere varsomt end under de store sammenstød i 1920 og 1922. Vilklårene havde ændret sig. I 1920 og 1922 havde landbrugsorganisationerne været i stand til at rekruttere frivillig arbejdskraft, der beskyttet af politi og militær havde kunnet klare landbrugseksporten. Også Samfundshjælpens mandskab havde været i stand til at arbejde.

Situationen i 1925 var mere delikat og behæftet med flere usikkerhedsmomenter. Hvorledes ville regeringen Stauning stille sig til eventuel anvendelse af frivillig arbejdskraft fra Samfundshjælpen eller landbruget? Og ville en sådan frivillig arbejdsstyrke blive beskyttet betryggende af ordensmagten? For regeringen var ikke særlig venlig stemt over for landbruget (bortset fra husmændene), selv om ministeriet til fulde erkendte landbrugseksportens store samfundsøkonomiske betydning.

I landbrugsorganisationerne reagerede man med stor forsigtighed på denne delikate udvikling. En fornemmelse af denne forsigtighed giver de forhandlinger, Landbrugsrådet før konflikten i 1925 havde med Samfundshjælpens daglige leder, kaptajn Flemming Topsøe. På trods af det socialdemokratiske styre havde Samfundshjælpens ledelse ikke opgivet håbet om at kunne spille en rolle i arbejdsmarkedsopgøret.³⁸ Denne forhandling, den 22. april 1925, kom i stand, fordi Samfundshjælpen ønskede økonomisk støtte fra Landbrugsrådet eller de rådet tilsluttede organisationer, der direkte eller indirekte havde gavn af Samfundshjælpens kontrarevolutionære beredskab mod arbejdskonflikter. På trods af en vis intern uenighed om problemet, blev Landbrugsrådets svar venligt afvisende. Med erfaringerne fra 1920 og 1922 som baggrund var det blevet den fremherskende opfattelse i Landbrugsrådet, at landbruget skulle søge at holde eksporten i gang ved hjælp af landbrugets egne frivillige. Landbrugsorganisationerne ville heller ikke foretage sig noget, før alt var blevet standset. Landbrugsorganisationerne holdt sig således neutrale i forhold til Samfundshjælpen også under den kritiske situation i 1925, selv om de direkte og indirekte nød godt af Samfundshjælpens konflikt-dæmpende virksomhed, deriblandt dens fortrolige informationstjeneste, og selv om førende personligheder fra det store landbrug i tyverne sad i Samfundshjælpens bestyrelse.³⁹

Den store arbejdskamp i 1925 var et indviklet og sammensat spil mellem organisationerne og mindretalsregeringen Stauning. Strejker og lockouter begyndte fra den 18. marts 1925, og konflikten sluttede officielt den 5. juni 1925.

38. Jvf. Samfundshjælpens henvendelse til en række lokalafdelinger i Jylland 17. april 1925. RA. 10007. Foreningen Samfundshjælpens arkiv.

39. Chr. Sonne, O. Reedtz-Thott jvf. tillige *8 C LBR* (Erhvervsarkivet).

Også P. Pinstrup modtog sammen med forpagter Jens Theilmann efterretningsmateriale, *PMR* 30. april 1925, meddelelser om »kommunismen i Danmark«. *8C. LBR*, Erhvervsarkivet.

For landbrugets interesser begyndte sagen at blive alvorlig i løbet af april 1925, da grebet om landbrugseksporten strammedes, og der var optræk til en transportkonflikt. Slog arbejdsmændene til mod dampskibsrederne og DFDS i Esbjerg, var eksporten truet.⁴⁰ Landbrugsorganisationernes sekretariater fulgte nøje udviklingen. Man håbede her på, at truslerne mod landbrugseksporten ikke ville blive til noget, og dernæst på, at der ville blive indsat tilstrækkeligt mandskab, dvs. politi, til beskyttelse af frivillig arbejdskraft, hvis man som tidligere blev nødt til at sikre indladningen af landbrugseksporten med frivillige fra landbruget.⁴¹

Den 15. maj 1925 trådte arbejdsmændenes store transportstrejke i kraft. Den store strejke var til lige stor bekymring for regering og landbrugsorganisationer. Regeringen frygtede politisk manipulering af strejken. Landbrugsorganisationerne ville gerne holde eksporten i gang, men samtidig nødig give mindretalsregeringen indrømmelser af den grund ved f.eks. at bruge skibe anvist af fagforeningerne eller skibe, der på anden måde skaffedes uden om de strejkeramte rederier. Regeringen var interesseret i en modus vivendi og søgte en formel, der kunne lade landbrugseksporten slippe igennem uden kollision med Lyngsle og arbejdsmændene. En mulighed for at lade eksporten transportere uden om dampskibsrederiforeningen og dermed DFDS blev luftet af arbejdsmændene den 18. maj 1925, men den kunne landbrugsorganisationerne ikke godkende, hvorefter der uden resultat forhandlede videre.

Femmandsudvalget, der var blevet rekonstrueret med henblik på den forestående konfliktsituation mødtes derefter 19.-20. maj 1925. Udvalget rettede henvendelse til justitsminister K. K. Steincke for at sikre politibeskyttelse til den frivillige arbejdskraft. Slagterier og mejerier blev bedt om at være forberedt på at skulle skaffe mandskab.

Det ville blive et prekært problem at sørge for ro og orden i eksporthavnene, hvis landbrugets frivillige arbejdsstyrke skulle sættes ind for at sikre afsendelsen af eksporten fra Esbjerg og andre havne. Den socialdemokratiske regering ville nødig sætte politi og militær ind mod sine egne i fagbevægelsen. Mens regeringen Neergård håndfast og uden tøven har sat ordensmagten massivt ind for at beskytte Samfundshjælpen og landbrugets frivillige, forsøgte regeringen Stauning sig med en mere smidig løsning. Regeringens konfliktløsningsmodel blev et system med anvendelse af ordensfolk fra arbejdernes fællesorganisationer, et system, der af Landbrugsrådets sekretær Arne Høgsbro-Holm blev betegnet som en »rød hvidgarde«.⁴² Set fra landbrugsorganisationernes synspunkt var denne

40. Ref. af præsidiemøde den 22. april 1925. PMR 30. april 1925.

41. Samme.

Arne Høgsbro-Holm til P. P. Pinstrup den 6. maj 1925 7. L. LBR. (Erhvervsarkivet).

42. Dette system kendtes først fra Fredericia, jvf. Avisårbogen 6. maj 1925 Arne Høgsbro-Holm til P. P. Pinstrup 9. juli 1925. 7L. LBR. (Erhvervsarkivet). LB 1925 s. 94-95. Social-Demokraten den 19.-20. maj 1925.

»bløde« løsning ikke særlig heldig. Ordningen kom nemlig ikke til at fungere lige godt, bl.a. ville arbejdernes fællesorganisation i den vigtige havneby Esbjerg ikke medvirke til gennemførelse af tanken.⁴³

Femmandsudvalgets formand, forpagter Theilmann, Hvidkilde, understregede under optrapningen af arbejds konflikten landbrugets principielle neutralitet i den løbende strid.

Jens Ravn, formand for havnearbejderne i Esbjerg, erklærede, at hans folk bestemt nægtede at arbejde med eksportvarerne og at der iøvrigt var »skruetrækere nok til at gøre arbejdet.«⁴⁴

Den 22. maj 1925 gik landbrugets frivillige arbejdskraft derefter i gang med arbejdet på Esbjerg havn. Femmandsudvalget havde ikke fået specielle garantier eller tilsagn fra myndighederne, men justitsministeren havde dog skrevet til udvalget, at man ikke kunne give et specielt tilsagn, men at det var politiets pligt at holde ro og orden og hindre uroligheder, eventuelt ved at tilkalde forstærkning.⁴⁵ Og derefter holdt landbrugets egne frivillige uden assistance fra Samfundshjælpen stort set eksporten i gang, indtil den store transportkonflikt blev afblæst den 5. juni 1925.⁴⁶

Som ved tidligere lejligheder anvendte landbrugsorganisationerne kun folk fra landbruget eller folk med en egentlig tilknytning til landbruget. Der var alt »fra tjenestekarle til baroner«. En samtidig rapport fra slagteriernes arkiver illustrerer den specielle strejkesituation og giver et godt indblik i dens mange nuancer. Landbrugets frivillige fik startvanskeligheder, fordi det særlige havnepoliti ikke var ivrigt efter at lægge sig ud med de lokale arbejdere, og fordi strejkevagter og nysgerrige chikanerede de frivillige. Om dette hedder det i rapporten bl.a.:

En del af det mandskab, der ankom med biler, havde ofte største vanskelighed ved at komme frem, idet de strejkende oftede antastede sådanne, ikke alene i byen

43. Jvf. forretningsudvalgsmødet, Arbejdernes Fællesorganisation i Esbjerg den 2. juni 1925. Forretningsudvalget drøftede her De samv. Fagforbunds skrivelse om et ordenskorps og tog den til efterretning. Formanden oplyste her, at han også havde modtaget et brev fra politimesteren og havde meddelt ham, at fællesorganisationen ikke agtede at oprette noget ordenskorps af fagforeningsfolk.

(Protokol, Arbejdernes Fællesorganisation i Esbjerg, Byhistorisk Arkiv, Esbjerg).

Jvf. desuden usign. rapport om forløbet af konflikten i Esbjerg maj-juni 1925, SLA, formentlig skrevet af sekretær Fr. Jensen.

44. Landmandstidende den 19. maj 1925.

45. Justitsminister K. K. Steincke til Social-Demokraten den 19. maj 1925. Jvf. K. K. Steinckes cirkulære til politimestrene om, at man kan anvende vagter med hvide armbind fra fællesorganisationerne til at opretholde ro og orden.

Desuden tilskrev K. K. Steincke Femmandsudvalget den 20. maj 1925, at man ikke kunne give et specielt tilsagn om politibeskyttelse i forbindelse med opretholdelse af eksporten. Men det hed også i skrivelsen, at »... det er politiets pligt at holde ro og orden og hindre uroligheder, evt. ved at tilkalde forstærkning.«

Kopier af begge breve i *Pk. AF 92 konflikten 1925 SLA*.

46. *PMR* 24. juni 1925, ref. af præsidiets møde den 17. juni 1925.

men også ude på landevejene og på havnen, og i flere tilfælde fik de chaufførerne til at vende om eller fik disse til at nægte at køre længere. En del af det mandskab, der på den måde blev stoppet, vendte straks hjem igen, medens de mere standhaftige forcerede sig frem og kom ombord i logiskibet.

Sekretæren forsøgte, og flere gange med held, at bringe det mandskab tilbage i logiskibet og fik i et tilfælde, hvor 15 mand havde søgt tilflugt på centralhotellet, bypolitiet til at bringe disse folk til havnen i lejede biler.

Han henvendte sig til havnepolitiet og krævede, at dette anbragte mere politi på havnen, så mandskabet kunde komme frem, dette skete også.

Fredagen den 22. maj kom atter en del frivillige til havnen, hvor den såkaldte strejkevagt med flere forsøgte ved kraftige talemåder at holde dem tilbage; i flere tilfælde lykkedes det, men vi rådede dog over ca. 80 mand. Med dette mandskab gik man i gang med indladningen.

Forinden havde sekretæren en forhandling med de såkaldte strejkevagter, idet disse forsikrede, at de ville våge over, at de frivillige ikke på nogen måde vilde blive forulempede under deres arbejde, såfremt man undlod afspærring af havnen. Sekretæren lovede at følge denne henstilling, men det viste sig hurtigt, at »strejkevagten« ikke kunde forhindre, at de frivillige blev forulempede, idet de måtte passere mellem en dobbelt række nysgerrige, der ved hånende tilråb og hentydninger søgte at gøre folkene kede af det, og de såkaldte »strejkevagter« var oftest de mest ivrige.

Sekretæren anmodede derefter havnemesteren om at afspærre havnen og holde de nysgerrige borte.

Afspærring blev så foretaget efter middag, men havnepolitiet tillod at »strejkevagterne« fremdeles havde adgang til havnen, og en del af disse personer agiterede vedblivende at formå mandskabet til at holde op med arbejdet. Kun i et enkelt tilfælde lykkedes det at lokke 2 mand fra Lunderskov til at forlade arbejdet, hvilket resultat hilstes med hurraråb.

Havnepolitiet magtede ikke sin opgave trods det, at de ofte blev anmodet om at optræde overfor »strejkevagterne«, når disse blev for nærgående med tilråbene, der ofte var iblandet skældsord.

Som ordenskorps viste strejkevagterne sig umulige, endskønt de om søndagen var forsynede med hvide armbind.⁴⁷

Men selv om landbrugets frivillige efterhånden fik eksporten godt i gang, var trængslerne for eksporten ikke hørt op. Arbejdsmændenes formand Lyngsle

47. Sekretær Fr. Jensen, netop hjemvendt fra Esbjerg, sagde om situationen til Ekstrabladet 3. juni 1925, at man fik al den arbejdskraft, man kunne bruge.

Usign. rapport om forløbet af konflikten i Esbjerg maj-juni 1925. SLA.

Med hensyn til arbejdernes syn på de frivillige fra landbruget sagde Fr. Jensen: »De virkelige arbejdere holdt sig absolut rolige. Men der er jo i enhver by en del urostifere, som ved en sådan lejlighed får travlt. De meldte sig naturligvis, og der skete et par mindre overfald, men alvorlige uroligheder var der ikke tale om ...« (Ekstrabladet 3. juni 1925).

havde tidligere nævnt muligheden for britisk blokade af danske skibe. Standsede man i de britiske havne losningen af danske landbrugsvarer, ville eksporten alligevel blive ramt.

Den 1. juni 1925 etablerede sømændene sympatistrejke. Samtidig meddeltes fra britiske havne, at arbejderne her nægtede at udlosse varer, der var indladet af frivilligt mandskab, dvs. landbrugets frivillige. Denne udvikling førte til fornyede drøftelser af Lyngsies tilbud om fremskaffelse af skibe til eksporten. Femmandsudvalget fastholdt imidlertid sit tidligere standpunkt om, at landbrugsorganisationerne ville holde sig neutrale i striden.

Den 5. juni 1925 blev der ved forligsinstitutionens mellemkomst afsluttet forlig mellem parterne, og storkonflikten blev afblæst. Landbrugets frivillige arbejdskraft havde da indladet ca. 7000 tons landbrugsprodukter i Esbjerg.⁴⁸

Der findes i slagteriernes arkiver et notat, der afrunder strejkeforløbet i Esbjerg i juni 1925. Det hedder her bl.a. »... Fra den 2. juni til den 7. juni gjorde søfolkene fælles sag med arbejderne, hvorefter passagerbådene blev bemanded med frivillige, for størsteparten kontorfolk, men al godstransport var nu aflyst.

Sømandsstrejken og arbejdsmandsstrejken sluttede den 5. juni, og »Flora« og »Ficaria« lå med fuld damp oppe for at afgå straks (de var lastede med landbrugsvarer) men søfolkene ville det anderledes, idet de havde bestemt, at de ville have en sommerudflugt, og dertil skulle bruges lørdagen den 6. hvilken dag de i samlet procession og med fuld musik gik i Strandskoven ...« Søndag morgen mødte mandskabet, og fra den 8. juni 1925 optoges normal fart. Dermed var storkonflikten omsider også slut i Esbjerg havn.⁴⁹

Storkonflikten fik sit politiske efterspil med en heftig debat om den planlagte provisoriske lovgivning til standsning af konflikten. Landbrugsrådets ledende præsident P. P. Pinstrup måtte dog over for sine politiske modstandere i socialdemokratiet modstræbende indrømme, at den socialdemokratiske mindretalsregering havde udvist en positiv holdning ved ikke at yde modstand mod indsættelsen af frivillig arbejdskraft under den delikate strejkesituation.⁵⁰

For landbrugsorganisationerne blev anvendelsen af de frivillige i maj-juni 1925 endnu en vellykket operation.

Kort efter afviklingen af transportkonflikten kom det i Landbrugsrådet til en kortvarig drøftelse af mulighederne for at yde støtte til Samfundshjælpen, det, man tidligere havde afvist. Forpagter Chr. Sonne argumenterede på rådets møde den 17. juni 1925 for støtte til organisationen. Ifølge Chr. Sonne var der ingen

48. Samme.

49. Skrivelse af 14. december 1925 fra DFDS til sekretær Fr. Jensen De samvirkende danske andelsslagteriernes Fælleskontor. Pk AF 92 Femmandsudvalget 1925. SLA.

50. Rigsdagstidende 1925. Overordentlig samling den 24. juli 1925. Folketingets forhandlinger sp. 214.

I landbrugskredse erkendtes internt, at fagbevægelsen havde bidraget til at skabe ro, jvf. skrivelse fra Arne Høgsbro-Holm til P. P. Pinstrup den 21. juni 1925). 7L. LBR. Erhvervsarkivet.

tvivl om, at Samfundshjælpen havde øvet en ikke ringe indflydelse på afværgelse af arbejdskampe og bemærkede iøvrigt, at regeringen Stauning havde trykket sig ved at tilkalde Samfundshjælpen. Femmandsudvalgets formand forpagter Theilmann fremhævede kritisk, at Samfundshjælpen kun kom, når den blev tilkaldt af myndighederne, og at landbruget selv havde klaret eksporten i 1920. Det blev en svaghed, hvis regeringen ikke ville tilkalde organisationen. Konklusionen på Landbrugsrådets drøftelse blev et høfligt afslag til Samfundshjælpen. Rådet henviste til landbrugets principielle neutralitet under arbejdskonflikter. Landbruget havde sin egen samfundshjælp, hed det.⁵¹

På trods af konfrontationer på adskillige områder, hvor landbrugsorganisationernes interesser kolliderede voldsomt med fagbevægelsen, søgte landbrugsorganisationerne så vidt muligt at føre kølig interessepolitik og at holde en vis distance til Samfundshjælpen, uanset ideologiske sympatier og fællesinteresser.

Året efter registreredes spændingerne mellem landbrugsorganisationerne og arbejderbevægelsen iøvrigt endnu én gang kraftigt, da en trussel om dansk sympatistrejke til fordel for engelske arbejdere under generalstrejken i maj 1926 udviklede sig. En sådan trussel rettet mod den danske landbrugseksport til det engelske marked kunne være blevet en meget delikat sag både for landbrugsinteresserne og for mindretalsregeringen Stauning.⁵²

Kolindsund-blokaden – en konfrontation om principper 1923-26

Bortset fra akutte havnekonflikter, der direkte truede vitale eksportinteresser, prægedes landbrugets og landbrugsorganisationernes forhold til de forskellige grene af fagbevægelsen ikke mindst af stærk spænding til landarbejdernes organisation. Det var et forhold, der karakteriseredes af stærke principielle interessemodsatninger og vidt forskellige praktiske interesser med hensyn til udviklingen af faglige organisationer på landbrugsområdet. Landbrugsrådet og

51. *PMR* 24. juni 1925, ref. af præsidiumødet den 17. juni 1925. Denne holdning blev fastholdt, da Samfundshjælpen søgte kontakt endnu en gang i december 1926. *LRP* 18. december 1926, jvf. endvidere *ATL* s. 143-63 og, på baggrund af et mere omfattende kildemateriale, *EHP* s. 409-410.

52. *UM* til Landbrugsrådet den 26. maj 1926 8C.

UM til Landbrugsrådet den 1. maj 1926 8C.

UM til Landbrugsrådet den 3. maj 1926 8C.

Arne Høgsbro-Holms redegørelse ref. Jydsk Landbrug 11.11.1926. Direktør A. O. Andersen til Landbrugsrådet 4. maj 1926 8 C. A. O. Andersen improviserede under konflikten en lille fortrolig nyhedstjeneste, der time for time 4.-17. maj 1926 orienterede *UM* og interesserede erhvervsorganisationer, især landbruget, om udviklingen på det generalstrejkehærgede engelske marked og de deraf følgende vanskelige eksportforhold.

PMR 17. maj 1926 8C.

UM til Landbrugsrådet den 10. maj 1926. 8C.

XLB 1926 s. 89-90.

UM til Landbrugsrådet 26. maj 1926 8C.

Social-Demokraten 1.-10. maj 1926.

det store og mellemstore landbrug så ikke med milde øjne på Landarbejderforbundet, der efter vanskelige år, det var meget vanskeligt at organisere landarbejderne, 1918-19 havde set et gennembrud med hensyn til medlemstallet.⁵³

Organiseringen af landbrugets arbejdskraft stred mod den traditionsprægede patriarkalske ideologi, der på denne tid endnu var vidt udbredt i landbokredse. Organisering af landarbejderne stred ikke mindre mod de praktiske økonomiske og sociale interesser i landbrugets arbejdsgiverkredse fra godsejer til gårdmand: organiseret arbejdskraft betød større regulering af landbrugets forhold, større omkostninger samt mulighed for arbejdstvister og konflikter, hvor landarbejderne med et organisationsapparat i ryggen ville stå stærkere. Man frygtede kort sagt en ændring i landbrugets traditionelt frie produktionsvilkår. Kampen om landarbejdernes faglige rettigheder blev ført i en usædvanlig hård og uforsonlig atmosfære i tyvernes Danmark. Klarest markerede denne kamp sig i den såkaldte Kolindsund-konflikt, der førte til langvarig konfrontation mellem landbrugspolitikere og fagbevægelsen 1923-26. Kolindsund-striden forgiftede forholdet mellem landbrugsorganisationer og fagbevægelse i resten af tyverne.⁵⁴ Som konflikttype var den for alle arbejdsmarkedets parter og samfundet iøvrigt af stor principiel interesse.

Kolindsund-konflikten udløstes, da de udtørrede områder ved Kolindsund nord for Århus skiftede ejer. Kolindsund var et meget frugtbart landbrugsområde, der var blevet tørlagt 1872-78. De lavtliggende jorder sikredes af diger og kanalanlæg samt pumpestationer. I perioden 1887-1921 blev Kolindsund, der fortrinsvis blev brugt til kornavl, drevet af et aktieselskab. Aktieselskabet havde fra 1914 haft regulær overenskomst med landarbejderne vedrørende de ca. 80 landarbejdere, der havde arbejde i Kolindsund. Da aktieselskabet i 1920 trådte i likvidation, blev Kolindsund udstykket til 175 lodsejere, der var organiseret i et ejerlaug. Disse lodsejeres overtagelse af Kolindsund betød fyring af mange arbejdere. De nye lodsejere skulle selv som individuelle landmænd deltage i arbejdet på Kolindsunds flere tusind tønder land.⁵⁵

Det likviderede aktieselskabet havde været medlem af Dansk Arbejdsgiverforening. De nye ejere ønskede ikke at være med i arbejdsgiverorganisationen, men ønskede i stedet for at slutte overenskomst at forhandle løn og arbejdsforhold med hver enkelt arbejder for sig. De ønskede desuden at stå frit stillede med hensyn til ansættelse af organiseret og uorganiseret arb. Det gik godt i 1921 og 1922, i denne

53. *JSM* s. 70-74, s. 76.

54. Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark Bd. II (1955) s. 146-48.

Schultz VI s. 200 og s. 399.

LB 1925 s. 92-93.

LB 1926 s. 87.

55. *LB* 1925 s. 92

JSM s. 15-16.

periode slap de nye ejere godt fra ikke at forhandle overenskomst. I 1922 måtte danske landarbejdere såvel som byarbejdere desuden affinde sig med mærkbare lønreduktioner, der var et led i erhvervslivets tilpasning til fredsøkonomi og konkurrence.⁵⁶

Men i 1923, da et par magre år for landbruget var ved at blive overstået, søgte landarbejderne i Kolindsund at markere organisationsretten. Situationen så truende ud for landbrugsinteresserne i Kolindsund i august og september 1923, da de første punktstrejker satte ind. Det var en periode med meget dårligt høstvejr, og Kolindsundlodsejernes interesser var meget sårbare. For at holde Kolindsund tørlagt, skulle to pumpestationer holdes i gang. Standsede pumperne, blev lodsejernes jorder, inddæmmede og tørlagte, langsomt oversvømmet og ødelagt. De første punktstrejker, rettet mod 12 større gårde, mislykkedes imidlertid. Ejerlauget ville fortsat ikke forhandle kollektivt, lodsejerne var i stand til at skaffe sig tilstrækkeligt med uorganiserede arbejdere. Også sympatiaktioner ved pumpestationerne klarede lodsejerne. Landarbejderne fik imidlertid konflikten til at gå videre, med opbakning på centralt plan blev pumpestationerne og de konfliktramte gårde udsat for blokade.⁵⁷

Blokaden mod Kolindsund-bønderne trådte i kraft i november 1923, men selv dette massive kampskridt kom ikke til at virke ganske efter hensigten. Købmand Kjær i Mørke kom de konfliktramte landmænd til undsætning ved at formidle salget af deres produkter og foretage de nødvendige indkøb til gårdene. Fagbevægelsens svar på dette var en udvidelse af blokaden, så den fra april 1924 omfattede Købmand Kjær i Mørke i den udstrækning, han handlede med Kolindsund-bønderne.⁵⁸ Lodsejerne gik derefter rettens vej for at bryde blokaden. Landbrugsrådet og dets ledende præsident P. P. Pinstrup gik 1924-26 ind i konflikten som en principalsag, der vedrørte hele landbrugets fremtidige produktionsvilkår.

Pinstrup tog den 11. oktober 1924 Kolindsund-sagen op i folketinget. Han erklærede her, at konflikten var et forsøg på at påtvinge Kolindsund-bønderne organiseret arbejdskraft og at tvinge dem ind i arbejdsgiversammenslutningen.⁵⁹

Dansk Arbejdsgiverforening var som arbejdsmarkedets øvrige parter interesseret i sagen. Men Arbejdsgiverforeningen var meget tilbageholdende under hele Kolindsund-sagen. Den havde ikke den store interesse i at gribe ind for at hjælpe uorganiserede arbejdsgivere, det havde de organiserede arbejdsgivere i landbru-

56. Avisårbogen den 22. juli 1921.

Schultz VI s. 390-91.

57. *JSM s. 34 LB 1925 s. 92.*

58. *JSM s. 35.*

LB 1925 s. 93.

59. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1924-25 sp. 1696 *JSM s. 45-47.*

LPR 18. december 1925. P. P. Pinstrup sagde her bl.a., at hvis det gik godt i Kolindsund, ville arbejderne fortsætte i sogn efter sogn. »Vi må følge sagen med opmærksomhed, thi den indeholder en ikke ringe fare for erhvervets frihed«, sagde Landbrugsrådets præsident.

get heller ikke. Forskellige mæglingsforsøg strandede på de principielle spørgsmål.⁶⁰

Den 27. juni 1925 faldt der dom i Kolindsund-sagen. Landsrettens kendelse støttede landarbejderne i Kolindsund. Retten fandt, at som forholdene lå, var det betænkeligt at fastslå, at de sagsøgte gennem blokaden og dens metoder havde gjort sig skyldige i retsstridige handlinger.⁶¹

Landsretsdommen vakte stor harme i landbokredse. Men landsretsdommen var heller ikke det sidste ord i sagen. Allerede i marts 1925 havde partiet Venstre i Folketinget fremlagt skitser til en lovgivning om »erhvervsfrihed«. Lovgivningen skulle begrænse organisationernes magt. Blev organisationernes magt stækket, fik de mange tusind landmænd, der ikke var organiseret i arbejdsgiversammenslutninger, bedre bevægelsesfrihed og beskyttelse. P. P. Pinstrup og Landbrugsrådet fortsatte i de følgende måneder den stejlt fagforeningsfjendtlige agitation.⁶²

Den 8. oktober 1925 genfremsatte partiet Venstre forslaget til lovgivning om »Værn for erhvervs- og arbejdsfriheden«. Som naturligt var, spillede Kolindsund-udviklingen sin rolle i den politiske debat om lovforslaget. Igen og igen markerede Venstre og landbrugsorganisationerne deres sympati og politiske støtte for de trængte Kolindsund-bønder, der efterhånden begyndte at kunne mærke blokadens virkninger for alvor. Men praktisk støtte blev det ikke til.⁶³

De jyske landboforeninger vedtog på et møde i Århus den 10. oktober 1925 en resolution til støtte for Kolindsund-bønderne. Den indeholdt bl.a. et afsnit om, at man ville sørge for ny lovgivning, hvis Højesteretsdommen gik Kolindsund-bønderne imod.⁶⁴

I december 1925 førte P. P. Pinstrup atter sagen frem i Rigsdagen. Pinstrup karakteriserede her bl.a. Kolindsund-konflikten som »et planlagt overfald for at tvinge landarbejderne ind i organisationerne.«⁶⁵

Situationen i 1926 for Kolindsund-bønderne frem til Højesteretsdommen juni 1926 viste en stadig forværring af deres økonomi. I foråret 1926 erkendte man i Landbrugsrådet, at man ikke længere kunne nøjes med moralsk opbakning. Den 10. marts 1926 holdt landbrugsorganisationerne møde med de blokerede landmænd. Landbrugsrådet begyndte at støtte flere af bønderne økonomisk. P. P. Pinstrup inspireredes til at gå ind for et landbrugsblokadefond, der skulle sikre

60. *JSM* s. 45-47.

61. *LB* 1925 s. 93.

JSM s. 49.

62. *JSM* s. 49.

JSM s. 51-52.

LB 1925 s. 92-93.

63. *JSM* s. 49.

JSM s. 51.

64. *JSM* s. 51.

65. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1925 sp. 2985 og sp. 3004.

produktion og afsætning samt undgå de arbejdsmarkedsforhold, man havde i industrien.⁶⁶

Højesteretsdommen den 9. juni 1926 i Kolindsund-sagen var en entydig sejr for Kolindsund-bønderne. Den var et ikke mindre entydigt nederlag for fagbevægelsen. Blokaden blev kendt retsstridig. De faglige organisationer, der havde været med til at gennemføre blokaden mod lodsejerne i Kolindsund og købmand Kjær i Mørke blev idømt erstatninger, der efter datidens forhold var meget store. Landarbejderforbundet svækkedes betragteligt, både økonomisk og fagligt, af Højesteretsdommen. Nettoresultatet for fagbevægelsen var et psykologisk og økonomisk nederlag, samt at man i fagbevægelsen måtte erkende, at blokadevåbenet var blevet svækket i den faglige kamp.⁶⁷

For P. P. Pinstруп, Landbrugsrådet og landbrugets førende mænd var Højesteretsdommen ikke triumf nok. Kolindsund-problematikken blev i de følgende år brugt som led i agitationen for en lovgivning rettet mod organisationerne, den såkaldte »Tugthuslov«, der blev indført i marts 1929.⁶⁸ Tugthusloven kom dog ikke til at spille den store rolle og blev ophævet igen i 1937.⁶⁹

Summary:
Danish farmers and organized labour 1919-26

Danish industrial relations have been relatively stable since 1899, when employers and trade unions negotiated a framework for future relations. In spite of occasional industrial unrest this situation has been the basic labour relations pattern since then.

However, the agricultural sector has traditionally been an exception. While Danish trade unions were accepted rather peacefully by Danish employers in the various industrial fields, Danish farmers fiercely opposed the introduction of trade unions in the agricultural sector. This article summarizes some of the research problems and opportunities in the field of agricultural labour relations

66. *JSM* s. 53-55.

67. *JSM* s. 57 og s. 64.

LB 1926 s. 87.

68. *Schultz VI* s. 399.

JSM s. 66-68.

69. Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark. Bd. II s. 148 (1955)

Erik Rasmussen s. 373-74.

Også i andre lande var der stærke sociale spændinger, der førte til indgreb mod fagbevægelsens organisationer. Således fik Norge, hvis arbejdere i tyverne var kraftigt prægede af yderliggående strømninger, allerede i 1927 en »Tugthuslov«, jvf. Ivar Arne Roset: Det norske Arbejderparti og Hornsruds regjeringdannelse 1928 (Universitetsforlaget, Oslo u.å.) s. 43.

in the twenties, until now covered only rather modestly by Danish historians and political scientists.

The postwar period 1919-26 was characterized by economic fluctuations and considerable unrest, even in a peaceful Denmark not seriously affected by wartime disruption and heavy losses. This included several major transport conflicts, in 1919, 1920 and 1922 as well as 1925.

Urban employers organized their own blackleg working force, the organization »Samfundshjælpen« (Community Self-Defence) in early 1920 to counter forthcoming conflicts blocking exports and imports. Danish farmers wanted to get their agricultural exports to the all-important British market at any cost, but did not want to join the urban »blackleg« organization. Instead the Danish agricultural organizations set up a very successful force of volunteers recruited only from agricultural areas. This agricultural volunteer group succeeded in supplying the British market with relatively normal volumes of food during the major transport conflicts in 1920, 1922 and 1925. A delicate situation in May 1926 was avoided, when Danish trade unions were tempted to start sympathy strikes to support British colleagues during the British General Strike 1926.

Finally the article deals with the lengthy Kolindsund-conflict of 1923-26 where trade unions paralyzed sections of a Kolindsund farming community to compel farmers to accept collective agreements for agricultural workers. This action led to temporary restrictive legislation of 1929-37, curbing trade union activism. Since then, agricultural labour relations have been relatively peaceful.

Forkortelser og utrykt kildemateriale

- A-K* P. Eliassen og R. V. Torpe: Andelsslakteriet i Kolding 1888-1938 (Kolding 1938).
- ATL* Anders Ture Lindstrøm: Landbrugsrådets oprettelse, dets organisationsform og erhvervspolitiske virksomhed 1919-26. Specialopgave, Århus Universitet 1967.
- Erik Rasmussen*: Politikens Danmarkshistorie 1913-1939. Bd. 13 (København 1965).
- EHP* Erik Helmer Pedersen: Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan 1913-33. 1979.
- JSM* John S. Madsen: Kolindskonflikten 1923-26 (utrykt universitetsspeciale, Århus Universitet 1976).
- LB* L Landbrugsrådets beretning.
- LBR* Landbrugsrådets arkiv.
(Rådsmøder, Præsidiemeddelelser 1920-26). Arkivet findes dels på Axelborg, København, og dels i Erhvervsarkivet, Århus, hvor særlig *Pk. 8C*, der indeholder en del stof om landbrugseksporten og strejker, derunder også materiale vedrørende landbrugsorganisationerne og Samfundshjælpen og DFDS under strejker, må fremhæves.
- LRP* Landbrugsrådets møder, protokol.
- PMR* Præsidiets Meddelelser til Rådet. Landbrugsrådets arkiv.
- RA* Rigsarkivet, København. Private institutioner m.v. 10007. Foreningen Samfundshjælpens arkiv.
Dette arkiv indeholder først og fremmest mandskabslister 1920-27 samt spredt korrespondance.
- Schultz* Schultz Danmarkshistorie I-VI 1935-42.
- SLA* Landbrugsexportens Femmandsudvalg. Slakteriernes Fælleskontor. De samvirkende danske Andels-svineslagteriernes arkiv. Dette arkiv indeholder udførligt materiale vedrørende landbrugseksporten og arbejdskonflikterne 1920-25, derunder specielt landbrugsorganisationernes frivillige arbejdskraft. ESS-Food, Axelborg, København.
- UM* Udenrigsministeriet.
- L'Union Civique* L'Union Civique Danoise. Langkjærs bogtrykkeri 1920. Fransksproget folder (33 sider & bilag) med redegørelse for Samfundshjælpen. Findes også i flere engelsksprogede versioner.
Arbejdernes Fællesorganisation i Esbjerg. Protokol. Byhistorisk Arkiv i Esbjerg.

Dansk landbrug og handelsforhandlingerne mellem Danmark og Storbritannien 1932-33

AF KAJ ROSTVAD

Situationen i 1932

Med Danmarks store udenrigshandel har handelsbalancetal altid haft en interesseret og samfundsmæssigt bred læserkreds. Af erhvervsorganisationerne kunne tallene bruges, af politikerne skulle de – med tiden – bruges. I 1932 i krisens værste år efter eksporttallene at dømme tegnede landbruget sig for ca. 80% af indtjeningen af udenlandsk valuta, men allerede tidligt på året var der gennem told på visse landbrugsprodukter lagt op til problemer i Storbritannien, verdens sidste større, frie marked for de danske hovedprodukter: Bacon, smør og æg.

I sommeren 1932 mødtes engelske politikere med repræsentanter for Imperiet i Ottawa. Mens forhandlingerne stod på, forholdt Danmark sig efter britisk ønske tavst afventende. Senere kunne det fra dansk side med tilfredshed konstateres, at interesserne på mødet var så forskellige, at enighed kun kunne opnås i beskedent omfang.

Inden konferencen i Canada var stort set alle lande udenfor Commonwealth, med hvem Storbritannien havde nævneværdige handelsrelationer, blevet adviseret om, at de, når de endelige resultater af det forventede nærmere imperiesamarbejde var kendt, ville blive indbudt til forhandlinger, som skulle fastlægge vilkårene for Englands handel med omverdenen i en række bilaterale aftaler. Fra britisk side blev der ikke lagt skjul på, at det var koncessioner over en længere årrække for kul-, jern-, stål- og tekstilinteresser, der var målet.

I 1931 modtog Danmark ca. 15% af sin import på 1410 mill. kr. fra Storbritannien, mens samme land stod som aftager af ca. 64% af den danske eksport på 1260 mill. kr.¹ Denne ensidige eksportsatsning på det britiske marked kommer endnu tydeligere frem i landbrugseksportstatistikken, som viser, at

1. Henriksen O. Bus og Ølgaard A.: Danmarks Udenrigshandel 1874-1958. tabel 3.2. København 1960.

briterne aftog 72% af det smør, 99,1% af det bacon og 84% af de æg, som Danmark i dette år afsatte på markeder i udlandet². Indtjeningen på disse tre produkter i Storbritannien androg ca. halvdelen af den totale danske valutaindtjening for året.

Landbruget var giganten i eksportsektoren, men skulle eksportmarkedernes bortgang fra en høj grad af frihandel til fordel for en indre selvforsyningslinje og en deraf følgende ydre restriktiv politik være i stand til at gøre giganten til en kolos på lerfodder? Erhvervsorganisationerne kunne bruge handelstallene; men de kunne bruge dem på mange måder og gjorde det. Hyppigt med henblik på nære, selviske mål. Politikerne skulle bruge tallene i takt med det 20. århundredes udvikling, som krævede, at statsmagten trådte til med en fordelingspolitik, der afbødede de værste konsekvenser af de økonomiske kræfters frie spil. Som krisen skærpedes, blev flere og flere omfattet af fordelings- og reguleringslovene. Erhvervene kom med og fik en politisk afvejet hjælp, for hvilken prisen var en indskrænkning i den tidligere næsten totale handlefrihed. Konjunkturedgangen var dog næppe årsagen til, at denne udvikling fandt sted. Den kom blot tidligere og i et hastigere tempo, end den ellers ville være kommet uden afmatningen.

Målsætning: En konfrontationsanalyse

Landbruget stod på flere måder centralt placeret i de forhandlinger, som skulle finde sted mellem Danmark og Storbritannien. I det følgende skal dette erhvervs stilling klarlægges gennem en analyse af de involverede institutioners og personers bidrag til det arbejde, som førte frem til handelsaftalen af 24. april 1933.

At danske og britiske industri- og handelsinteresser kun drages ind, når det drejer sig om sammenhæng med betydning for landbrugseksporten, bør ikke opfattes som tegn på disse sektoreres mindre vigtighed, men som et profilerings-spørgsmål, i hvilket landbrugets markeds-mæssige konfrontation er valgt til at danne hovedlinierne.

Kilderne

Analysen hviler i udstrakt grad på samme materiale, som lå til grund for et ved Københavns Universitet i 1974 indleveret speciale: »Dansk landbrugseksport til Storbritannien 1929-1934« med undertitlen: »En konfrontationsanalyse af de markeds-mæssige og handelspolitiske problemer i nævnte periode«. Kildematerialet hertil, der for den største dels vedkommende var arkivalier fra Udenrigs- og Landbrugsministeriet, gav et billede af situationen, som den tog sig ud fra dansk side. I den efterfølgende analyse vil yderligere utrykt materiale fra de britiske arkiver være indarbejdet. Det vil hovedsageligt være Board of Trade arkivalier, da det var gennem dette ministeriums Department of Overseas Trade, forhand-

2. Rostvad K. Dansk landbrugseksport til Storbritannien 1929-1934. Bilagene fra 1931. Speciale ved Københavns Universitet 1974.

lignerne førtes. Foreign Office papirer kommer stort set kun ind i billedet, når det drejer sig om indberetninger fra den britiske repræsentation i København.

Da dette specifikke emne ikke er blevet nærmere behandlet andetsteds, bliver forskningsmaterialet her næsten udelukkende utrykte kilder. En bibliografi over trykt materiale, som berører emnets grænseområder, må derfor skønnes overflødig i denne sammenhæng, men for fuldstændighedens skyld kan der med henblik herpå henvises til ovennævnte speciales afsnit »Forkortelser, kilder og litteratur« ss. 98-100. Som bilag til samme afhandling er et større statistisk materiale om leverancer, priser og konkurrence på det britiske marked. Dette behandlede talmateriale vil i et vist omfang blive benyttet i den følgende fremstilling. Om tallenes ophav og behandling henvises til »Indledning til bilagene« ss. I-II.

Situationen vurderes, og foreløbige, uofficielle forhandlinger finder sted i september

Danmark havde ikke særligt gode kort på hånden op til de forestående forhandlinger med Storbritannien. Ganske vist var en foreløbig aftale om engelske leverancer til Storstrømsbrobyggeriet blevet underskrevet på et passende godt tidspunkt før drøftelserne i Ottawa, og helt klart var der sket en drejning af importen til fordel for England; men disse kendsgerninger rokkede ikke ved det væsentligt mere betydningsfulde faktum, at Danmark havde mere brug for det britiske marked, end Storbritannien havde for det danske. England aftog, som nævnt, over 60% af den samlede danske eksport målt efter værdien, mens Danmark kun aftog ca. 2% af den samlede britiske udførsel³.

Et udvalg var blevet nedsat allerede i maj med det formål at beskæftige sig med Danmarks handelspolitiske forhold til udlandet, herunder navnlig forholdet til Storbritannien⁴. Hurtigt dukkede det ubehagelige spørgsmål op for udvalget: Når den danske landbrugseksport skulle hjælpes gennem britiske industripræferencer, skulle disse så gives på bekostning af andre landes leverancer, eller skulle dansk industri stå tilbage med smerten i form af kraftigt øget konkurrence? Traktatkommissionen stillede sig meget negativ overfor den første mulighed⁵. England skulle ikke tilbydes fordele, som medførte, at Danmark måtte opgive mestbegunstigelsesprincippet, hvilket hele det danske handelssamkvem med udlandet byggede på. Da der samtidig i udvalget rejste sig røster om, at særlige hensyn måtte tages til industriens beskæftigelse, befolkningstilvæksten og til at forædlingsværdien for industriens og landbrugets produktion nu antagelig var forrykket i industriens favør siden 1929⁶, så var der kun at vente til Ottawakonferencen var overstået og derefter se, hvilke udgangskrav briterne ville fremføre.

Baconsektoren, som hverken var blevet ramt af told eller restriktioner på

3. Bilag til U.M. 64 D 25 a 5/7-1932.

4. Sammensteds 12/5-1932.

5. Sammensteds 5/7-1932.

6. Sammensteds 5/7-1932.

anden måde endnu, men derimod af meget lave priser, havde siden Lane-Fox Kommissionens nedsættelse i april 1932 til undersøgelse af svineavlens og baconfremstillingens muligheder i Storbritannien set i øjnene, at begrænsninger under en eller anden form ville dukke op på det engelske marked.

Før det kom til nogen afklaring på netop nævnte område, forelå de foreløbige resultater fra Ottawa. Smør- og ægtolden skulle ændres til en vægttold, hvilket betød en stigning i afgiften. Tolden på smør, som var ens for alle kvaliteter, accepteredes som retfærdig, mens ægtolden udløste skarpe protester fra ægeksportørernes side, ligesom et ønske blev fremsat om, at Udenrigsministeriet skred ind med en klage til England, fordi hovedparten af de danske æg netop faldt ind under den vægtklasse, der blev relativt hårdest ramt af den nye tretrinstold⁷. Det var korrekt, at der af de fleste danske æg måtte svares 50% mere i told end af æg, der lå 7-16% under i vægt. Fra de danske myndigheders side foretog man sig intet, da todsatserne på ingen måde kunne siges at være specielt rettet mod danske æg.

På et møde 19/9 redegjorde udenrigsministeren for den danske udgangsstilling i de forestående forhandlinger⁸. Denne var blevet låst alvorligt fast af imperieaftalerne, som skulle løbe uopsigeligt over fem år, dog med den yderligere og negative klausul set ud fra et dansk synspunkt, at Storbritannien havde ret til at kræve genforhandling på smør- og ægområdet efter tre år, såfremt den britiske hjemmeproduktion da havde nået et omfang, der gjorde et sådant krav berettiget.

Udenrigsminister Munch nævnte, at man burde søge smør- og ægtolden bundet, idet man samtidig – muligvis – burde nævne den forurettelse danske æg udsattes for. På baconområdet mente man at have sikkerhed for, at told ikke ville komme på tale. Her var det, mente man p.g.a. den generelle britiske kødpolitik, begrænsningens vej, englænderne agtede at følge, så det gjaldt om at få den bedst mulige periode lagt til grund for kvotaens udregning. Et ønske, fremført af de hårdt ramte sønderjyske kvægopdrættere, om et kontingent kød burde også inddrages i forhandlingerne. Et positivt engelsk skridt her ville for danskerne have været mere end en handelspolitisk sejr.

På mødet indså man det nytteløse i at tale om de engelsk krav, før de reelt forelå, men hvorledes kunne importdrejningen mod Storbritannien bevares? Grosserer-Societetets Komité havde skarpt taget afstand fra Valutacentralens »markedsfordrejende« virkning, så i samme øjeblik dens eksistens bragtes til ophør, måtte det befrygtes, at importen atter vendte mod Tyskland. Tanker om opnåelse af præferencer indenfor Det britiske Imperium var fremme, men det danske markeds ringe attraktion for dominions erkendtes⁹, og fremfor alt, hvorledes ville det gå konkurrencemæssigt for de danske industrivarer i en britisk toldunion? Og hvad med mestbegunstigelsesaftalen, som trods alt bevarede Tyskland som landbrugets næststørste aftager?

7. Bilag til UM 64 D 25 a 27/8-1932.

8. UM 64 Dan. 73a 19/1-1932.

9. UM 64 Dan 73a 19/9-1932.

Tidligere havde misforholdet mellem danske køb og salg i Storbritannien ikke været genstand for de dybere overvejelser på politisk plan, men som situationen forværredes blev den manglende balance i handelsforholdet et solidt rygstød i den britiske debat. Det Dansk-Engelske Selskab¹⁰, den nok mest aktive forkæmper for bevarelsen af de bedst mulige relationer mellem landene på hver side af Nordsøen, satte sig for at finde ud af årsagen til de britiske industrivarers ringe tilstedeværelse på det danske marked og kom til det resultat, at de britiske fabrikker så at sige intet havde gjort for at få deres produkter afsat i Danmark. Storbritanniens industrivarer og råprodukter var ikke blevet forsøgt tilpasset kvalitets- og prismæssigt, kartelaftaler mellem engelske og tyske koncerner hindrede ligefrem visse britiske varer adgang, og ydermere viste englænderne sig som ret ustabile leverandører.

Disse grove men stort set korrekte beskyldninger måtte tages til efterretning, og på en stort tilrettelagt britisk udstilling i København i september fik den britiske industri lejlighed til at vise danskerne, hvilken mangfoldighed af varer, det var muligt at købe hos dansk eksports kunde nummer et. Handelens begejstring for udstillingen var meget beskedet. Men om det var Storbritannien eller importreguleringen, der blev sigtet mod, da Handels- og Søfartstidende først i oktober konkluderede, at den britiske interesse i Danmark havde begrænset sig til småfirmaer, som havde sendt juniorpersonalet til Danmark med varer, som var særdeles velegnede til Imperiets fjernere liggende egne¹¹, er vanskeligt at afgøre. Handelen ville gerne aflægge importstyringens spændetrøje, men udstillingens feststemning, som understregedes af kongeligt besøg, begejstrede og lavede op i en krisetid, og end ikke den socialdemokratiske presse, som ellers hverken lod sig animere af royaliteter eller udstillede industrivarer, kunne modstå presset – om dette så har været folkeligt eller politisk – og deltog snart omend med behørig forståelse for den danske industriarbejder i den begejstring, som det senere fremgik, indtjente danskerne en hårdt tiltrængt goodwill i engelske politiske kredse¹².

Ikke blot handelen men også politiske England var kommet til Danmark. Sidstnævnte officielt for at deltage ved udstillingens åbning, men allerede lang tid i forvejen havde gesandten i London, Ahlefeldt-Laurvig, udvirket, at lederen af den britiske delegation, ministeren for oversøisk handel, J. Colville, uofficielt skulle møde udenrigsminister Munch til en uforpligtende diskussion om tilbud og ønsker i forbindelse med handelsforhandlingerne¹³, som, Det danske Udenrigsministerium havde meddelt briterne, kunne finde sted når som helst efter 15. september¹⁴.

10. FO 371 16281 No 314. Political Northern. Denmark 1932.

11. Sammesteds Nos. 364-367.

12. Sammesteds Nos. 314, 364-367 og 368-369.

13. UM 64 D 25a 16/8-1932.

14. Sammesteds 23/8-1932.

De to ministre mødtes i Udenrigsministeriet 23/9¹⁵. Colville lagde ud med, hvad han mente modparten burde stille mod: Danskerne burde søge en binding af væggtolden på smør samt få en aftale, så bacon fortsat kunne indføres uden told, og såfremt en kontingentering skulle komme på tale søge at forhandle sig frem til et gunstigt kvantum, hvis størrelse skulle kunne justeres fortløbende under hensyn til visse kvalitetskrav.

Når det vides, hvad udenrigsministeren havde udtalt tidligere om udgangs-krav, så var dette et yderst magert udspil, der fremfor alt var vel afpasset den engelske landbrugspolitik og de britiske landmænds krav. Tolden på bacon undlod Munch at kommentere, da den fra dansk side ikke blev anset for et påtænkt engelsk begrænsningsmiddel, hvorimod han bemærkede, at der var et saneringsprogram igang i den danske svinesektor, så en kontingentering af baconimporten måtte skønnes overflødig. Svinetællinger bekræftede helt klart produktionsændringen. Den danske minister fortsatte med at fremhæve, at en binding af smørtolden alene ikke ville blive opfattet som tilfredsstillende; æg og fisk skulle have samme garanti. På ægområdet – problemerne omkring fiskeeksporten vil ikke blive behandlet her – mente Colville ikke, at Storbritannien kunne give indrømmelser, da der satsedes hårdt – og med gode resultater – på selvforsyning. Tolddifferentieringen var netop baseret på at skulle yde den britiske ægproducent en vis beskyttelse. Munchs forespørgsel om en genoptagelse af den tidligere oksekødseksport forbavsede i høj grad briten og ikke uden grund, når Ottawamødets kødaftaler, som gik i den modsatte retning, haves in mente.

På Munchs ønske om en snarlig indledning af forhandlingerne p.g.a. den danske valutaattestsituation svarede, at når Svineavlskommissionens betænkning forelå, hvilket den antagelig ville gøre først i oktober, ville det være ønskeligt, om Storbritannien modtog det danske udgangspunkt på tryk.

Derefter redegjorde den engelske minister for de tanker, man i Storbritannien havde gjort sig vedrørende britiske varer. Først og fremmest ønskede man af hensyn til arbejdsløsheden en større balance i handelsforholdet mellem de to lande. Interessen samlede sig om kul, jern, stål, salt, jute og landbrugsmaskiner. For disse varer var særlige foranstaltninger nødvendige, mens man håbede, at udstillingen ville være i stand til at forbedre vilkårene for manufakturvarer¹⁶.

Afleveringspligten for den indtjente udenlandske valuta var blevet ophævet i august med en let stigning i pundkursen til følge. Colville undlod derfor ikke som afslutning på mødet at lade en bemærkning falde om, at for store afvigelser fra den engelske valuta kunne risikere at fremmane ordet dumping, hvilket let kunne skade den danske sag i Storbritannien.

Den 25. september var Colville til endnu et møde i Udenrigsministeriet¹⁷. Det eneste nye, der fremkom i den anledning, var et engelsk forslag til sikring af

15. UM 64 Dan 73a 23/9-1932.

16. UM 64 Dan 73a og BT 11 119 CRT 5267.

17. UM 64 Dan 73a 25/9-1932.

Storbritanniens fremtidige leverancer, således at handelen ikke drejede tilbage til Tyskland i samme øjeblik, Valutacentralen blev nedlagt, og uden at det gik ud over Danmarks mestbegunstigelsesaftaler, som danskerne ønskede fastholdt. Forslaget gik ud på, at britiske og danske firmaer uden myndighedernes mellemkomst skulle nå frem til leveringsaftaler, som burde have flere års løbetid. Det britiske referat af forhandlingerne slutter med en klar analytisk konklusion, som fastslår Danmarks prekære situation som storleverandør af landbrugsvarer og ikke-medlem af Commonwealth¹⁸.

Forhandlingsdelegationen sammensættes og forhandlingsinstruksen udfærdiges

Blandt de mange lande, som skulle finde en ny basis for samhandelen med Storbritannien, var også Norge og Sverige. Der havde under hele den økonomiske afmatning været en nær kontakt til disse landes myndigheder bl.a. p.g.a. af Oslo-konventionen, og nu blev det besluttet, at man ville gå parallelt frem i London. Tanken om fællesforhandling havde været på tale men blev hurtigt opgivet, da interesserne delte sig meget forskelligt mellem landene på områderne landbrug, industri og fiskeri. Svenskerne, som havde sammenfaldende interesser med danskerne på landbrugsområdet m.h.t. bacon, smør og æg førte meget åbenhjertige samtaler med Det danske Udenrigsministerium om deres krav, som lå helt på linie med de danske¹⁹. Til gensidig fordel aftaltes det af embedsmændene, at den nære interskandinaviske kontakt skulle opretholdes under hele forhandlingsforløbet.

Betænkningen fra Lane-Fox Kommissionen forelå 13/10 og ville, såfremt Canada blev i stand til at udfylde den i Ottawa tildelte store kvota²⁰, komme til at betyde en væsentlig formindskelse af de danske tilførsler; men da en justering af svineavl i Danmark allerede så småt var ved at slå igennem²¹, og når samtidig statskonsulenten i London mente, at begrænsningerne tidligst kunne iværksættes til april eller juli 1933, så var den primære opgave på dette område, at få det gunstigst mulige kontingent indføjret i handelsaftalen, hvorefter det ville være muligt, når tiden kom, at foretage den endelige finjustering af produktionen.

Tre dage efter offentliggørelsen af svineavlsbetænkningen modtog Udenrigsministeriet en indbydelse til handelsforhandlinger i London først i december²². Gesandten, Ahlefeldt-Laurvig, havde gennem samtaler med britiske ministre erfaret, at den danske forhandlingsdelegation ikke burde bestå af over ca. 10 medlemmer. 27/10 holdtes i Udenrigsministeriet et møde mellem ministeriet og repræsentanter for Landbrugsrådet og dets medlemsorganisationer²³. Efter

18. BT 11 119 CRT 4734.

19. UM 64 Dan 73a 18/10-1932.

20. UM F 372 V 12-32. Ottawa Agreement Act 1932. First Schedule. Part I, Art. 6.

21. Landbrugsrådets Meddelelser 1932 ss. 58-59 og ss. 1017-1018.

22. UM 64 Dan 73a 17/10-1932.

23. Sammesteds 27/10-1932.

husmændenes indtræden i Rådet i sommeren 1932, hvilket skyldtes afsætningens ugunstige kår, var dette blevet hele dansk landbrugs samlende organ i såvel produktions- som forarbejdningssektoren, og et ikke ubetydeligt organ, hvilket fremgår af, at udenrigsministeren på mødet forhørte sig om, hvorvidt de tilstedeværende mente, at det burde være Landbrugsrådet, som udpegede de delegerede til forhandlingerne, eller om også andre organisationer skulle inddrages i den fase. Som det kunne ventes blev svaret, at Rådet burde udpege forhandlerne, dog på den måde, at det skete i nøje overensstemmelse med andre erhvervsgruppers ønsker. Fra landbrugets side gjorde man samtidig opmærksom på, at med mindre end seks af de ti udsendinge ville man ikke stille sig tilfreds, om erhvervet skulle repræsenteres rimeligt i f. t. andelen af Englandseksporten. Den radikale udenrigsminister nøjedes med ved denne lejlighed at bede landbruget om ikke at undervurdere betydningen af de andre erhverv især ikke industriens.

På et møde ligeledes i Udenrigsministeriet dagen efter udtrykte de øvrige erhverv sig skarpt imod et enkelt erhvervs »overrepræsentation«²⁴, hvilket var meget forståeligt, da de jern-, stål-, kul- og foderstofsdelegationer, som skulle føre indledende forhandlinger, der helst skulle munde ud i langtidskontrakter, som optakt til de egentlige forhandlinger, allerede var under dannelse i Storbritannien. Hvem, der skulle bære hovedbyrden af deputationernes forhandlingsresultater, og hvem, der skulle lukrere på den opnåede goodwill, vidste handel og industri meget vel.

Udnævnelsen af forhandlingsdelegationen måtte blive en vanskelig affære p.g.a. de meget modstridende interesser, som var involveret i de dansk-engelske handelsforhold. Allerede 1/11 havde svenskerne udpeget deres 7 mands store delegation²⁵, men det bør huskes, at Sverige ikke havde forholdsmæssigt så store interesser i Storbritannien som Danmark. Ahlefeldt-Laurvig, hvis synspunkt var diametralt modsat Landbrugsrådets, så positivt på det svenske initiativ og ville for at føje briterne og derigennem pleje sit personlige venskab med handelsminister W. Runciman og ministeren for oversøisk handel, J. Colville, have delegationen mindst mulig og med færrest mulige landbrugsrepræsentanter, som gesandten med fuld ret slog i hartkorn med partiet Venstre og følgelig stemplede som besværlige og en hindring for en gnidningsløs forhandling. Handelen var gesandten derimod helt på bølgelængde med, fordi den, som gesandten selv og de nævnte engelske ministre, stod for frihandel. Regeringen så på hele samfundets interesse og havde måske været mere tilbøjelig til at tage hensyn til industrien og mindre til landbruget, såfremt den havde haft flertal i begge Rigsdagens kamre. Landbrugsrådet var en konglomerat af mange interesser, som alle krævede medindflydelse. De omtalte seks delegerede var derfor for denne organisation et minimumskrav. Rådet krævede derudover tilladelse til at sende et vist, ret stor

24. Sammesteds 28/10-1932.

25. UM 64 Dan 73a 1/11-1932.

antal rådgivere og eksperter med til London, for at erhvervet ikke skulle blive kørt om hjørner med af englænderne, som under forhandlingerne havde hele administrationen og erhvervsorganisationerne i ryggen med eventuelle nødvendige oplysninger.

Fra Udenrigsministeriets side havde man ønsket, at Landbrugsrådet konsulterede mejeri-, bacon- og ægsektoren samt andelsindkøbsforeningerne for at få klarhed over, hvilke ønsker og krav man i disse organisationer kunne tænke sig nedfældet i forhandlingsdelegationens instruks. Afholdelsen af møderne blev dog i første omgang udskudt p.g.a. et engelsk udspil på baconområdet, som 7/11 satte Landbrugsrådet, Landbrugs- og Udenrigsministeriet i hektisk aktivitet²⁶. Handelsminister Runciman havde samme dag indkaldt de baconeksporterende landes landbrugsattachéer til et møde og havde oplyst dem om, at De australasiatiske Dominions og Argentina var gået ind på en frivillig kvotaordning for kød, og nu ønskede man fra britisk side at komme til en lignende aftale på baconområdet. Begrænsningen ville komme til at andrage en mængde på mellem 20% og 30% af de pågældende landes leverancer til Storbritannien i 1931. Ordningen skulle træde i kraft snarest, og der skulle ikke regnes med mere end 8-10 dages forudgående varsel.

I alle baconeksporterende lande vakte det engelske skridt den voldsomste harme. Den korte frist gav ingen mulighed for en produktionsbegrænsning af den ønskede størrelsesorden, hvilket ville komme til at betyde en stor uafsættelig mængde af flæsk. Udenrigsministeriet bad Ahlefeldt-Laurvig klage til Runciman, samt søge kontingenteringen udsat længst muligt. Gesandten vægrede sig, idet han henviste til den store ydmygelse, dette skridt allerede måtte have været for en frihandelsmand som handelsministeren²⁷ samt til den kendsgerning, at myndighederne i Argentina ikke havde blandet sig i dette lands kvotaordning, som Storbritannien havde fået i stand alene ved de argentinske kødtrusters mellemkomst²⁸. Det var dog ganske misvisende at sammenligne Argentinas situation med Danmarks, fordi førstnævnte lands økonomiske afhængighed af Storbritannien var af en sådan art, at den ved kødeksporten indtjente valuta senere gennem en handelsaftale af 1933 sattes under britisk administration, som en art sikkerhed for britiske investorers kapital i Argentina²⁹; men følte de danske landbrugsinteresser sig svagt repræsenteret gennem gesandten, så opvejedes dette af statskonsulenten, S. Sørensen, i hvis kyndige og landbrugsvenlige hænder de vanskelige forhandlinger om kontingenteringen var blevet lagt.

Englænderne havde for egen nemheds skyld helst set, at baconeksportlandene selv havde kunnet fordele kontingentet imellem sig, men da dette meget naturligt ikke lod sig gøre p.g.a. modstridende interesser, endte briterne op med at diktere

26. Sammesteds 7/11-1932.

27. UM 64 Dan 73 a november 1932.

28. Sammesteds.

29. UM 64 Arg. 73 dep. XLVI 4/5-1933.

størrelsen af de kvanta, de enkelte lande frivilligt behagede at acceptere, såfremt de fortsat ønskede at levere bacon til Storbritannien uden yderligere sær aftaler. Før England valgte at lade eksportlandene indgå disse såkaldte »gentleman agreements«, havde man fra britisk side lagt et stort arbejde i at finde frem til en retfærdig basisperiode, men helt naturligt ville retfærdigt for den ene føles som uretfærdigt for den anden. Yderligere kan nævnes, at end ikke de lande, som fik de bedste priser var tilfredse med den voldsomme overfyldning af det britiske marked og de deraf følgende utåleligt lave priser.

Statskonsulenten havde i løbet af november måned vist sig som en særdeles kompetent og stædig forhandler med udmærkede forbindelser i ministerierne i London. Hans solidaritet overfor dansk landbrug var uomtvistelig. Det blev derfor udvirket således, at gesandten, som selv havde regnet med at skulle deltage aktivt i forhandlingerne, mens statskonsulenten skulle holde sig i baggrunden klar til at blive draget ind om nødvendigt, byttede roller. Ahlefeldt-Laurvig informeredes om sin funktion ved forhandlingerne af Colville³⁰, men en sådan rokode kunne ikke være foretaget uden aftale med Det danske Udenrigsministerium, som stod i nærmeste kontakt med en organisation, der utvetydigt havde ladet ministeriet forstå, at gesandten ikke skulle være medbestemmende i dansk landbrugs eksportforhandlinger³¹. Denne organisation var Landbrugsrådet.

Midt i november fik Landbrugsrådet afholdt de tidligere berammede møder med medlemsorganisationerne³². For de tre eksportprodukters vedkommende blev mødernes resultater stort set direkte overført til forhandlingsinstruksen, fordi disse sektorer havde afpasset deres krav nøje efter det, der måtte regnes for opnåeligt. Andelsindkøbsforeningerne var den vanskeligst stillede gruppe, idet de ikke p.g.a. konkurrencehensyn var i stand til at yde importmæssige tilsagn af ugunstig karakter, såfremt disse ikke samtidig udstraktes til at omfatte de private importører. De anker, som Det dansk-engelske Selskab tidligere havde fremført vedrørende det engelske eksportmarkeds produkter, repeteredes – endog med udvidelser – af indkøbsforeningerne.

14. november adviseredes Udenrigsministeriet om, at briterne gerne så en præsentation af den danske forhandlingsdelegation i London 5/12 efterfulgt af det første egentlige møde dagen efter³³. I løbet af november kom de tidligere planlagte forhandlinger om langtidsaftaler i gang.

Delegationens sammensætning skulle nu endeligt afgøres, og den samlede instruks, der også måtte indeholde hensyn overfor de britiske krav, skulle færdiggøres. Alt dette skete sideløbende med et folketingsvalg, som ikke ændrede regeringssamarbejdet og kun i ubetydelig grad dets parlamentariske grundlag, men som udvirkede, at der nu kunne opnås forlig om valutaloven, som indtil

30. UM 76 M 8 2/12-1932.

31. LUJ 7/12-1932 No 2995⁵.

32. Referater af møderne under UM F 372 VIII 12-32.

33. UM 64 Dan 73a 14/11-1932.

udgangen af 1933 ville opretholde regeringens nære føling med importen og valutaudgifterne. For forhandlingerne i London må det afgjort skønnes at have været af positiv betydning, at den socialdemokratisk-radikale koalition fortsatte i Danmark.

Da der kunne gøres status ved forhandlingernes begyndelse, måtte Landbrugsrådet se i øjnene, at dets medlemsorganisationers interesser skulle varetages af kun fire delegerede³⁴, således at ægsektoren og andelsindkøbsforeningerne ikke var repræsenteret af egne folk. Ønsket om at måtte sende yderligere eksperter med til Londen var blevet efterkommet. Slagterierne benyttede lejligheden til at sende 6, mejerierne 2, æginteresserne og indkøbsforeningerne hver 1 mand.

Aftalerne indenfor Imperiet havde på et tidligt tidspunkt sat grænser for den danske forhandlingsinstruks med hensyn til krav på æg- og smørområdet, så for disse produkter gjaldt det om at opnå en binding af tolden samt at få et løfte om, at kontingentering her ikke ville komme på tale indenfor de næste tre år. På baconområdet var situationen endnu uafklaret. Kvotaordningen var trådt i kraft natten mellem 22. og 23. november, men det var den almindelige opfattelse ved forhandlingernes begyndelse, at ordningen skulle falde væk igen indenfor et par måneder. Det gjaldt derfor først og fremmest om at fastholde toldfriheden. Dernæst skulle en række krav søges indfriet i forbindelse med eventuelle fremtidige, midlertidige importbegrænsninger. At landbruget så stædigt holdt på krav om uregulerede tilførsler, kan være vanskeligt at forstå. Kvotaordningen viste sig at medføre omgående prisstigninger på bacon. Midt i dec. 1932 lå prisen således på 88 øre pr. kg, mens den midt i nov. samme år havde ligget på 76 øre pr. kg og midt i dec. 1931 havde været så lav som 58 øre pr. kg³⁵. Årsagen til landmændenes modvilje skal givetvis søges i en generel modstand mod indgreb i deres dispositionsfrihed, samt i en frygt for skævheder i den fordelingsnøgle, som måtte blive en følge af begrænsninger. De danske ønsker på baconområdet måtte revideres allerede i dec., efter at landbrugsministeren i Parlamentet havde erklæret, at en regulering i nedadgående retning også ville blive gennemført efter udløbet af kontingenteringens initialperiode på to måneder af hensyn til den indenlandske svineavls rentabilitet.

Til trods for at landbrugets tre hovedprodukter alle var blevet ramt føleligt på det britiske marked, anstrengte man sig fra dansk side fortsat på at bevare de bedst mulige relationer til Storbritannien. Handelen blev trods voldsomme protester tvunget mod England som et værn for landbrugseksporten. Industrieksportens vilkår på det engelske marked skulle behandles tøvende, fordi man fra dansk side håbede, at andre lande med en højere industrialiseringsgrad ville forhandle sig til rettigheder, som Danmark derefter kunne udnytte i kraft af den med Storbritannien gældende mestbegunstigelsesaftale.

De britiske krav til Danmark for indrømmelser overfor landbrugsvarer ville

34. Bilag til LUJ 25/11-1932 No 2791°.

35. Rostvad K. op. cit. bilagene B/3 og B/4.

som de danske krav skulle bæres i vidt omfang af grupper uden tilknytning til landbruget.

Da forhandlingsdelegationerne derfor satte sig overfor hinanden 6/12 til de første egentlige drøftelser, kunne der imødeses særdeles strenge forhandlingsrunder. På dette tidspunkt havde krisen hærget så længe, at ingen af partnerne så sig i stand til at vise storsind.

Nu må det være på sin plads at opsummere de faktorer, der var medvirkende til, at man fra dansk side gik ind for, at man på landbrugsområdet skulle kræve mest muligt. Landbruget selv krævede til den yderste grænse uden hensyntagen til andre grupper. Regeringen tillod dette ud fra flere vurderinger: En god handelsaftale for landbrugseksporten ville sikre det danske samfund en højst nødvendig indtjening af fremmed valuta til indkøb af råstoffer til såvel landbrug som industri. Mådehold på landbrugsområdet ville ikke dæmpe de britiske krav om industri- og råstofpræferencer, så ingen andre grupper skadedes af landbrugets krav. Danmarks udenrigshandel skulle i erkendelse af afsætningsituationen i det næststørste aftagerland, Tyskland, drejes – og forblive drejet – mod Storbritannien. Her var tale om et politisk valg af fremtidig tilhørsgruppe.

Som et produkt af statsmagtens tidligere prioritering havde handelen og i nogen grad industriens råstofimport måttet bøje sig mod England. Denne løsning syntes fra regeringens side velafvejnet, da de billigere indkøb i Polen og Tyskland ikke kunne garantere nogen afsætningsmuligheder for danske produkter, mens denne import såfremt den fortsatte ville være i stand til at træde ødelæggende i vejen for landbrugseksportens vilkår i Storbritannien, og det i en beløbsstørrelse, der langt ville have oversteget fordelene ved de billigere indkøb syd for grænsen. Danmarks store evne til – frivilligt eller tvungent – at søge mod Storbritannien i rette øjeblik er en faktor, hvis betydning ikke må undervurderes.

Ses der på landbrugets egen indflydelse på begivenhederne op til forhandlingerne, så synes den begrænset; men dette indtryk opstår kun, fordi det lange og nære samarbejde mellem ministerierne og Landbrugsrådet nu bar frugt i form af en parallel tankegang for såvidt angik englandseksporten. Den lange samarbejdsperiode synes at formindske indtrykket af Landbrugsrådets reelle indflydelse i øjeblikket.

At landbruget ikke passivt affandt sig med en tilsyneladende allerede tildelt skæbne ses klart af kravet om en repræsentativ deputation på trods af diverse britiske ønsker, som blev kanaliseret videre til Danmark med stor loyalitet mod briterne af Ahlefeldt-Laurvig, der mente, at personlige forbindelser til de rette personer var af større betydning end kyndige forhandlere og en velafvejnet forhandlingsinstruks. Denne var efter forholdene m.h.t. landbrugseksporten gunstig, hvilket den var blevet som et produkt af mange danske faktorer. At forholdene så som helhed mod slutningen af 1932 var særdeles ugunstige, var en anden sag, som det var op til politikerne at afbøde de værste virkninger af ved hjælp af en indenlandsk omfordelingspolitik.

Første forhandlingsrunde

Den 5/12 præsenteredes de to landes forhandlere for hinanden. I Runcimans fravær p.g.a. sygdom holdt Colville den britiske velkomsttale, i hvilken den kritiske situation og de forestående handelsmæssige indgreb beklagedes og forsvaredes³⁶. Munchs tale formede sig som en fremdragelse af en række faktorer, som burde få briterne til at indse det rimelige i, at Danmark fik en særdeles fair behandling³⁷. Talerne har dog næppe påvirket modparten synderligt, men blot markeret, at der var en interessekløft af et vist format.

Dagen efter begyndte de egentlige forhandlinger, som aftalt, i mindre efter erhverv opdelte udvalg. For landbrugsprodukternes vedkommende samlede den største interesse sig omkring baconeksporten, idet smør og æg allerede 7/12 støtte på det problem, at briterne ikke kunne træffe nogen beslutning, før Mælk- og Ægreorganiseringsskommissionerne havde afgivet deres betænkninger, som på det tidspunkt var under udarbejdelse³⁸.

På baconmødet krævede statskonsulent Sørensen garanteret et stort kvantum af de udenlandske flæsketilførsler. 61,9% var det laveste tal, som figurerede i de danske beregninger³⁹. Colville lovede et par dage senere mindst 60% af de udenlandske⁴⁰ bacon- og skinkeleverancer, såfremt pæne aftaler kom i stand på andre områder. Hertil svarede Munch, at var der ikke fuld klarhed omkring situationen på smør- og baconområdet samt på nogle få andre vitale punkter, så var det fra dansk side helt umuligt at tage stilling til de britiske ønsker⁴¹.

Den 12/12 på endnu et baconmøde kørte forhandlingerne helt i stå. Danskerne var ikke tilfredse med de tilbudte ca. 60%, og briterne standsede derefter al yderligere debat med at sige, at de blev nødt til at afvente kabinettets afgørelse vedrørende svineavlsbetænkningen⁴².

Med danskernes uvilje mod at give indrømmelser, før de vidste, hvad de overhovedet kunne påregne at få til gengæld, og med briternes yderst henholdende politik erkendtes det, at yderligere forhandlinger var nytteløse, og den 15/12 blev drøftelserne afbrudt og udsat til et ubestemt tidspunkt først i det nye år.

Meget mere end en orientering om de to landes krav kan denne første fase næppe siges at have været. Beroligende må det dog have været for danskerne at se, at briterne havde vist vilje til at ville forhandle. Det havde været frygtet, at de skæve handelstal ville være blevet brugt som et pressionsmiddel til at få en for danskerne ugunstig »gentleman agreement« i stand.

36. BT 11 177 7310 (under CRT 1571) 5/12-32.

37. LUJ 1932 No 2791¹⁵.

38. BT 11 177 CRT 7310 (under 1571) 7/12-1932.

39. Sammesteds 6/12-1932.

40. Udenlandske betyder i denne sammenhæng lande udenfor det britiske statssamfund, altså lande ikke omfattet af Ottawaaftalerne.

41. BT 11 119 CRT 5267/32 9/12-32.

42. BT 11 177 CRT 7310 (under 1571) 12/12-32.

Op mod årskiftet var der således i Danmark problemer, som skulle holdes skarpt kontrolleret: En valuta som helst ikke måtte afvige for meget fra dens hidtidige forhold til pundet, en baconkvota som ikke måtte overskrides til trods for, at de danske lagre var ved at sprænges, hvilket gik ud over kvaliteten, samt en kunstig handelsdrejning mod Storbritannien, som ikke måtte fremtøse som ustabil, selv om den indenlandske modstand var stor.

Forhandlingspausen i begyndelsen af 1933

»Skridtet bort fra denne materielle Velstand gik mod en mere eller mindre gennemført Statssocialisme, og Målet blev den i den kommunistiske Sovjetunionen så højt lovpriste Planøkonomi«⁴³, udtalte Landbrugsrådet om året 1933. Selvom det var en retrospektiv bemærkning møntet på det forløbne år, var den fuldt dækkende – i hvert fald – for de middelstore og store landbrugs syn på situationen i begyndelsen af 1933.

Landbrugsrådet har dog nok skudt en del over målet, hvis man tænker på Rigsdagens sammensætning, når det sagde, at målet var planøkonomi. Indgrebene var snarere et middel til afbødning af depressionens uheldigste følger. Når afmatningen var overstået, og verden atter faldet i liberalistisk lave, kunne restriktionerne lempes; det må have været filosofien bag indgrebene, når man tager deres hyppigt meget temporære karakter i betragtning. At krisen så ikke nåede effektivt at lette før krigen ramte verden, og at Danmark efter krigen hastigt bevægede sig fra at være domineret af landbrugsproduktionen over mod en kraftig industrialisering med dennes ændrede krav til det politiske liv, er faktorer, som ingen kunne planlægge realitetspolitik efter i 1930'erne.

Briterne havde under 1. forhandlingsrunde haft svært ved at udtale sig om, hvilke løfter der kunne gives for de tre danske hovedprodukter. Manglende enighed i ministerierne om en fælles linie synes at have været en af årsagerne. I en note fra Det britiske Landbrugsministerium til Handelsministeriet blev det gjort klart, at det ville være i modstrid med britisk landbrugs interesser, såfremt der blev givet løfte om toldfrihed for bacon samt garanti mod kvotaordninger for smør og æg. Derimod kunne man for de to sidstnævnte produkters vedkommende acceptere en binding af den gældende told⁴⁴.

Disse synspunkter, som jo nok kunne gøre ministeren populær i landbrugs-kredse, kunne Board of Trade tydeligt se ikke kunne fastholdes, da det var på netop disse områder, danskerne havde satset med deres hovedkrav. Men som landbruget var hovederhvervet i Danmark, var industrien det i England, så der var kun tilbage at se, hvor højt briterne prioriterede egne landbrugsinteresser.

I Danmark var utilfredsheden med den lave pundkurs stor i landbrugskredse og i partiet Venstre. Valutakommissær M. Berntsen redegjorde midt i januar for valutasituationen overfor den britiske handelsattaché i København. Faldet i

43. Landbrugsrådets Meddelelser 1933 s. 7.

44. BT 11 162 CRT 411 11/1-1933.

valutareserven fra 65 mill. kr. i september 1932 til 7 mill. kr. 13/1-1933 var dansk spekulation i en af utilfredsheden fremkaldt forventet devaluering af kronen. Det skønnedes fornuftigt at få gæld ryddet af vejen inden de udenlandske valutaer steg. For at dæmme op for dette dræn havde Nationalbanken bevidst ladet kurset på pundet stige; men Berntsen forsikrede briterne om, at de danske kreditmuligheder afgjort var i stand til at holde kronen fast på den af banken fastsatte kurs⁴⁵. Uden de britiske politikeres tillid hertil ville disse stå svagt overfor engelsk landbrug, som ville begynde at tale om dansk dumping, og overfor britisk industri, som måtte opfatte et kronefald som konkurrenceforvriddning.

Colville meddelte midt i januar, at forhandlingerne kunne genoptages 15/2 under forudsætning af at en gruppe forhandlere blev sendt i forvejen og påbegyndte det indledende arbejde allerede 6/2. Ministeren for Oversøisk Handel undlod ikke samtidig at give en advarsel mod den snigende devaluering, som Nationalbanken netop nu var begyndt at tillade⁴⁶.

Allerede 21/1 skønnede man i britiske politiske kredse, at den danske pundkurs ville placere sig omkring 22,50⁴⁷, og mod slutningen af måneden så man fra britisk side helt klart på den kendsgerning, at noget måtte gøres i Danmark for at hjælpe landbruget ud af dets økonomiske knibe og for at forebygge et sammenbrud på arbejdsmarkedet⁴⁸.

Kanslergadesforliget kom med den endelige fastsættelse af devalueringens størrelse. Interessant er det at se, hvilken betydning dette skridt blev tillagt, da briterne konstant siden bortgangen fra guldets i 1931 havde advaret danskerne mod en for stor afvigelse fra det tidligere på guld baserede forhold mellem valutaerne. Dagbladet »The Times« syntes at have været briternes hovedkilde omkring denne begivenhed, som i øvrigt blev taget med største sindsro. Der næredes en vis frygt for, at det danske eksempel, som mildnedes noget i briternes øjne gennem en samtidig new zealandsk devaluering, skulle danne præcedens i andre landbrugseksporterende lande med en yderligere skærpelse af den internationale handelskrig til følge⁴⁹.

Efter handelsforhandlingernes afslutning nævnte Runciman overfor Ahlefeldt-Laurvig, at Kabinettet en overgang havde været stemt for at afbryde yderligere drøftelser med Danmark under de givne forhold⁵⁰. Denne udtalelse må dog stå helt for handelsministerens egen regning, idet Kabinettet mødtes allerede 1/2 og ved hvert møde havde et fast punkt på dagsordenen: Foreign Affairs (if required). Den danske devaluering blev overhovedet ikke nævnt, hverken på dette eller på senere kabinetsmøder⁵¹.

45. BT 11 162 CRT 411 17/1-1933.

46. UM 64 Dan 73 dep. V 19/1-1933.

47. BT 11 119 CRT 4227 21/1-1933.

48. FO 371 17200 30/1-1933.

49. FO 371 17203 1/2-1933.

50. UM 64 Dan 73a dep. LV 17/5-1933.

51. CAB 23 75 19/1-1933-13/4-1933.

Til belysning af en ny og tildels uventet faktor, som dukkede op sidst i januar på smørområdet, vil det være nødvendigt at inddrage tal over smørimporten i Storbritannien. I 1929 var denne på 325.455 tons, hvoraf Danmark leverede 111.965 t. eller 34%, New Zealands andel var 66.706 t. eller 20%, og Australiens andel var 39.023 t. eller 12%. I 1932 var totaltallet 429.215 t. Danmarks andel 131.250 t. eller 31%, New Zealands 111.269 eller 26% og Australiens 92.925 t. eller 22%⁵². Tallene viser en voldsom stigning, som var langt større for de to dominions end for Danmark, som iøvrigt heller ikke havde leveringsmæssig højsæson samtidig med de to lande.

I januar, når leverancerne fra den sydlige halvkugle var størst, slog det så voldsomt igennem på prisen, at hverken landenes tidligere, kraftige devalueringer eller toldfordele kunne give landmændene rentable priser. Derfor foreslog de to dominions repræsentanter i London, at leverancerne fra lande udenfor Commonwealth skulle reduceres til 75% af 1932-tilførslerne, mens deres egne lande fortsat skulle kunne levere ubegrænsede mængder.

Forslaget blev dog ikke gunstigt modtaget hos de tilstedeværende briter. Handelsminister Runciman nævnte, at han var for fri adgang for alle, og at restriktioner af pågældende art ikke kunne retfærdiggøres overfor den øvrige udenrigshandel. Dominionminister Thomas talte om arbejdsløsheden i Storbritannien og fortsatte med at nævne, at medmindre dominions aftog flere britiske varer, da ville Storbritannien ikke kunne blive ved med at aftage ubegrænsede mængder af landbrugsvarer fra dem; men Thomas ville dog se positivt på sagen, såfremt Danmark ikke skulle bære hele reduktionen. Landbrugsminister Elliot gjorde opmærksom på de problemer, der ville ligge i at få en lovgivning gennem Underhuset, som skulle stadfæste forsyningsrestriktioner og måske herigennem genere udenrigshandelen, uden at hverken det hjemlige landbrug eller industrien ville få fordele heraf⁵³.

Det ses her, at briterne pludselig kom til at stille sig som Danmarks forsvarere. Det var ikke så meget af danskvenlige årsager, men nok så meget en følge af et nøgternt syn på tingene. I Ottawa havde New Zealand og Australien kun nødtvungent givet indrømmelser, så Storbritannien følte sig ikke forpligtet til at strække sig længere på basis af et rent og skært »blodets bånd«, især ikke da forhandlingerne med Danmark igen var umiddelbart forestående. Der blev senere gennem vinteren og foråret forhandlet meget om smørbegrænsninger; men Danmark følte sig ikke fristet til at indgå en ny »gentleman agreement«, medmindre reduktionen kunne blive efter forholdet 1:1. Danmark talte en overgang seriøst om et 2:1 forhold, men som de australasiatiske leverancer faldt i takt med den sydlige halvkugles årstidsændring fra efterår mod vinter, faldt også interessen for en kvotaordning, som involverede dem selv. Danmark havde da også fået sin handelsaftale forhandlet færdig, før en afstemning i de australske og

52. Kaj Rostvad: op. cit. bilagene D/1a og D/2a.

53. BT 11 177 CRT 1165/33 (under 1571) 25/1-1933.

new zealandske mejeriforeninger viste, at de var mod importbegrænsninger, en afgørelse regeringerne tog ad notam.

For at trække linierne op før de indledende forhandlinger først i februar holdt briterne et møde med repræsentanter fra de forskellige implicerede ministerier. Her gjorde Foreign Office opmærksom på modstand mod kvotaordninger, da de forpestede forholdet til andre lande og ville stille Storbritannien svagt i senere argumentationer for friere handel, så Udenrigsministeriet krævede at blive konsulteret, før restriktioner af den ene eller den anden art tænkte sat iværk. Colville gjorde opmærksom på det umulige i at komme til noget resultat med danskerne overhovedet, hvis man ikke snart kom bort fra den vage og henholdende britiske politik på ægområdet. For smørret, som betød meget lidt for de britiske landmænd, havde Reorganisationskommissionen for Mælkeprodukter intet nævnt om kontingentering, så her var det blot et spørgsmål om at fastholde tolden og derpå se, om reduktionsforhandlingerne med de to dominions og Danmark ville bære frugt.

Baconområdet voldte stadig problemer. Landbrugsministeren ville have frie hænder, både hvad angik begrænsning og told, mens repræsentanter fra Board of Trade mente, at denne situation var utålelig for de britiske eksportinteresser, som skulle hente deres gevinster på de af danskerne opnåede landbrugsgarantier. Man blev på mødet enige om, at dette problem var et ministerspørgsmål⁵⁴, hvilket ud fra et dansk synspunkt var særdeles heldigt, da frihandelstilhængerer Runciman nu ville få et afgørende ord i sagen.

De indledende forhandlinger kom igang, men tydeligvis var danskerne ikke særligt ivrige efter at afgive løfter om aftagelse af britiske produkter, før der var opnået visse garantier for de danske eksportvarer. Denne danske holdning synes at have voldt briterne nogen bekymring men betød, at man samtidig i Board of Trade helt klart fandt frem til på hvilke områder, danskerne skulle tvinges til at give indrømmelser. Jern og stål var af yderste vigtighed for briterne⁵⁵.

2. forhandlingsrunde: 24. februar til 12. marts 1933

I Colvilles modtagelsestale til danskerne 24/2 gjorde han opmærksom på, at man i Storbritannien opfattede devalueringer som indre anliggender, men at man ikke stiltiende ville tillade valutanedskrivninger i de lande, som briterne fik underskrevet handelsaftaler med. Derpå nævnte ministeren, at indtrykket var, at det skred fremad på kulområdet, mens jern- og stålsituationen langt fra var tilfredsstillende. Disse to produkter var for Storbritannien, sagde Colville, hvad smør og bacon var for Danmark. Videre blev der sagt, at en handelsaftale, som ikke reducerede eller bandt tekstiltolden, ikke ville komme gennem The Commons.

Skal talen sammenlignes med 5/12-talen, må det nok siges, at den venlige tone var fastholdt, men kravene fremsattes med større fasthed. Dette kunne være en

54. BT 11 162 CRT 411 1/2-1933.

55. BT 11 CRT 183 (under CRT 2655) 17/2-1933.

følge af, at Runciman havde givet udtryk for, at han gerne så handelsaftalen med danskerne afsluttet snarest muligt, hvilket måske blot har været ment som en ansporing til at få lidt mere gang i de anglo-danske drøftelser, som viste langt mindre fremskridt end de andre samtidigt førte skandinaviske.

Finansminister Bramsnæs, som havde overtaget Munchs plads som forhandlingsleder allerede straks efter forhandlingernes begyndelse i december 1932, svarede kort og fyndigt, at havde briterne ønsker om snarlige, kontante resultater, så havde danskerne det ikke mindre, når sagen drejede sig om dansk landbrugs vitale interesser⁵⁶.

Dagen efter drøftedes landbrugsprodukter. Briterne kunne love, at bacon ikke ville blive ramt af told, hvilket må tages som et tegn, at handelsministerens og udenrigsministerens ønsker har vejet tungere end landbrugsministerens tidligere nævnte krav om fuld handlefrihed på dette område. Et dansk ønske om en permanent kvota svarede englænderne undvigende på.

På smørområdet kunne tolden bindes, men en kvota ville man have lov til at indføre. Det for danskerne meget utilfredsstillende løfte blev dog afgivet, at Danmarks leverancer ikke ville blive reduceret mere end efter et 2:1 forhold.

For æggenes vedkommende kunne tolden fastholdes. De danske ønsker, som i efteråret havde været fremme om, at toldgradueringen skulle fjernes, ville briterne overhovedet ikke høre tale om. Storbritannien forbeholdt sig ret til også for æg at indføre et kvotasystem⁵⁷.

Danmark protesterede mod, at skulle rammes af begrænsninger oveni et toldhandicap, hvis formål havde været at regulere tilførslerne, så en kvotaordning kunne undgås. Men skulle Danmark rammes af mindre leverancer, måtte det være rimeligt at få toldnedsættelse, lød argumentationen fra dansk side⁵⁸.

Denne generelle uvilje i dominions og i Danmark mod en reduktion kan synes meget forbavsende, da enhver på dette tidspunkt kunne se baconkontingenteringens særdeles gunstige indflydelse på prisudviklingen. Den sidste danske baconleverance før begrænsningen trådte i kraft i november afregnedes til 80 øre pr. kg. Leverancerne 5/3 1933 afregnedes med 110 øre pr. kg, hvilket var 42 øre pr. kg over priserne i marts året før⁵⁹. Der var således ingen tvivl om ordningens prismæssige fordel. Planerne må være strandet på en uvilje hos producenterne mod regulerende indgreb overhovedet, eller på en tvivl hos samme gruppe om de administrerende myndigheders evne til på retfærdig måde at fordele de begrænsede mængder.

16/3 sendte den australske regering sit syn på smørkvotaen til den australske minister i London, Bruce; Skulle en reduktion for Danmarks vedkommende medføre toldnedsættelse, da var Australien blankt afvisende. Mejeriinteresserne i

56. BT 11 177 CRT 1571 24/2-1933.

57. Sammesteds 25/2-1933.

58. BT 11 177 CRT 1165 (under 1571) 1/3-1933.

59. Kaj Rostvad: op. cit. Bilagene B/4 og B/5.

Australien var i det hele taget meget lidt begejstrede for ideen, nævnte regeringen i Canberra. I et brev til dominionministeren gjorde australierne opmærksom på det beklagelige i, at der blevet taget så meget hensyn til britisk kapital investeret i danske smørinteresser, når dette skete på bekostning af imperiesamarbejdet. Om britisk kapital investeret i det ene eller det andet lands smørsektor har haft indflydelse på de britiske politikeres beslutninger, er endnu et uudforsket område.

Omkring dette tidspunkt syntes Storbritannien at have opgivet at komme nogen vegne med de to smøreksporterende dominions, hvilket fremgår af et udkast til et brev fra Dominion Office til de to landets repræsentanter i London. Det nævntes at briterne havde tænkt sig at tilbyde danskerne ret til at levere 2,3 mill. ctw. smør om året dog således, at hvis importen steg til et totaltal på over 8,1 mill. ctw., da skulle Danmark have sin rimelige andel af de ekstra tilførsler. Yderligere nævntes det, at briterne ikke havde i sinde at indføre en smørkvota, uden at denne også kom til at ramme imperieleverancerne⁶⁰.

Forhandlingerne suspenderes atter

Inden Storbritannien på denne måde havde gjort sin smørimportpolitik op, havde forhandlingerne med Danmark allerede været afbrudt i flere dage. Indtil delegationerne igen sad overfor hinanden 30/3, blev der udvekslet forslag og udkast. Den 28/3 havde man i Det britiske Landbrugsministerium det danske traktatudkast foran sig. Uden at fastlåse forhandlerne lod det – taktisk klogt – briterne ane, hvor stor betydning landbrugsvarerne havde. På udkastets indrømmelsesside var et afsnit om jern og stål ikke at finde, hvilket briterne ikke undlod at lægge mærke til⁶¹.

Sidste forhandlingsrunde og traktatunderskrivelsen

Forhandlingerne om de danske landbrugsprodukter havde stort set befundet sig i et dødvande siden drøftelsernes start i 1932. England pressede atter på, ligesom man fra dansk side mente, at det ikke ville være fornuftigt at strække forhandlingerne længere.

Den 5. april var isen brudt på baconområdet. Man har i kraft af den britiske erkendelse⁶² af baconeksportens betydning enedes om at tildele Danmark mindst 62% af tilførslerne fra fremmede lande, mens der ikke kunne loves noget minimumskvantum, da Storbritannien ønskede frie hænder med henblik på hjemlig ekspansion, de canadiske tilførsler samt den endnu uafklarede situation i Den irske Fristat.

Samme dag holdt briterne et møde for at opsummere situationen generelt.

60. BT 11 174 CRT 1397 1933.

61. BT 11 CRT 183 (under CRT 2655) 28/3-1933.

62. BT 11 177 CRT 1571 2/4-1933.

Man kom til det resultat, at nu måtte forhandlingerne i mindre udvalg ophøre, for at krav og tilbud kunne vurderes og besvares på samme møde.

På kulområdet ville briterne kræve, at Danmark aftog mindst 85% af sit forbrug fra Storbritannien. 80% kunne man gå med til. Tekstilerne skulle loves toldgarantier, ellers skulle danskerne trues med britisk tilbagetrækning af det tidligere afgivne løfte om toldfrihed for bacon. For jern og stål skulle den danske delegation afkræves et klart tilbud⁶³.

Da der forhandlede 6/4, havde briterne lagt en del på minimumskravene for at have noget at fire på. Kul var sat til 90% og koks til 85% af den danske totalimport, hvilke tal ikke var urealistiske i forhold til det britiske ønske, som gik ud på at få Storbritanniens markedsandel fra før generalstrejken i 1926 tilbage. I 1924 havde England leveret 96,9% af de i Danmark importerede kul og 89,9% af de indførte koks. I 1931 havde tallet for kul, som udgjorde langt den betydeligste faktor, været 43,5%, hvilket var steget til 55,9% i 1932.

For tekstilerne, nævnte briterne, at såfremt deres ønsker ikke blev efterkommet, ville Danmark ikke kunne garanteres toldbinding for smør og æg samt toldfrihed for bacon.

Af jern- og stålimporten i Danmark skulle England have en vis procentvis andel; men før noget eksakt forelå fra dansk side, kunne der ikke forhandles her.

Danskernes tilbud begrænsede sig til et tilbud på 70% af kulimporten. For tekstilerne ville man love toldbinding i tre år, medmindre situationen i Danmark blev helt utålelig, i hvilket tilfælde man da efter to år skulle kunne forhandle med briterne om en toldforhøjelse.

Tekstilerne var uden den store vitale betydning for begge landes politikere, så det kan ikke forbyrse, at det var her, man viste sin største imødekommenhed. Anderledes stejlt stod man overfor hinanden i jern- og stålspørgsmålet. Briterne krævede garanti for opkøb af 165.000 t p.a. i 3 år; et tal helt uden sammenhæng med tidligere leverancer, hvilket danskerne ikke undlod at fremhæve.

Colville opsummerede, at briterne ville se resultater på sidstnævnte område, ligesom de danske 70% i kulspørgsmålet ikke ville blive godtaget. Koksene kunne man så måske tage lidt lettere på. Mødet sluttede med, at danskerne indvilligede i at fremsende nogle håndfaste tal for jern- og stålopkøb⁶⁴.

Danmark havde inden næste møde 4 dage senere fremsendt et minimumstilbud på 80.000 t p.a., hvilket kvantum man skulle være moralsk – ikke kontraktligt – forpligtet til at aftage. Der kom ingen britiske kommentarer ved modtagelsen⁶⁵.

Den 11/4 strakte man sig mod hinanden på kul- og koksområdet og nåede et kompromis, hvorefter jern- og stålproblematikken stod for tur. Den danske argumentation for 80.000 t p.a. fandt briterne åbenbart rimelig, blot krævedes

63. BT 11 174 CRT 1397 5/4-1933.

64. BT 11 177 CRT 1571 6/4-1933.

65. Sammesteds 10/4-1933.

tallet indflettet i handelsaftalen. Tekstilerne skulle atter drøftes i den danske gruppe.

For de danske produkter var det således, at der på baconområdet nu forelå en aftale. Smørtolden kunne fastlåses, og der kunne gives garanti for 2,3 mill. ctw. p.a., hvilket svarede til leverancerne i 1930, men var 13.000 t under 1932-tallet⁶⁶. Samtidig skulle Danmark garanteres en rimelig andel af eventuelle tilførsler, som måtte overstige en totalimport på 8,1 mill. ctw. p.a.

Danskerne krævede 2,4 mill. ctw. som minimum vel vidende, ud fra hvad Sverige netop havde opnået, at dette var urealistisk. Briterne afviste kravet under henvisning til smørprisens lave niveau.

Æggene ville de engelske forhandlere ikke behæfte med et minimumskvantum, da man ønskede plads for den stærkt accelererende hjemmeproduktion. Bramsnæs fremkom med tal for de danske tilførsler gennem de sidste 6 år og foreslog et minimumstal på 5,5 mill. great hundreds (1 gr.hd. = 120 stk.) per år, hvilket var 700.000 gr.hds. under de 6 års gennemsnit.

Colville mente, at de 5,5 mill. gr.hds. måtte drøftes i landenes grupper, men da danskerne efter en forhandlingspause fortsat holdt på samme tal, udsattes den videre debat til dagen efter⁶⁷.

Den 12/4 fandt de afsluttende forhandlinger sted. På kulområdet indføjedes en passus om, at kunne Storbritannien ikke levere den aftalte mængde, da skulle Danmark være frit stillet med hensyn til indkøb fra andre lande. Adskillige produkter, hvis betydning efter produkternes art at dømme kun kan have været minimal, gik danskerne med til at toldbinde. På tekstilområdet blev der indføjet en beskyttelsesparagraf af hensyn til den danske tekstilindustri.

Så kom turen til æg og smør. Danskerne havde planlagt at bruge smørret som løftestang for æggene, hvis repræsentanter krævede et fast minimumstal og erklærede, at selv 5,5 mill. gr.hds. var et for erhvervet utåleligt lavt tal. Briterne lagde ud med at tilbyde danskerne 35% af den udenlandske ægimport. Hertil svarede Bramsnæs, at Danmark ville være villig til at gå fra de danske 2,4 mill. ctw. smør til de britiske 2,3 mill. ctw., såfremt Storbritannien ville give noget fornuftigt i stedet på ægområdet. De 35% af æggene var ikke noget kvantitativt løfte og var derfor ikke tilfredsstillende.

Briterne konfererede derpå internt og bød så 38%, hvilket Bramsnæs klart afviste. Efter at mødet atter havde været afbrudt, tilbød Colville det ønskede minimum på 5,5 mill., dog skulle Storbritannien gennem en klausul, der mindede om den, dansk tekstilindustri havde opnået, have ret til, hvis markedsbetingelserne prismæssigt krævede det, at pålægge fremmede leverandører reduktionspåbud. I tilfælde heraf skulle Danmark være garanteret mindst 38% af tilførslerne. Det britiske landbrugsministerium havde været uvillig til at tilbyde et mini-

66. Kaj Rostvad: Op. cit. bilagene A/2 og A/4.

67. BT 11 177 CRT 1571 11/4-1933.

mumskvantum på mere end 4,0 mill. gr.hds., så endnu engang ses det, at det britiske landbrugs interesser måtte vige for industrisamfundets krav⁶⁸.

Derpå drøftedes smørret. Bramsnæs håbede, at briterne, om de ikke kunne tilbyde 2,4 mill. ctw., så i det mindste ville strække sig til 2,36 mill. ctw., men de engelske forhandlere var ubøjelige, og efter en intern forhandling i den danske gruppe accepteredes de tilbudte 2,3 mill. ctw. p.a.⁶⁹.

Derpå forestod en afpudsning af handelsaftalens ordlyd før den d. 24/4 kunne underskrives. Samme dag indløb et telegram til Dominion Office fra Canberra om, at Australien ikke ønskede adgangreguleringer for smør på det britiske marked. På dette tidspunkt var det dog en oplysning, som hverken kunne ophidse briterne eller forskrække danskerne. Linierne for det dansk-engelske handels-samkvem var afstukket for de næste 3 år.

Afslutning

I de syv måneder, som var forløbet siden Colville og Munch mødtes uofficielt i København, kan det synes som om, de 6½ gik med at fastholde allerede indtagede synspunkter, mens det reelle arbejde begrænsedes til 14 dage i april. Dette er dog en meget overfladisk vurdering af tingene og holder følgelig heller ikke stik.

Forhandlingsfasen var lang, men England havde forhandlinger igang til mange sider på samme tid, hvilket krævede et stort koordineringsarbejde rundt om i de britiske ministerier, for at alle aftaler kom til at virke i samme retning.

For Danmarks vedkommende kunne en lang forhandlingsperiode siges at være af det onde på den måde, at vaklen i handelsdrejningen mod Storbritannien kunne udnyttes af briterne, mens det på den anden side kunne siges at være en fordel så længe som muligt ikke at have en kontraktmæssig handelsforpligtelse, som skulle opfyldes.

Hvorledes kom nu landbruget igennem denne frihandelens kollision med handelsrestriktioner, og hvilke faktorer spillede ind?

Fra begyndelsen havde man i Danmark i alle samfundets lag gjort sig klart, at landbrugseksporten skulle værnes. Handelstallene var landbrugets tydelige bevis på, at erhvervet var landets økonomiske rygrad. Dette turde ingen benægte.

Gennem Valutacentralen var man på bekostning af industriens og handelens indkøbsfrihed begyndt at pleje landbrugseksportens hovedmarked. Af importstatistikken ses det, at resultaterne af valutastyringen ikke udeblev. Det efterlod i England et tydeligt indtryk af en positiv dansk vilje til at ville gøre noget effektivt for at få et mere udbygget og balanceret handelssamkvem. Denne holdning manifesterede sig yderligere kraftigt gennem afholdelsen af den britiske udstilling i København i september 1932.

Noget negativt for dansk eksport var de britiske toldlove fra foråret, som ikke

68. CAB 24 240 (CP) 107 11/4-1933.

69. BT 11 177 CRT 1571 12/4-1933.

ramte commonwealth-landene. Disse afgifter gjorde et voldsomt indhug i – til tider oplugte de helt – den overpris, som danske produkters overlegne kvalitet indbragte i forhold til landbrugsvarer, som havde en lang transportvej eller kom fra mindre veludviklede landbrugslande. Disse toldafgifter, som helt blev båret af producenterne, har ganske givet haft indflydelse på den styrke, hvormed landbrugerne fremsatte deres mere og mere højroastede krav om en devaluering.

Ottawa-forhandlingernes mangel på konkrete resultater var en hjælp for dansk landbrug, som kun måtte opleve minimale ændringer på det britiske marked som følge af imperiesammenkomsten.

Senere da forhandlingsinstruksen skulle udfærdiges, fik landbruget lov til at køre sine krav igennem til den yderste grænse. Det havde næppe gavnet at være beskeden; men med en socialdemokratisk-radikal regering ved magten havde det måske været rimeligt, om industriinteressenes muligheder var blevet dybere og mere sammenhængende undersøgt. I 1930'erne var det dog således, at man så på industrien som noget nyt og relativt ubetydeligt på valutaindtjeningssiden, mens alle kunne se dens krav til valutakrævende råstoffer. Kun få tænkte på dens beskæftigelsesmæssige overlegenhed og de positive følgevirkninger heraf.

Frivilligt overlod de danske forhandlere i London dog ikke industrien til sin egen skæbne. Man var ikke villig til for enhver pris at købe fordele for dansk landbrug. På både jern- og stål- samt tekstilområdet viste en hård dansk kurs sig at bære frugt.

Senere gennem Kanslergadeforliget »købte« Venstre sine vælgere en vægtig fordel i form af devalueringen, som helt klart var et handicap for industrien, som hovedsagelig måtte indkøbe udenlandske råstoffer, mens varerne skulle afsættes på det danske marked.

Også fra anden side blev landbruget hjulpet. Bl.a. af britisk modvilje mod midt i en forhandlingsfase, hvor britisk industri skulle hjælpes, at tage handelsmæssigt parti for Australien og New Zealand. Således blev den danske smørekseport ikke udsat for den af dominions ønskede diskriminerende importpolitik. Storbritannien kunne have dikteret Danmark handelsbetingelser, men en sådan kurs ville have ødelagt briternes image som reelle forhandlingspartnere. Og Danmark aftog trods alt kun en beskeden del af den samlede britiske eksport, et faktum englænderne på intet tidspunkt glemte.

Landmændene i Storbritannien havde fuldt så svært som Australien og New Zealand ved at komme igennem med deres krav, som afgjort kunne være trådt reducerende i vejen for den danske eksport. Her vejede politikerne – hyppigt under dyb ministeriel uenighed – industri- og landbrugsinteresser mod hinanden, og det var da ikke vanskeligt at finde frem til, at skulle landbruget hjælpes, så burde det ske gennem ordninger, som havde mindst mulig indflydelse på udenrigshandelen. De britiske marketing boards med deres planer for et mere rentabelt og stærkt udvidet landbrug i Storbritannien var yderst fornuftige institutioner, men de britiske landbrugere var ikke villige til at lade deres erhverv underkaste en så gennemgribende strukturændring, som situationen krævede.

Dansk landbrug kom således – dets placering udenfor Commonwealth taget i betragtning – pænt igennem forhandlingerne, fordi Danmark overvejende var et landbrugsland med eksport af forædlede landbrugsprodukter, mens Storbritannien hovedsageligt var et industriland, som ønskede at sælge såvel råstoffer som færdigvarer; men forskellig erhvervsstruktur alene førte ikke forhandlingerne igennem. Landbrugsrådet og dets medlemsorganisationer havde hele tiden nærmeste føling med situationen. Kontakten til politikerne og embedsmænd var god, men samtidig ikke uden et feedback, som var et produkt af en god portion samfundsmæssigt afvejet kritik, en kritik, som en Venstre-regering næppe havde været i stand til at præstere.

Det spørgsmål kunne let dukke op, om ikke landbrugets interesser blev plejet så godt, at det var til ubodelig skade for dansk industri? Det kan ikke siges at have været tilfældet, da de produkter, som briterne satsede hårdest på, var kul og koks samt jern og stål altså råstoffer, som under alle omstændigheder skulle indkøbes.

Handelsaftalens forandringsmæssige indflydelse har sikkert været størst i handelssektoren, som blev udsat for at skulle afbryde et sæt af handelsforbindelser og oprette et nyt, men hvorledes dette skete og med hvilke følger, kan der end ikke gisnes om ud fra det benyttede materiale.

Landbruget kunne med tilfredshed notere sig, at det havde fået mest muligt ud af en vanskelig situation, og samtidig kunne politikerne konstatere, at forhandlingernes gevinster ikke var opnået på urimelig bekostning af andre samfundsgrupper eller erhverv.

Summary

Danish Agriculture and the Commercial Negotiations between Denmark and Great Britain 1932-33

The author presents an analysis of the confrontation* between the strong free trade inclinations of Danish agriculture and the increasingly comprehensive import restrictions of Great Britain in an attempt to elucidate the position of agricultural exports before and during the negotiations leading to the trade agreement of 24 April 1933. Relations with business and political interest-groups both in Denmark and in Great Britain are also examined.

The sources employed consist largely of hitherto unexploited archives from *Rigsarkivet* in Copenhagen and the Public Record Office in London. The advantage of using papers from both sources is undeniable but of course this procedure is both laborious and expensive.

The autumn of 1932 was marked by hectic activity: the exchange control office** and the British exhibition in Copenhagen were to show Danish goodwill

* »confrontation« is an in-word these days but would not »clash« or »conflict« be better?

** What did *Valutacentralen* do to show goodwill?

towards British export goods. Success was achieved. Negotiating instructions were to be prepared prior to the opening of the preliminary talks in December 1932, and in this proceeding the collective organ of the farmers, *Landbrugsrådet* (the Agricultural Council) asserted itself vigorously. Trade and industry felt themselves under pressure, while the Social Democratic-Social Liberal coalition government, which received a vote of confidence in the autumn elections to the *Folketing* (Lower House), tried to restrain demands and wishes so that no group would be left too much in the lurch.

The actual trade negotiations were conducted in three rounds and seemed to the outsider to be at an impasse most of the time. This was far from the truth, however; Great Britain had parallel negotiations going on with a number of other countries as well, and this demanded considerable internal coordination. At the same time the British were introducing various forms of regulation of the agricultural home market, but as care was taken in the trade negotiations to safeguard industrial exports, it was clear that British politicians regarded the country as a nation living primarily by its industry – a practical enough assessment.

The Danish agricultural interests kept a keen eye on every development, and unremitting consistency in the negotiations led to an outcome which, as is evident from the conclusion of the analysis, must be regarded as the best attainable for Danish agricultural exports. This result was achieved without any other interest groups – with the possible exception of commerce – feeling that they were having to bear more than their fair share of the burdens produced by the crisis.

Without political sense and goodwill, the trade agreement would not have been achieved despite all the favourable results***. The Politicians' field of action had been enlarged in all directions. The immediate situation demanded control management of society on a scale previously unknown in peacetime. Many may have hoped that the political intervention was of a temporary character, but subsequent events revealed that both economically and politically, Denmark in the 1930s was emerging from the agricultural age characterised by limited political direction and evolving into a much more politically-dominated social-liberal industrial society.

*** I find this sentence difficult to follow. *What* favourable results?

De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen fra erhvervet efter 2. verdenskrig

AF JACOB A. BUKSTI

1. Indledning

I perioden siden krigen har dansk landbrug gennemgået en kolossal udvikling, der helt har ændret de grundliggende strukturer og produktionsmønstre i erhvervet. Det nok mest iøjnefaldende træk ved denne udvikling har været en meget kraftig afvandring af arbejdskraft og et betydeligt fald i antallet af brug. Målt i antal helårsarbejdere faldt landbrugets arbejdskraft således med godt 310.000 fra 1945 til 1975, mens antallet af landbrugsejendomme i samme periode reduceredes fra ca. 208.000 til 127.000.¹

En så gennemgribende befolknings- og erhvervsstrukturændring måtte nødvendigvis få en lang række konsekvenser samfundsøkonomisk og socialt. Den medførte således bl.a. en forstærkelse af den allerede da igangværende tendens til koncentration af befolkningen omkring de større bysamfund med deraf følgende meget store planlægnings- og byudviklingsproblemer. Derudover har denne – den største »folkevandring« i nyere tid – haft en lang række sociale konsekvenser, naturligvis ikke mindst for de mennesker, der har været direkte berørt af den.² Imidlertid betød den ekspansive udvikling inden for byerhvervene i samme periode, at der eksisterede de fornødne alternative beskæftigelsesmuligheder, og at denne befolkningsforskydning derfor har kunnet foregå bemærkelsesværdigt smertefrit.

Hvis man ved erhvervspolitik forstår et erhvervs bestræbelser på gennem organisationsmæssige eller politiske foranstaltninger direkte at påvirke pris- og omkostningsforholdene for det pågældende erhverv, samt alt hvad der har relation til regeringens og lovgivningsmagtens virksomhed på området, må det være klart, at så voldsomme strukturændringer, som landbruget har været ude

1. Se tabel 1 og tabel 2.

2. Se Gunnar Viby Mogensen. *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation 46, 1970.

for gennem de sidste tre årtier, også har haft konsekvenser erhvervspolitisk – i hvert fald hvis man ser på indholdet af de politiske overvejelser og forslag på det landbrugspolitiske område. Landbrugslovgivningen, der indeholdt en lang række restriktioner m.h.t. de enkelte landbrugsejendomme og deres drift, herunder muligheden for at nedlægge eksisterende brug, kom efterhånden i et større og større misforhold til udviklingen og måtte lempes. Landbrugets økonomiske resultat og dermed landmændenes indkomster udviklede sig i perioder endog særdeles kritisk og blev søgt bedret gennem forskellige ordninger, der indebar såvel direkte som indirekte økonomisk støtte. Endelig fremtrådte generationsskifteproblemerne med større og større vægt, efterhånden som især de yngre aldersgrupper forsvandt fra erhvervet.

Umiddelbart skulle man tro, at en så kraftig reduktion af landbrugets arbejdskraft og befolkningsandel også måtte få ganske alvorlige følger for landbrugets politiske indflydelse, og dermed for dets muligheder for at få gennemført de forskellige erhvervspolitiske ønsker og krav, som landbrugets organisationer gennem perioden gjorde sig til talsmænd for. Man kunne således forvente en forringelse af landbrugets politiske indflydelse i takt med den tiltagende afvandring og erhvervets vigende samfundsøkonomiske betydning. Selve grundlaget for landbrugets magt svandt jo tilsyneladende ind. Ikke desto mindre gennemførtes der sideløbende med denne udvikling specielt i den sidste del af perioden en lang række støtteforanstaltninger for landbruget, der betød overførsel af store økonomiske midler til landbruget, og vel at mærke på en sådan måde, at erhvervet selv, d.v.s. landbrugets organisationer fik den afgørende indflydelse på disse midlers udnyttelse og administration. Man befinder sig altså tilsyneladende i den paradoksale situation, at landbrugets politiske indflydelse næsten synes at have været omvendt proportional med afvandringen af arbejdskraft og de dårlige økonomiske konjunkturer for erhvervet.

Dette problem hænger meget nøje sammen med spørgsmålet om, hvilke faktorer der er bestemmende for – i dette tilfælde – et erhvervs og dets interesseorganisationers politiske indflydelse. I det følgende vil der derfor blive givet en fremstilling af en række politisk relevante faktorer bag landbrugets udvikling gennem de sidste 30 år med henblik på en forklaring af landbrugets og specielt landbrugets organisationers politiske indflydelse, og hvorfor man har kunnet opnå og bevare en helt central placering i samfundsøkonomiske og landbrugspolitiske spørgsmål på trods af en stærkt faldende befolknings- og arbejdskraftandel og på trods af en vigende samfundsøkonomisk betydning. Gennem en sådan skitsering af baggrunden for hele denne udvikling og de enkelte elementer heri, vil situationen vise sig ikke at være helt så paradoksalmæssig endda.

2. Udviklingen inden for dansk landbrug siden 1945

Landbrugets befolknings- og arbejdskraftandel er som tidligere nævnt faldet meget stærkt siden slutningen af 1930'erne. Dette skyldes for det første, at en lang

række af de i 1930'ernes kriselovgivning indeholdte bestemmelser direkte havde til formål at holde arbejdskraften på landet, for derved at undgå at arbejdsløsheden i byerhvervene steg yderligere med deraf følgende meget alvorlige konsekvenser. Der var derfor gennem 1930'erne oparbejdet en klar overbeskæftigelse i landbruget, og da de alternative beskæftigelsesmuligheder begyndte at melde sig, måtte der næsten nødvendigvis ske en afvandring af arbejdskraft fra landbruget. For det andet gjorde den tekniske udvikling det muligt for hver enkelt, der var beskæftiget i landbruget, at frembringe en stadig større produktion, og for det tredje førte samspillet mellem denne tekniske udvikling, udviklingen inden for andre erhverv og de efterhånden begrænsede eksportmuligheder for landbrugsvarer til rentable priser til en formindskelse af landbrugets arbejdskraft- og befolkningsandel.

Som det fremgår af tabel 1, var faldet i arbejdskraft fra 1945 til 1975 på godt 310.000 helårsarbejdere. Faldet er imidlertid kraftigst for den medhjælpende arbejdskraft, og faldet for de selvstændige landmænd sætter først for alvor ind fra omkring 1960. Denne udvikling stemmer ganske godt overens med udviklingen i antallet af landbrugsejendomme, idet udviklingen også på dette område først tager fart fra omkring 1960, jvf. tabel 2.

Tabel 1. Udviklingen i landbrugets arbejdskraft, antal helårsarbejdere, 1939/40-1974/75

	Familiens arbejde i egen drift		Antal helårsarbej. bortset fra familien		Helårsarbejdere i alt	
		Index		Index		Index
1939/40	181.394	100	296.520	100	477.914	100
1944/45	180.148	99	261.551	88	441.699	92
1949/50	188.466	103	208.533	70	396.999	83
1954/55	178.441	98	175.866	59	354.307	74
1959/60	169.535	93	130.490	44	300.025	62
1964/65	149.000	82	65.489	22	214.489	44
1969/70	130.000	71	31.307	10	161.307	33
1974/75	108.000	59	23.600	7	131.600	27
Forskydning						
1945-75	-72.148		-237.931		-310.089	

Kilde: *Statistiske Meddelelser*: Landbrugsstatistik, udvalgte år.

Tabel 2. Antal landbrugsejendomme fordelt efter størrelse, 1937-1975

	1937	1946	1951	1960	1970	1975
	Antal ejendomme					
0,5-5	54.786	45.933	42.922	37.140	14.528	14.061
5-10	51.439	55.640	55.165	54.346	29.510	24.401
10-15	28.407	31.365	32.554	32.671	24.767	20.323
15-30	46.991	48.771	49.465	48.482	43.858	39.039
30-60	21.429	21.08	21.401	19.622	22.061	22.852
60-120	3.764	3.534	3.390	2.948	4.375	5.257
120-	1.007	996	938	867	1.098	1.221
I alt	207.823	208.147	205.835	196.076	140.197	127.154
	1937=100					
0,5-5	100	83	78	67	26	25
5-10	100	108	107	105	57	47
10-15	100	110	114	115	87	71
15-30	100	103	105	103	93	83
30-60	100	102	99	91	102	106
60-120	100	93	90	78	116	139
120-	100	98	93	86	109	121
I alt	100	100	99	94	67	61

Kilde: *Statistiske Meddelelser*: Landbrugstatistik.

Man må dog være forsigtig med at foretage en direkte sammenstilling af disse tal for afvandringen af arbejdskraft og udviklingen i antallet af landbrugsejendomme, idet udviklingen i antallet af landbrugsejendomme også må ses i relation til, at der stadig frem til begyndelsen af 1960'erne blev oprettet nye husmandsbrug, og at landbrugsloven, der regulerer retten til nedlæggelse eller sammenlægning af landbrug, først blev lempet i 1962. At denne udvikling især har ramt brug på under 10 ha turde være indlysende.

At afvandringen fra landbruget primært har fundet sted for den medhjælpende arbejdskrafts vedkommende, understreger blot sammenhængen med udviklingen i anvendelsen af tekniske hjælpemidler i landbrugsproduktionen, og afvandringen som helhed kan derfor ikke tages som et udtryk for krise i landbruget eller for erhvervets svindende betydning. Der er i ligeså høj grad tale om en kraftig effektivisering og specialisering af produktionen. Anvendelsen af maskiner, kunstgødning m.v. har været meget kraftigt stigende med det resultat, at den samlede landbrugsproduktion er blevet stærkt forøget på trods af afvandringen

fra erhvervet. Den animalske produktion er således siden krigen blevet mere end fordoblet, og også den vegetabiliske produktion har været stigende – specielt i de allerseneste år – på trods af et stadigt mindre landbrugsareal, jvf. tabel 3.

Tabel 3. Landbrugets produktion, produktionsværdi og bruttofaktoringkomst, 1948-75

	1948	1950	1955	1960	1965	1970	1975
Produktionsværdi							
(mio. kr. årets priser)	3.665	5.289	6.329	7.617	9.224	9.767	17.077
Heraf animalsk	3.033	4.509	5.909	6.592	7.433	8.859	14.939
Heraf vegetabilisk	551	752	607	803	1.072	1.187	2.718
Mængdeindex							
(1963/64=100)							
Animalsk produktion	45	68	83	97	105	100	102
Vegetabilisk produktion	87	96	95	104	108	102	161
Bruttofaktorindkomst							
(mio. kr. årets priser)	2.994	4.067	4.700	5.084	6.277	7.144	11.264
Pct. af BFI	21	21	19	15	11	8	6

Kilde: Statistiske Undersøgelser nr. 22 og 25, Landbrugsstatistik 1900-65, 1968 og 1969. Statistisk tiårsoversigt 1959, 1966 og 1975.

Afvandringen fra landbruget skyldes altså til en vis grad, at behovet for arbejdskraft er blevet mindsket gennem en rationalisering og effektivisering af produktionen i erhvervet, samt at der i andre erhverv efterhånden blev gode beskæftigelsesmuligheder. Landbruget kunne med en stadig mindre befolknings- og arbejdskraftandel frembringe en stadig større produktion. Imidlertid er det helt afgørende i denne forbindelse, hvorvidt denne større produktion kunne afsættes, og til hvilke priser. Hvilket økonomisk resultat kunne der opnås i landbruget, og i hvilken udstrækning har dette økonomiske resultat påvirket afvandringen fra erhvervet? Dette er i høj grad kernen i problemet, og netop den stigende grad af specialisering gjorde landbruget mere følsomt over for udsving i de økonomiske vilkår.

I de første efterkrigsår, hvor fødevaremanglen ude omkring i verden stadig var stor, var der gode afsætningsvilkår for den stigende danske landbrugsproduktion. Fødevaremanglen førte til ret høje verdensmarkedspriser, men den kolde krigs første år animerede til, at der i en lang række lande blev søgt tilstræbt en høj selvforsyningsgrad gennem forskellige statslige støtteordninger belært af krigsårenes erfaringer om levedsmiddelmanglens konsekvenser. Dette førte til en forholdsvis hurtig dækning af behovet for fødevarer på verdensmarkedet, og i 1954 var markedet stort set mættet, og der indtrådte et prisfald, der fik forrentningsprocenten til at falde stærkt. Disse økonomiske vanskeligheder holdt sig gennem

resten af 1950'erne og forstærkedes i 1960'erne, hvor forrentningsprocenten flere gange var negativ (tabel 4).

Tabel 4. Udviklingen i landbrugets forrentningsprocent, 1948/49-1973/74

Forrentningspct.	
1948/49	4,7
1949/50	6,4
1950/51	6,3
1951/52	6,1
1952/53	5,6
1953/54	4,2
1954/55	2,6
1955/56	3,3
1956/57	2,7
1957/58	2,9
1958/59	2,2
1959/60	2,3
1960/61	0,5
1961/62	1,9
1962/63	4,6
1963/64	3,5
1964/65	1,8
1965/66	-0,5
1966/67	-0,6
1967/68	0,5
1968/69	1,1
1969/70	-0,3
1970/71	1,1
1971/72	1,9
1972/73	5,4
1973/74	3,9

Kilde: *Landøkonomisk Oversigt*.

Frem til 1950 var afsætningen af landbrugsvarer centraliseret gennem de forskellige landbrugsministerielle eksportudvalg. Herefter blev reguleringerne afviklet og de ministerielle udvalg afløst af et mindre centraliseret system af landbrugets egne eksportudvalg. Samtidig blev også de forskellige prisordninger ophævet, således at priserne på det danske hjemmemarked gennem 1950'erne var bestemt af udviklingen i verdensmarkedspriserne. Efterhånden som verdensmarkedet blev mættet med fødevarer, og de forskellige restriktioner i den internationale handel med landbrugsprodukter begyndte at blive mærkbare, blev denne verdensmarkedspris en mere og mere uklar størrelse, da den nu i vid udstrækning blev bestemt af de beskyttede landes overskudsproduktion. Fra landbrugets side blev der givet udtryk for, at man ikke konkurrerede med andre landes landmænd, men med andre landes statskasser, og i forskellige henvendelser til regering og

folketing søgte man at opnå forskellige former for støtte, enten direkte eller gennem afvikling af forskellige skattebyrder. I takt med de stigende vanskeligheder gennemførtes derefter i 1960'erne et meget kompliceret net af støtteordninger med henblik på at sikre landmændene blot nogenlunde rimelige indkomster. Dette system afløstes ved Danmarks indtræden i EF fra februar 1973 af EF's landbrugsordninger.

Selv om de økonomiske og afsætningsmæssige problemer begyndte at melde sig fra midten af 1950'erne, forblev landbruget dog helt frem til 1962 at være det vigtigste eksporterhverv, og derefter stadig et meget væsentligt valutaindtjenende erhverv. Trods afvandring og økonomiske vanskeligheder opretholdt landbruget altså sin stilling som et samfundsøkonomisk meget betydningsfuldt erhverv, hvilket yderligere forstærkedes i sammenhæng med den almindelige økonomisk-politiske situation gennem 1950'erne og 1960'erne, samt udviklingen i de europæiske markedsplaner.

Tabel 5. Danmarks eksport, 1945-75, mio. kr.

	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975
Samlet eksport	904	4.592	7.198	10.159	15.702	24.673	50.031
Pct. landbrug	71,0	63,1	57,4	45,4	35,0	23,3	22,3
Pct. industri	13,9	24,4	31,8	42,1	50,9	64,7	62,2

Kilde: Ole Bus Henriksen og Anders Ølgaard, *Danmarks udenrigshandel 1874-1958*, 1960, samt *Statistisk tiårsoversigt 1875*.

Man kan således sammenfattende inddele landbrugets udvikling siden 1945 i en række faser. Den første fase strækker sig fra de første efterkrigsår frem til midten af 1950'erne. I denne fase er de økonomiske vilkår for landbruget rimeligt gode, og afvandringen skyldes primært tidligere perioders overbeskæftigelse i landbruget og en stigende anvendelse af tekniske hjælpemidler og overgang til mere moderne drifts- og produktionsformer. Anden fase strækker sig fra midten af 1950'erne frem til begyndelsen af 1960'erne. I denne fase melder de økonomiske problemer sig, men staten forholder sig stort set passiv over for erhvervets vanskeligheder. I tredje fase, der går fra begyndelsen af 1960'erne til Danmarks indtræden i EF pr. 1/1 1973, gennemføres et omfattende og kompliceret system af støtteordninger for landbruget, men alligevel slår den økonomiske krise for erhvervet nu for alvor helt igennem. I denne periode begynder antallet af landbrugsejendomme at falde mærkbart, og det må være rimeligt at antage, at en væsentlig årsag til afvandringen i dette tidsrum har været de økonomiske vanskeligheder – at det ikke var muligt at opretholde en rentabel produktion, samtidig med at der var fuld beskæftigelse og gode indtjeningsmuligheder i andre erhverv, først og fremmest industrien. Endelig kan man nævne den fjerde og

foreløbig sidste fase, der omfatter perioden siden Danmarks indtræden i EF, og hvor de landbrugspolitiske forhold – ikke mindst prismekanismerne – ændredes grundlæggende. I de første år bedredes de økonomiske forhold mærkbart, og afvandringen tog af.

Selv om afvandringen af arbejdskraft og den faldende befolkningsandel hos landbruget ikke entydigt kan ses som et svaghestegn, og uanset hvilke årsager der ligger bag den faktiske udvikling, kan disse forhold ikke ses isoleret, men må til belysning af landbrugets erhvervspolitiske stilling ses i sammenhæng med en række politiske og organisationsmæssige forhold, og samspillet mellem disse.

3. Den politiske problematik omkring landbrugets udvikling

Som tidligere nævnt var afsætningen af landbrugsvarer reguleret frem til 1950, hvor disse reguleringer, der var opbygget gennem 1930'erne og 1940'erne, blev afviklet. Da de økonomiske vanskeligheder begyndte at melde sig fra midten af 1950'erne, var der ingen lydhørhed hos det offentlige i retning af eventuelt at lette landbrugets byrder eller direkte at støtte erhvervet. Det blev der først fra begyndelsen af 1960'erne, selv om de første ordninger gennemførtes i forbindelse med arbejdsmarkedsforhandlingerne i 1958.

Når der i 1960'erne opstod en vilje hos statsmagten til at gennemføre meget omfattende støtteforanstaltninger for landbruget, hang det naturligvis sammen med de stadig dårligere økonomiske vilkår for erhvervet og dets udøvere, men mere væsentligt var samspillet mellem den indenlandske økonomisk-politiske problematik og udviklingen i den markedspolitiske situation. Det politiske beslutningsapparats holdning til landbrugspolitikken var hele vejen op gennem 1960'erne direkte afledt af holdningen til og udviklingen omkring de europæiske markedsplaner, og ganske særligt spørgsmålet om Danmarks optagelse i Fællesmarkedet. Ligesom landbrugets situation og muligheder havde en altafgørende indflydelse på Danmarks markedspolitiske stillingtagen, idet det allerede i 1957 formuleres som et hovedmål at undgå, at det vesteuropæiske økonomiske samarbejde indrettes på en sådan måde, at der diskrimineres mod afsætningen af danske landbrugsvarer.³

Den økonomiske og erhvervsmæssige struktur i Danmark var af en sådan art, at udviklingen i dansk politik siden 1945 bedst kan karakteriseres som resultat af en stadig kamp for at opnå og fastholde en fuld beskæftigelse og stadig økonomisk vækst på den ene side og balance på betalingerne over for udlandet på den anden. Erfaringerne havde vist, at hvis man øgede den indenlandske aktivitet, førte det automatisk til en stigning i importen og dermed til en svækkelse af betalingsbalancen, og strammede man økonomien, gik det ud over beskæftigelsen. Derfor var den eneste løsning af de interne økonomiske balanceproblemer i Danmark en øget eksport, såfremt man ikke ønskede at skride til virkeligt alvorlige og politisk meget kontroversielle indgreb i samfundets økonomiske mekanismer. En forbed-

3. *Folketingsstidende 1956/57*, sp. 2396 (J. O. Krag).

ring af økonomien gennem en forøgelse af eksporten kunne finde sted på to måder. Enten kunne man søge at forøge industrieksporten, hvilket imidlertid ville være en temmelig langsigtet politik og forudsætte en bevidst overflytning af produktionsfaktorer fra landbruget til industrien. Eller også kunne man ved en gunstig placering i de europæiske markedsdannelser søge at bryde igennem de eksisterende restriktioner i den internationale handel med landbrugsvarer, og dermed altså umiddelbart forøge landbrugseksporten. Det sidste var en politik, der, hvis den kunne lykkes, øjeblikkelig ville medføre en betalingsbalanceforbedring. Dette er i korthed baggrunden for den danske markedspolitiske stillingtagen, og hvorfor man fra 1961 søger at blive optaget i Fællesmarkedet.

Som en logisk konsekvens af den markedspolitiske holdning, at det gjaldt om at blive medlem af Fællesmarkedet, for så hurtigt som muligt at opnå de optimale økonomiske fordele, måtte staten gennem forskellige støtteordninger søge at opretholde landbrugets produktionsapparat intakt, idet den økonomiske gevinst ved en for Danmark gunstig markedspolitisk løsning ellers ikke ville kunne opnås. Der var imidlertid ikke tale om skabelse af et homogent system eller en samlet plan til afhjælpning af landbrugets vanskeligheder, men om en lang række ad hoc-løsninger gennemført i specifikke situationer i et nært samarbejde mellem regeringen og landbrugsorganisationerne. Gennem dette vidt forgrenede net af støtteforanstaltninger, der omfattede fire hovedkategorier af ordninger – kornordninger, direkte statstilskud til landmændene, skattenedsættelser og hjemmemarkedsordninger⁴ – blev der overført flere milliarder kroner fra det offentlige til landbruget, jvf. tabel 6.

Den nære sammenhæng mellem udviklingen i landbrugets støtteordninger og den markedspolitiske situation understregedes yderligere af den diskussion, der opstod i 1968-69 om ordningernes hensigtsmæssighed og eventuelle strukturforvridende karakter. Forudsætningen for den offentlige subsidiepolitik i forhold til landbruget med henblik på at udfylde venteperioden inden optagelsen i Fællesmarkedet var, at en sådan markedspolitisk løsning ikke lå alt for langt ude i fremtiden. Det kan derfor ikke overraske, at der efter den franske præsident de Gaulles andet franske veto mod en udvidelse af Fællesmarkedet i 1967 opstod en offentlig debat om det rimelige i at fortsætte den førte politik. Da forudsætningen om en indtræden i EF syntes bortfaldet, kunne man lige så godt nedskære landbrugsproduktionen nu som senere, men således at denne indskrænkning dog skulle ske ved bevarelse af de mest effektive producenter.⁵

På det politiske plan førte bl.a. denne problematik i juni 1969 til nedsættelse af det såkaldte »Krogstrup-udvalg«, som fik til opgave på grundlag af analyser af landbrugets problemer at foretage en vurdering og belysning af de gældende

4. *Betænkning afgivet af Udvalget vedr. landbrugsordningerne*. Bet. nr. 561, pp. 114 ff.

5. Det økonomiske Råds formandskab, *Dansk økonomi i efteråret 1968*, pp. 79-109. Holger Gad, Mål og midler i dansk landbrugspolitik. *Økonomi og Politik*, 1969, pp. 3-19.

Tabel 6. Værdien af direkte støtteordninger og hjemmemarkedsordninger, mill. kr.

	1961-62	1962-63	1963-64	1964-65	1965-66	1966-67	1967-68	1968-69	1969-70	1970-71	1971-72	1972-73
<i>Direkte støtteordninger:</i>												
Landbrugets dispositionsfond	75	75	100	100	100	100	150	292	432	502	502	515
Kunstgødningstilskud	50	50	50	50	50	50	50	50	50			
Mejerirationalisering			10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
Ko- og ejendomsstilsk.	210	214	150	150								
Mælketilskud					150	150	250	250	300	300	300	250
Tilskud til kornpuljen		20	30	30	40	50	50	50	50	50	50	25
Rapsordning							8	8	8	8	8	8
Proteinordning										5	5	2
Etablerings- og driftstilskud							5	38	15	22	23	23
Devalueringserstatning							109	177				
I alt	335	359	340	340	350	360	632	875	865	897	898	833
<i>Hjemmemarkedsordninger, afrundet:</i>												
Særlig svinekødsafgift	70	70	70	70	70	70	70	60	60	65	65	50
Svinekød		100	60	100	110	90	175	150	80	130	180	120
Okse- og kalvekød		50	2	0	0	15	40	20	0	0	0	0
Fjerkrækød		10	15	20	25	30	40	45	45	40	55	40
Æg		20	60	65	65	90	110	100	125	130	125	85
Mejeriprodukter	185	200	90	130	230	270	305	370	310	330	215	150
I alt	255	450	297	385	500	565	740	745	620	695	640	445

Kilde: Beretning 1972/73, *De samvirkende danske Landboforeninger*, p. 101.

landbrugsordningers virkning på landbrugets produktions- og indkomstforhold, effektivitetsudvikling og tilpasning til den øvrige erhvervsstruktur, samt af ordningernes indvirkning på samfundsøkonomien.⁶ Afgørende for resultatet af dette udvalgs arbejde blev imidlertid EF-topmødet i Haag i begyndelsen af december 1969, hvor der blev givet grønt lys for en udvidelse af EF. Det var herefter ikke noget større problem at nå til enighed om, at de gennemførte støtteordninger for landbruget stort set havde fungeret efter hensigten, og at de havde været et stykke fornuftig politik – det var de jo netop kun, såfremt der skete en hurtig løsning af markedsproblemerne.⁷

6. *Betænkning afgivet af udvalget vedrørende landbrugsordningerne*, Bet. nr. 561/1970, p. 5.

7. Se f.eks. Holger Gad, *Dansk Landbrugsøkonomi under skiftende vilkår*, *Økonomen*, 15. dec. 1973, p. 126.

Udover den egentlige landbrugsstøtte blev landbruget også tilført økonomiske midler gennem de såkaldte »Sverigespenge«, der var aftalt mellem Danmark og Sverige efter særlig overenskomst i forbindelse med de to landes tiltrædelse af EFTA-konventionen i januar 1960, og hvorefter der »under hensyn til, at det svenske importreguleringssystem for landbrugsvarer ikke giver Danmark adgang til – på samme måde som det forudsættes at blive muligt for medlemslandene ved eksport af industrivarer – at nyde fordel af importlandets prisniveau ved eksport af landbrugsvarer til Sverige, skal der, så længe sådan hindring foreligger, årligt tilfalde Danmark et vist beløb«. ⁸ Det betød, at der gennem 1960'erne via denne ordning blev refunderet det danske landbrug i alt ca. 415 mio. kr. fra Sverige, og disse midler gik direkte til de danske landbrugsorganisationer og blev forvaltet af disse under en vis offentlig kontrol. ⁹

I perioden fra ca. 1960 til 1972 blev der altså overført meget store økonomiske midler til dansk landbrug, og disse midler blev næsten udelukkende administreret af landbrugets egne organisationer under ansvar over for staten væsentligst gennem Landbrugets Dispositionsfond, de forskellige hjemmemarkedsordninger og gennem den såkaldte Sverigespenge-ordning. Samspillet mellem de vanskelige økonomiske vilkår og den politiske udvikling, specielt den markedspolitiske udvikling, må ses som den afgørende forklaringsfaktor i denne forbindelse. Men samtidig fik denne udvikling og de gennemførte foranstaltninger en meget afgørende indflydelse på landbrugsorganisationernes placering i den politiske proces og dermed for deres muligheder for at få tilgodeset deres forskellige ønsker og krav.

4. Den organisationsmæssige problematik

Siden slutningen af forrige århundrede er der blevet skabt et meget kompliceret netværk af organisationer inden for dansk landbrug, således at der dels eksisterer såkaldte generelle landøkonomiske organisationer – f.eks. landbo- og husmandsforeninger – og dels mere specialiserede foreninger for husdyrbrug og planteavl, for finansiering, omkring produktion og forædling, forskellige indkøbsforeninger, samt endelig en række organisationer vedrørende afsætning og eksport. Imidlertid kan man for overblikkets skyld operere med tre sæt af grundorganisationer: landboforeninger, husmandsforeninger og andelsforeninger. Disse organisationer varetager en lang række opgaver selvstændigt, men således at der sker en vis koordinering eller samarbejde om visse spørgsmål, bl.a. gennem landbo- og husmandsforeningernes repræsentation i de forskellige eksportorganisationers bestyrelser, og i Landbrugsrådet, hvor husmandsforeningerne dog ikke deltog i perioden fra 1939 til 1976.

Der har gennem tiderne været to hovedkonfliktdimensioner mellem de danske

8. Folketingets ombudsmands beretning for året 1962, p. 78.

9. Jacob A. Buksti, *Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer*, Århus 1974, p. 260.

landbrugsorganisationer. For det første forholdet mellem landbo- og husmandsforeningerne, der til tider har været særdeles konfliktfyldt, og for det andet forholdet mellem de to generelle organisationer på den ene side og brancherne på den anden. Mens det i det førstnævnte forhold især har været brugsstørrelsen, der har været afgørende for interesse modsætningerne, har det i det sidste tilfælde ofte været spørgsmålet om den finansielle styrke, der har været baggrunden.¹⁰

Frem til 1961 var forholdet mellem landbrugets organisationer præget af stor splittelse og nye magtgrupperinger, hvilket kom helt tydeligt frem i forbindelse med konflikten omkring Landbrugets Afsætningsråd fra 1957-1961.¹¹ Denne konflikt viste en dyb splittelse i landboforeningernes og husmandsforeningernes politiske manøvre muligheder, samt hvorledes andelsselskabernes rolle i det organisationspolitiske spil afhang af deres økonomiske styrke og hvorledes denne kunne komme til udtryk. Da Landbruksrådets eksistens blev truet af denne konflikt, satte andelsselskaberne alle deres ressourcer ind, og Afsætningsrådet blev derfor ændret i forbindelse med en ændring i Landbruksrådets struktur.

Mens udviklingen frem til 1961 således var præget af store modsætninger mellem landbrugets forskellige organisationer, har udviklingen siden været præget af et tættere og tættere samarbejde, specielt mellem landbo- og husmandsforeningerne. Dette skyldes dels afvandringen fra erhvervet, og dels samspillet mellem de økonomiske og politiske faktorer, som skitseret ovenfor.

Mens det kan være vanskeligt at påvise nogen direkte effekt af afvandringen af arbejdskraft fra landbruget på selve udviklingen inden for erhvervet, bærer udviklingen i landbrugsorganisationernes medlemstal, d.v.s. landbo- og husmandsforeningernes medlemstal, et helt tydeligt præg af denne udvikling. Det

Tabel 7. Udviklingen i landbo- og husmandsforeningernes medlemstal, 1946-75

De samv. danske Landboforeninger		De samv. danske Husmandsforeninger	
1946	141.482	1946	115.745
1951	136.701	1950	111.597
1956	128.631	1955	106.699
1960	134.084	1960	92.197
1965	140.631	1965	79.184
1970	131.517	1970	63.579
1975	111.306	1975	42.000

Kilde: Beretninger for De samvirkende danske Landboforeninger og De samvirkende danske Husmandsforeninger.

10. *ibid.* p. 255.

11. *Ibid.*, se f.eks. pp. 231 ff.

fremgår af tabel 7, at afvandringen især har haft alvorlige konsekvenser for husmandsforeningernes medlemstal, hvilket ikke kan overraske, når det netop har været de små og mindre brug, der især er blevet reduceret i antal. Selve medlemsgrundlaget for husmandsforeningerne er svundet ind, og medlemstallet er da også faldet konstant siden 1946, der markerer toppen i husmandsforeningernes medlemstilslutning. For landboforeningerne er udviklingen en smule mere uklar. Medlemstallet er faldende frem til slutningen af 1950'erne, hvorefter det stiger indtil 1965 for derefter at falde i takt med afvandringen. Landboforeningernes medlemsgrundlag er ikke svundet ind i samme grad som husmandsforeningernes, og stigningen frem til midten af 1960'erne må derfor nok i høj grad ses som netop et udtryk for de kritiske økonomiske vilkår for erhvervet og gennemførelsen af forskellige støtteordninger, der gør det fordelagtigt at være organiseret.

Mens landbo- og husmandsforeninger i 1946 medlemsmæssigt var af nogenlunde samme størrelsesorden, var landboforeningerne i 1975 næsten 3 gange større end husmandsforeningerne, hvortil kommer, at der i disse medlemstal indgår et ret stort antal medlemmer, der er medlem af begge organisationer samtidigt. Af Socialforskningsinstituttets undersøgelse fra 1969 fremgår det, at dette dobbeltmedlemskab især skyldes, at en lang række husmænd også er medlem af en landboforening,¹² hvilket rejste en debat om, hvilke af de to organisationer der organiserede flest husmænd.¹³

Denne medlemsmæssige tilbagegang for husmandsforeningerne betød naturligvis en svækkelse af denne organisation i forhold til specielt landboforeningerne. Alligevel kunne husmandsforeningerne i kraft af deres nære politiske forbindelser til især Det radikale Venstre opretholde deres position i landbruget, og fra landboforeningernes side havde man en klar interesse i et snævert samarbejde med husmandsforeningerne – om ikke andet så for at forhindre at udefra kommende skulle spille på indre modsætninger i landbruget. Endvidere blev de mere partipolitisk motiverede modsætninger mellem de to organisationer udvisket en del gennem 1960'erne og mistede med etableringen af VKR-regeringen i 1968 en del af sin baggrund. Endelig førte den almindelige udvikling i samfundet til, at jordpolitikken, der tidligere især var et spørgsmål om udstykning, nu blev et spørgsmål om byudvikling og planlægning af bebyggelsen i det åbne, ligesom skellet mellem det kornkøbende og kornsælgende landbrug blev udvisket, efterhånden som mange især mindre landbrugere følte sig tvunget til at tage arbejde i industrien, og derfor måtte drive en mere ekstensiv produktion. Denne udvikling betød derfor, at de traditionelle konfliktspørgsmål mellem de to organisationer i væsentlig udstrækning mistede deres betydning.

12. Gunnar Viby Mogensen, *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*, Socialforskningsinstituttet, publikation 46, 1970, p. 68.

13. *De samvirkende danske Husmandsforeninger. Beretning for 1971-72*, pp. 67 f.

Afgørende for udviklingen i retning af et snævrere samarbejde mellem landbo- og husmandsforeningerne var imidlertid gennemførelsen af de forskellige støtteordninger for landbruget, og i ganske særlig grad disse ordningers administration. Det system af støtteordninger, der blev opbygget, indebar nemlig, at de to organisationer, når de var enige, kunne øve en afgørende indflydelse på udviklingen inden for andelssektoren. Med disse støtteordningers indførelse var andelsselskabernes økonomiske dominans i landbruget brudt, og de to generelle organisationer kunne via deres position i f.eks. Landbrugets Dispositionsfond og Sverigespenge-ordningen kontrollere en væsentlig del af udviklingen – men vel at mærke kun i enighed.¹⁴

Den almindelige udvikling i 1960'erne og forventningen om en snarlig indtræden i EF påvirkede imidlertid også andelsselskabernes situation og vilkår afgørende. Der blev således i denne periode gennemført en betydelig strukturrationalisering i de andelsejede virksomheder, og der blev skabt en lang række store, økonomisk stærke enheder i form af fusioner af tidligere selvstændige selskaber – ja, i enkelte sektorer blev der dannet egentlig landsomfattende selskaber. Dette betød, at andelsselskaberne efterhånden fik præg af store kommercielle koncerner, og selve andelsdemokratiet trådte mere og mere i baggrunden. Dette har specielt efter medlemsskabet af EF betydet en højere grad af indbyrdes konkurrence mellem selskaberne med den risiko, at helheden udsættes for svækkelse.

Udviklingen havde generelt medført en specialisering i selve produktionen, således at den enkelte landmands interesser i højere grad knyttede sig til hans produktion end til brugsstørrelsen. Dette betød bl.a., at de enkelte brancheorganisationer mere entydigt end tidligere blev eksponenter for de specifikke interesser inden for landbruget, mens de generelle interesser måtte overlades til landbo- og husmandsforeningerne. Der må imidlertid nødvendigvis være en sammenhæng mellem de to interessetyper, og indtil 1976 fandt denne koordination sted i særlige organer uden for Landbrugsrådet, men efter husmandsforeningernes indtræden i Landbrugsrådet er alt arbejdet blevet samlet heri, således at det organisatoriske apparat helt klart er blevet styrket.

Afvandringen af arbejdskraft fra landbruget kombineret med de stigende økonomiske vanskeligheder medførte altså som følge af de fra politisk side gennemførte foranstaltninger til støtte for erhvervet en klar styrkelse af landbrugets organisationer. Organisationerne fik i vid udstrækning overdraget administrationen af disse ordninger og sad frem til Danmarks indtræden i EF i en meget stærk position, når det gjaldt såvel formuleringen som administrationen af landbrugspolitikken i Danmark, med en næsten suveræn myndighed m.h.t. styringen af landbrugets produktion, priser og afsætning, samt monopol på relevant information om erhvervets forhold – en næsten ideel situation for en interesseorganisation.

14. Jacob A. Buksti, *Et enigt landbrug?*, pp. 260 f.

5. Studiet af politisk indflydelse og interesseorganisationernes politiske aktivitet

Det er klart, at ingen magtudøvelse er forudsætningsløs eller foregår i et tomrum, men må basere sig på besiddelse af og kontrol over en række i den konkrete situation relevante magtressourcer og foregå i et samspil med omgivelserne. Imidlertid hører studiet af magt/indflydelse til noget af det mest komplicerede inden for den politologiske forskning, ikke mindst som følge af den begrebsmæssige forvirring, der hersker på dette felt. Der synes således at være enighed om, at magtbegrebet og magtanalytiske studier er centralt i politologien, men når man skal prøve at klargøre, hvad der forstås ved magt, hvorledes begrebet defineres, hvordan man måler magt o.s.v., hører enigheden straks op. Det er ikke stedet her at gå ind i en længere diskussion af disse problemer, og jeg skal derfor nøjes med at slå fast, at jeg i det følgende vil anvende *magtbegrebet* i en bred betydning, som *evnen til explicit eller implicit at bestemme en beslutnings udfald eller en situations udvikling i almindelighed*.¹⁵ Til grund for den første del af definitionen ligger betragtningen, at magtudøvelse ikke alene kan finde sted gennem observerbare handlinger, men også hvor en aktør foregriber en anden aktørs ønsker eller handlinger, således at han på forhånd tilpasser sig disse («the rule of the anticipated reactions»),¹⁶ eller ved indbyggede skranker i systemet – mobilisering af »bias« – gennem »non-decisionmaking«, altså f.eks. gennem eksistensen af visse »spilleregler«, der systematisk og konsekvent virker til fordel for visse grupper på andres bekostning, og således at visse politiske spørgsmål ikke opnår adgang til den relevante beslutningsarena.¹⁷ Med den sidste halvdel af definitionen understreges, at der ikke nødvendigvis forudsættes nogen bevidst beslutning.

Afhængig af de implicerede aktørers art og af, hvilken sammenhæng de studerede magtrelationer indgår i, kan man herefter analysere interaktionen mellem en række politiske aktører, f.eks. offentlige politiske myndigheder og interesseorganisationerne, som værende bestemt af: (1) De enkelte aktørers interesser og præferencer og forholdet mellem disse, altså *problemets natur*. Heri indgår også de implicerede parters interesse i overhovedet at samarbejde. (2) De enkelte aktørers magtpositioner, der er afhængig af samspillet mellem deres *interne magtressourcer* (medlemstal, repræsentativitet, medlemsinformation og -kontrol, økonomi, administrativ effektivitet og ekspertise, personfaktorer), deres *positionsressourcer* (forbindelse til andre organisationer og til centraladministrationen, de politiske partier m.v.), og en række *eksterne faktorer* (f.eks. den almindelige økonomiske, sociale og politiske udvikling i samfundet). (3) Hvorledes disse magtpositioner *udnyttes* til politisk magtudøvelse. (4) Endelig vil det pågældende problems løsning eller den pågældende magtrelations karakter kunne påvirkes af, om nogle aktører *foregriber andre aktørers reaktioner* under indtryk af disse andre

15. Jacob A. Buksti, Skitse til analyse af politiske magtrelationer, *Økonomi og Politik*, nr. 3, 1975, p. 182.

16. Carl J. Friedrich, *Man and His Government*, 1963, pp. 201-206.

17. Peter Bachrach & Morton S. Baratz, *Power and Poverty. Theory and Practice*, 1970, p. 44.

aktørers magtposition og interesser, samt egne interesser og præferencer, således at de på forhånd tilpasser sig disse andre aktørers standpunkter i forsøg på at nå egne eventuelt fjernere mål.¹⁸

Hovedlinierne i denne i sit udgangspunkt ret traditionelle magtanalytiske skitse er for det første at magtrelationernes karakter vil afhænge af aktørernes art og af det konkrete problems natur, og for det andet, at aktørernes aktivitet vil være bestemt af samspillet mellem de ydre omstændigheder – herunder andre aktørers interesser og præferencer – og en række interne forhold hos den enkelte aktør, herunder hans ressourcer og hans position.

Disse hovedlinier og i ganske særlig grad den tilgrundliggende magtressourcebetragtning har traditionelt dannet basis for studiet af interesseorganisationernes politiske aktivitet inden for den politologiske forskning. Statsmagten har traditionelt været opfattet som et passivt objekt for organisationernes indflydelsesbestræbelser og organisationerne som pressionsgrupper, der ikke selv direkte er med til at træffe beslutningerne, men som ofte med held *udefra* prøver at påvirke de politiske beslutninger. Denne ret institutionelt prægede »*Pressure Group*«-tradition opdeler indflydelsesprocessen i to faser. For det første kampen for at opnå *adgang* til de politiske beslutningscentre, og for det andet selve forsøgene på – efter at adgangstærsklen er overskredet – at realisere de i organisationerne formulerede krav og interesser gennem *påvirkning* af beslutningstagerne. Opmærksomheden rettes derfor først og fremmest mod interesseorganisationernes ressourcer for indflydelse, og de midler og teknikker, de bringer i anvendelse for at varetage deres interesser.¹⁹

I de seneste års statskundskab er der imidlertid under betegnelser som »korporatisme«, »neo-korporatisme«, »korporativ pluralisme«, »segmenteret pluralisme« etc. blevet udviklet en ny synsvinkel til forståelse af forholdet mellem interesseorganisationerne og statsapparatet, en synsvinkel, hvorefter man lægger vægten på de samspilselementer, der indgår i de ovenfor anførte magtanalytiske overvejelser.²⁰

Mens »*Pressure Group*«-traditionen, som nævnt, først og fremmest beskæftiger sig med organisationernes ressourcer og aktuelle indflydelse ofte i en enkelt »case«, sigter *korporatismeopfattelsen* mod at bestemme organisationernes rolle og funktion i det politiske system som helhed. Interesseorganisationerne opfattes som direkte involveret i den politiske beslutningsproces, og d.v.s., at det, der især

18. Jacob A. Buksti, Skitse til analyse af politiske magtrelationer, *Økonomi og Politik*, nr. 3, 1975, pp. 191 ff.

19. Selv om disse synspunkter kan føres helt tilbage til århundredets begyndelse, er det først med David B. Truman, *The Governmental Process. Political Interest and Public Opinion*, 1951, at de får det endelige gennembrud. Denne synsvinkel har næsten helt domineret de sidste 15-20 års interesseorganisationsforskning, såvel i USA som i Vesteuropa.

20. Se f.eks. Martin O. Heisler, »Patterns of European Politics: The European Polity Model«, i Martin O. Heisler (ed.), *Politics in Europe: Structures and Processes in Some Postindustrial Democracies* 1974, pp. 27-89.

er af interesse, er de samspilsrelationer, organisationerne indgår i inden for et statsligt regie. Adgangen til de politiske beslutningscentre er for de vigtigste interesseorganisationer institutionaliseret i den forstand, at adgangen er slået fast gennem lang tids praksis og udfolder sig inden for rammerne af et af samtlige involverede parter accepteret normsæt. Adgangen betragtes derfor som noget selvfølgeligt og som noget, det ikke er nødvendigt at mobilisere ressourcer for at opnå. Organisationerne er blevet koopteret i de statslige beslutningsstrukturer, hvilket understreger, at de statslige myndigheder i høj grad også er aktive i den proces, der fører frem mod en stigende sammensmeltning mellem stat og organisationer.

Det grundlæggende i korporatismeopfattelsen er altså *integrationen* mellem interesseorganisationerne og de statslige beslutningsstrukturer, hvilket fører til en fokusering på organisationernes direkte beslutningstagende og beslutningsformidlende rolle. Samtidig betones det, at dette integrerede beslutningssystem fungerer som en ramme for bilæggelse af samfundsmæssige konflikter og interesse modsætninger, altså at det korporative beslutningssystem har en *konfliktløsende eller konflikt dæmpende funktion*,²¹ og selve eksistensen af et sådant system vil have betydning for de politiske beslutningers indhold, organisationernes politiske aktivitet og deres indflydelse.²²

Selv om disse to forskellige indfaldsvinkler til studiet af interesseorganisationernes politiske aktivitet ofte er blevet fremstillet som helt modstående, synes der på nuværende tidspunkt at ske en glidning, således at man har søgt at kombinere elementer fra de to synsvinkler.²³ Det korporative beslutningssystem og organisationernes deltagelse heri er ikke noget én gang givet. Der ligger en lang udvikling bag, og det varierer fra situation til situation afhængig af, hvilke organisationer og hvilke politiske spørgsmål der er tale om, og af hvorledes de ydre omstændigheder og de implicerede organisationers ressourcer er. De korporatistiske tendenser i samfundet kan ses som et udtryk for en lang række politiske magtrelationer, og de to synsvinkler må siges blot at betone forskellige aspekter i organisationernes forhold til statsapparatet – organisationernes magtressourcer og aktuelle politiske indflydelse eller samspilsrelationerne mellem statsapparatet og organisationerne, samt deres rolle og funktion i det politiske system som helhed.

6. Sammenfatning – baggrunden for udviklingen i landbrugets politiske indflydelse

Ser man på baggrund af disse betragtninger på udviklingen inden for dansk landbrug siden 1945 og specielt på udviklingen i landbrugsorganisationernes

21. Se Drude Dahlerup, Carsten Jarlov, Lars Nørby Johansen & Ole P. Kristensen, Korporatisme-begrebet og studiet af samspillet mellem politiske institutioner, *Økonomi og Politik*, nr. 4, 1975, p. 328.

22. Jacob A. Buksti, Organisationsmagt – statsmagt. Om studiet af interesseorganisationerne og deres politiske aktivitet, i *Studier i Historisk Metode 13*, Universitetsforlaget, Oslo 1978.

23. *Ibid.*

politiske indflydelse, er det klart, at efter en helt traditionel magtressourcebetragtning skulle – alt andet lige – landbrugets politiske indflydelse være faldet i takt med den tiltagende afvandring af arbejdskraft fra erhvervet, den faldende befolkningsandel og den svindende samfundsøkonomiske betydning. Imidlertid skulle det gerne være fremgået af den noget summariske analyse, der her er gennemført, at alt andet netop ikke har været lige. Det fald, der kan konstateres i nogle af erhvervets og dets organisationers magtressourcer, modsvares af en øget betydning af andre elementer, ligesom dette fald ikke entydigt kan betragtes som en svækkelse.

Udviklingen lader sig altså dårligt analysere ved hjælp af en isoleret magtressourcebetragtning. Afvandringen giver sig nemlig i den betragtede 30 årsperiode mange forskellige udslag, har forskellige årsager og forskellige konsekvenser. I perioden frem til 1954 kan afvandringen således dårligt ses som en svækkelse af erhvervet – tværtimod. Fra 1954 til 1961 suppleres afvandringen af økonomisk vanskelige vilkår, og især dette sidste betyder en svækkelse af erhvervet, men samfundsøkonomisk er landbruget stadig det mest betydende eksporterhverv. Fra 1961 forværres de økonomiske vanskeligheder, og afvandringen tager til, men nu griber staten ind med støtteordninger, hvilket især skyldes en række ydre økonomiske og politiske forhold.

Især udviklingen i 1960'erne understreger betydningen af samspilsrelationerne mellem staten og erhvervets organisationer, og korporatisme-betragtningen synes derfor bedre egnet til analyse af udviklingen. I den første periode frem til 1954 betyder afvandringen faktisk en styrkelse af landbruget og er ikke udtryk for noget problem. Fra midten af 1950'erne rammes landbruget af krise, men de politiske beslutningstageres interesse i at gribe ind til fordel for erhvervet er ret begrænset. Fra 1961 får statsmagten imidlertid en klar interesse i at opretholde landbrugets produktionsapparat og landbrugets produktion nogenlunde intakt, idet problemet bliver nært sammenknyttet med den officielle markedspolitiske holdning. Denne stigende erkendelse af et støttebehov og de markedspolitiske perspektiver fører til en styrkelse af det i forvejen eksisterende korporative beslutningssystem inden for landbrugssektoren. Der var desuden netop på landbrugsområdet helt fra 1930'erne en stærk tradition for organisationsmedvirken i alle faser af den politiske beslutningsproces, og det var derfor både særdeles hensigtsmæssigt for staten og helt i overensstemmelse med traditionen og de videre markedspolitiske synspunkter at opbygge et støtteordningssystem, der placerede landbrugets organisationer særdeles centralt i hele den landbrugspolitiske beslutningsproces. Landbrugets organisationer blev herved styrket politisk og økonomisk, og deres indflydelsesmuligheder øget betydeligt, ligesom de organisatoriske konsekvenser heraf er tydelige

Afgørende for landbrugets politiske placering og indflydelse på beslutninger af betydning for erhvervet har altså i meget høj grad været samspillet mellem landets almindelige økonomiske problemer og struktur, og en række politiske faktorer, der forøgede det offentlige interesse i landbrugets udvikling. Afvandrin-

gen af arbejdskraft har derimod isoleret set ikke haft nogen større betydning, og kun indirekte gennem f.eks. udviklingen i produktionsmønstrene og organisationernes medlemsgrundlag øvet en indflydelse på landbrugets erhvervspolitiske problemer og udviklingen heri.

Summary

Ever since 1945 there has been a considerable migration of labour from agriculture and a marked reduction in the number of farm holdings. This, the biggest »popular migration« of recent times, has necessarily brought in its train a long succession of consequences, both socio-economic and social, and it also seems highly probable that such a drastic reduction in the proportion of both labour force and population accounted for by agriculture would affect the political influence exercised by agriculture. Nevertheless, alongside this development a whole series of a measures in support of agriculture have been implemented, notably since 1960, and one could almost say that the political influence of agriculture seems to have varied in inverse proportion to migration from and poor economic conditions in that branch of the economy.

This development, however, does not allow of being effectively described on the basis of examining a single isolated source. For migration took a variety of forms during the thirty-year period under review, and had numerous causes and consequences. In the period up to 1954 migration is not to be regarded as enfeebling the industry: on the contrary, it constituted an improvement of efficiency. From 1954 to 1961 migration was supplemented by difficult economic conditions, and it was these which weakened agriculture politically, but in socio-economic terms agriculture was still the most important branch of the economy. From 1961 onwards the economic difficulties worsened and migration increased, but now the state intervened with support measures, a development occasioned by divers external economic and political circumstances connected particularly with the aims of market policy and the desire to become a member of the European Community. The economic benefits of Community membership would be greatest if agricultural production were maintained intact. The government was therefore interested in supporting agriculture.

It was the developments of the 1960s especially that underlined the importance of the interaction between the state and the organisations representing agriculture, so that the corporatist model seems the appropriate one for analysing them. The state gradually acquired a vital interest in supporting agriculture, and therefore the corporative structures in that sector already existing from the 1930s were strengthened. The organisations were drawn more and more intimately into the political decision-making process insofar as it affected agriculture, undertaking the direct administration of a long series of the regulations that were introduced.

The agricultural organisations were considerably strengthened by this process while, at the same time, the sector's economic difficulties were increasing.

A crucial factor in the political standing of agriculture and its influence on decisions affecting its interests was the interplay between Denmark's general economic problems and structure on the one hand and, on the other, a number of political factors which increased the interest of the public in agricultural trends and problems. On the other hand migration of the labour force, viewed in isolation, did not have any major impact, exercising influence upon problems and trends in the agricultural sector only indirectly, for example, through the trend of production patterns and the membership numbers of the organisations.

En landbrugets enhedsfront?

AF EBBE FOGED-NIELSEN

De samvirkende danske husmandsforeningers reaktioner på landbrugskrisen 1929-1933, med særligt henblik på forholdet til De samvirkende danske landboforeninger.

1. Indledning

Den økonomiske krise i 1930'erne ramte ikke mindst det danske hovederhverv, landbruget, hårdt. Ca. 1/3 af landets 3½ mio. store befolkning fandt deres beskæftigelse her, samtidig med at erhvervet tegnede sig for 75-80% af landets eksportindtægter. Hovedparten af landbrugseksporten var imidlertid koncentreret om England og Tyskland, hvilket indebar, at såfremt disse landes aftagerevne blev svækket, ville den danske økonomi blive alvorligt berørt.

P.b.a. den økonomiske verdenskrise slog vore traditionelle aftagerlande fra omkring 1929 ind på en selvforsyningsøkonomi. Hos dansk landbrug blev disse autarkibestræbelser opfattet som afsætningsvanskeligheder og senere en krise; priserne på landbrugsprodukter faldt, medens erhvervets omkostninger stort set forblev uændrede. Disse vanskeligheder stillede store udfordringer til det traditionelt liberalistisk indstillede erhverv og dets organisationer¹.

Danske landbrugere var omkring 1930 ikke nogen homogen masse, men opsplittet på en lang række organisationer, hvoraf de to største og betydeligste var De samvirkende danske Landboforeninger (D.s.d.L.) og De samvirkende danske Husmandsforeninger (D.s.d.H.). Disse to organisationer var enige i frihandelsprincippet og samarbejdede desuden om mange faglige opgaver, men i deres respektive sociale syn var de næsten fjendtligt indstillede. Ved siden af sit faglige program havde D.s.d.H. nemlig også synspunkter på det sociale område. På det jord- og skattepolitiske område var D.s.d.H. præget af Henry Georges ideer om samfundets ret til de samfundsskabte værdistigninger, hvortil kom andre sociale retfærdighedskrav. Dette forhold bidrog til idelige kollisioner de to organisationer imellem, men erhvervets vanskeligheder i slutningen af 1920'erne og igennem 30'erne bragte for en tid, ihvertfald formelt, de to landbrugsorganisationer ind i et mere intimt samarbejde m.h.p. at harmonisere de divergerende

1. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 2, 1914-1970, København 1974. Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. København 1967. Passim.

opfattelser, således at »et enigt landbrug« overfor regering, lovgivningsmagt og offentlighed med større vægt kunne fremføre krav om lettelser og begunstigelser til det betrængte erhverv.

Denne artikel vil søge at belyse, hvorledes husmændene (D.s.d.H.)² reagerede på krisefænomenerne m.h.p. at fastslå, hvilke faktorer, der motiverede dem til, trods store betænkeligheder, at tage de skridt, der førte til et formaliseret samarbejde med D.s.d.L. i Landbrugsrådets regi fra 1932. Derudover vil der blive taget stilling til, hvorvidt dette formaliserede samarbejde også fik et reelt indhold.

Indtil for ganske få år siden var mellemkrigstiden for Danmarks vedkommende ikke systematisk behandlet i den videnskabelige historieskrivning. De seneste års stærkt stigende interesse for kriseproblematik i almindelighed og 30'ernes krise i særdeleshed har imidlertid givet sig udslag i en jævnt flydende strøm af fremstillinger omhandlende forskellige aspekter af 30'erne³.

En gennemgang af den foreliggende litteratur afslørede imidlertid, at D.s.d.H.'s reaktioner på landbrugskrisen, i perioden 1929-1933, på ingen måde har været underkastet en systematisk undersøgelse. Flere forskere har berørt husmændenes reaktioner, men oftest i sekundær forbindelse og på et måske usikkert kildegrundlag. Den anførte usikkerhed omkring den tidligere forsknings kildemateriale og -henvisninger, gør det rimeligt at foretage en selvstændig analyse af D.s.d.H.'s holdninger og reaktioner, væsentligst p.b.a. bevægelsens eget materiale.

Den overordnede problemstilling er: D.s.d.H.'s reaktioner på landbrugskrisen 1929-1933, med særligt henblik på forholdet til D.s.d.L. – For at afklare denne problemstilling må imidlertid følgende væsentlige spørgsmål belyses: Hvornår og hvordan erkendte D.s.d.H., at der var tale om en landbrugskrise? Hvilken kriseopfattelse havde D.s.d.H. og hvilken politik anså man for opportunt til imødegåelse af krisens virkninger? Hvilke politiske muligheder var til stede for at få disse synspunkter imødekommet? Hvorledes var grundlaget i 1931 for dannelsen af »en landbrugets enhedsfront« og hvorfor brød forhandlingerne sammen? Hvilke faktorer bevirkede, at D.s.d.H. indledte et tættere samarbejde med D.s.d.L. fra juni 1932 i Landbrugsrådets regi og hvad omfattede dette

2. D.s.d.H. benyttes overvejende som synonym for D.s.d.H.'s ledelse (bestyrelse og/eller forretningsudvalg). Iflg. egne vedtægter (§ 4) bestod forretningsudvalget af formændene for de seks provinsielle samvirksomheder (Bornholm, Fyn, Jylland, Lolland-Falster, Sjælland og Sønderjylland), der tilsammen dannede D.s.d.H. (§ 1). Bestyrelsen bestod af forretningsudvalget suppleret med en fynbo, fire jyder og to sjællændere samt en juridisk konsulent (§ 3), ialt fjorten medlemmer. Bestyrelsen kunne tage alle spørgsmål op, der var af interesse for husmandsbevægelsen og kunne til enhver tid rette henvendelse til regering, rigsdag og offentlighed om sådanne spørgsmål. (§ 5).

3. Bl.a.: »Krise och krispolitik i Norden under mellonkrigstiden«, Uppsala 1974, Vagn Dybdahl m.fl.: »Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne«. København 1975. John Braskhøj m.fl.: »Det danske klassesamfund 1920 til 1940. Århus 1976.

samarbejde? Hvordan lykkedes det at opnå »et enigt landbrug« i januar 1933 og i hvilket omfang blev D.s.d.H.'s synspunkter imødekommet ved de politiske forlig i januar og december 1933?

Materialet til belysning af disse spørgsmål er væsentligst skaffet fra D.s.d.H.'s arkiv, samt fra bevægelsens tre blade. Den sjællandske samvirksomhed udgav: »Husmanden« (Hmd.), den jyske: »Husmandshjemmet« (Hmd.hj.) og den fynske: »Den fynske Husmand« (D.f.H.).

2. Krisen slår igennem

Forhandlingsklimaet mellem de to landbrugsorganisationer var ikke det bedste, da krisen blev mærkbar for landbruget. Dette beroede på flere forhold. I april 1929 blev venstre-regeringen, Madsen-Mygdal, afløst af det socialdemokratiske-radikale, ministerium, Stauning-Munch. – Den nye regerings politik var mere i overensstemmelse med husmandsbevægelsens traditionelle krav og ønsker på det jord- og skattepolitiske område end den afgåede havde været⁴.

Allerede d. 13. november 1929 fremsatte den socialdemokratiske landbrugsminister, Kr. Bording, et lovforslag om tilvejebringelse af jord og fortsat udstykning⁵. – Regeringens imødekomme af husmandsbevægelsens krav medvirkede i høj grad til at skærpe modsætningerne mellem husmændene og bønderne. Det var navnlig principperne om adgang til ekspropriation af jord (§ 4 i »Forslag til Lov om Erhvervelse af Jord til Oprettelse eller Udvidelse af mindre Landbrug og til Byggepladser m.v.«) og udstykning med statsstøtte i det »offentlige Fæstes« form (»Forslag til Lov om Vilkaar for Overtagelse af Jord i offentligt Eje«), som landboforeningsfolkene yndede at kalde statshusmandsbrugene, der var anstødsstenene.

I flere udtalelser protesterede landboforeningerne mod regeringens planer⁶ og selv om sekretær Himmelstrup⁷ på de jyske landboforeningers delegeretmøde i oktober 1929 udtrykte håbet om sammenhold de to organisationer imellem⁸, syntes det vanskeligt at se, hvordan et samarbejde reelt lod sig praktisere, når D.s.d.L. direkte modsatte sig D.s.d.H.'s sociale program.

Tysklands protektionistiske handelspolitik gennem 1920'erne blev yderligere strammet til ugunst for dansk landbrug med en ny toldlov samt veterinærforanstaltninger (mælkekontrol, tuberkulosebekæmpelse, reduktaseprøver) fra omkring nytår 1930. I den anledning udbad landbrugsministeriet sig Landbrugsrådets samt D.s.d.H.'s syn på, hvilke midler, de mente, kunne tages i anvendelse til problemernes løsning. Regeringen så gerne en fællesudtalelse, men på et møde i

4. D.s.d.H.'s arkiv, breve af 10./11. og 6./12. 1928 samt Protokol 9./11. og 14./12. 1928. Stauning-Munch-regeringens programudtalelse af 14. maj 1929.

5. Rigsdagstidende, 1929/30, A. sp. 2859, 2877. Bordings fremsættelse af jordlovsforslag d. 13. november 1929.

6. Udtalelse fra D.s.d.L., d. 14. marts 1930, optrykt i D.s.d.L.'s beretning 1929/30, pp. 83-84.

8. D.s.d.L.'s beretning 1928/29, p. 44.

landbrugsrådet d. 8. september 1930 gjorde præsidenten, P. P. Pinstруп, opmærksom på, at dette måtte kræve én fælles organisation¹¹, hvilket reelt betød, at D.s.d.H. måtte indtræde i Rådet. Dette var husmændene imidlertid endnu ikke rede til, hvilket nok skyldtes, at reaktionen hos husmændene, på de svigtende afsætningsmuligheder, var afventende. Hverken i D.s.d.H.'s fortrolige forhandlinger eller i bladenes artikler sporedes der igennem året 1930 tegn på, at man opfattede vanskelighederne som en begyndende langvarig og dybtgående krise.

Udenrigsminister P. Munch, der besad en betydelig indsigt i internationale handelsforhold, rammer nok den udbredte indstilling blandt landmændene ganske godt, når han skriver: »Følgerne af Udviklingen i Tyskland begyndte at vise sig for vort Landbrug i Løbet af 1930, men det betalte sig endnu ganske godt, at øge Svineproduktionen og dermed Flæskeeksporten til England ved Hjælp af indført Majs. Landmændene havde en Følelse af, at det gik ganske godt. Blev den økonomiske Krise, der havde ramt de fleste Lande, ikke længere end saadanne Kriser plejede at blive, da kunde det danske Landbrug regne med ved Hjælp af sin overlegne Produktionsevne at kunne klare sig tilfredsstillende igennem«¹². – Endnu gik det »ganske godt«. P.g.a. det veludviklede produktions- og afsætningsapparat kunne landmændene stadig i 1930 kompensere for et midlertidigt afsætningssvigt ved forøgelse af en anden produktionsgren, især svineproduktion, der såvel tids- som omkostningsmæssigt så afgjort var den mest flexible.

»Men«, fortæller Munch videre, »... fra Efteraaret 1930, da Prisfaldet for Alvor naaede Flæsket, ændredes Billedet. Danmark var jo ikke det eneste Land, hvor Produktionen af de forædlede Landbrugsprodukter sattes op; Kornprisernes Fald virkede i saa Henseende ens overalt, og Resultatet blev en overmaade stor Tilførsel til det prisbestemmende engelske Marked. Prisen paa Bacon faldt da fra 152 Øre pr. Kg i December 1929 til 91 Øre i December 1930 og 32 Øre i December 1931«¹³.

D. 5. januar 1931 afholdt de sjællandske husmænd formandsmøde, hvor krisen blev erkendt som en realitet. Formanden, N. P. Andreasen, fremhævede i sin beretning, at muligheden for at komme nødstedte landbrugere til undsætning lå i en rentenedsættelse. Skattenedsættelse og/eller omlægning af skat fra forbrug til jord anså Andreasen ikke for politisk gennemførligt¹⁵. Niels Frederiksen, der var indbudt som taler, fastslog, at krisen ikke burde imødegås via produktionsbegrænsning; tværtimod opfordrede han husmændene til at tage hjem og producere videre og bedre for derved at slå konkurrenterne ud på verdensmarkedet¹⁷. – Husmændene havde sandet, at der herskede kriselignende tilstande, men krisens

11. Landbrugsraadets Virksomhed 1930, referat af mødet d. 8. sept. 1930, p. 9 og svarudtalelse, pp. 59-60.

12. Peter Munch: Erindringer 1924-1933. Bd. V. København 1964. P. 220.

13. Ibid.

15. Referat i Hmd., 18. jan. 1931, pp. 35-37.

17. Ibid.

omfang og dybde var langt fra erkendt til bunds, hvilket gav sig udtryk i de forskelligartede vurderinger af krisens årsager samt midler til dens imødegåelse.

De begyndende krisefænomener gjorde mange landmænd urolige og utilfredse – sindstilstande, som den nye agrarbevægelse, L.S. opsamlede og kanaliserede med det resultat, at mange landbrugere, måske næsten i en panikstemning, tilsluttede sig denne organisation.

De etablerede landbrugsorganisationer, D.s.d.L. og D.s.d.H. følte sig truet og dermed tvunget til at vise resultater, idet de ikke var til sinds at opgive deres rolle som erhvervets fuldgyldige forhandlere. D.s.d.H. havde folketingsflertallet og regeringen på sin side, men ikke Rigsdagens flertal. Skulle der skabes flertal, også i Landstinget, var det nødvendigt, at enten de Konservative eller Venstre lagde deres stemmer til og af disse to partier forekom det mest hensigtsmæssigt at satse på Venstre, som »bøndernes parti«. – Med de kontakter, der eksisterede, mellem D.s.d.L. og partiet Venstre p.d.e.s. og D.s.d.H. og regeringspartierne p.d.a.s., var det denne akse, det hele drejede sig om. Kunne D.s.d.H. og D.s.d.L. enes, kunne der med næsten sikkerhed skabes flertal for landbrugsvenlige initiativer i Rigsdagssammenhæng.

Men kunne D.s.d.H. og D.s.d.L. blive enige om midler til afbødning af krisens virkninger? – Begge organisationer var klar over, at deres troværdighed og indflydelse, som landbrugserhvervets fuldgyldige forhandlere stod på spil, så forsøget blev gjort i løbet af det første halvår i 1931.

3. Tilnærmelsesforsøg mellem organisationerne i 1931

Ved nytårstid 1931 erkendte landbrugsorganisationerne, at erhvervet var i en kriselignende situation. Spørgsmålet var blot, hvorvidt disse tvangsmomenter endnu i foråret 1931 var af en sådan styrke, at de kunne formå hovedorganisationerne til at ofre principper for at opnå enighed – hvor langt var man parate til at gå?

På et møde d. 27. december 1930 havde de lolland-falsterske landbo- og husmandsforeninger sammen formuleret en fælleshenvendelse til D.s.d.L. og D.s.d.H., hvori hovedorganisationerne blev opfordret til at træde i samarbejde »... for at tage under Overvejelse, hvad der kan gøres for at hjælpe Landbruget under de for Tiden vanskelige Forhold«¹⁹. Fra de provinsielle organisationer på Lolland-Falster foreslog man selv rentenedsættelse, udsættelse med afdrag på prioritetslån samt nedsættelse af skatter og afgifter. Herudover pegede man på misforholdet mellem landbrugets svigtende indtjeningsmuligheder og andre erhvervs priser, lønninger og honorarer²⁰. Forslagene tog altså primært sigte på nedbringelse af landbrugets omkostninger, herunder krav til andre erhvervsgrupper om lønstop eller -nedgang.

Henvendelsen blev positivt modtaget i de respektive landsorganisationer og et

19. D.s.d.L.'s beretning 1930/31, p. 54.

20. Ibid.

fællesmøde mellem de to landøkonomiske organisationer blev berammet til d. 22. januar 1931²¹. – Drøftelserne her blev indledningen til en livlig mødeaktivitet mellem de to organisationer i løbet af det første halvår i 1931.

Fællesmødet d. 22. januar 1931 mundede ud i en fællesudtalelse, hvori det blev fastslået, at landbrugets forhold nu var sådanne, at de måtte betegnes som en »Krise«, og om grundene hertil, var man enige om at fastslå: »... at Krisens Aarsag først og fremmest maa søges i den Kendsgerning, at Landbrugets Udgiftspristal staar i et aabentbart Misforhold til Priserne paa de Produkter, Landbruget producerer og afsætter, idet Pristallet for Landbrugets Udgifter i det hele og store ligger 100 pct. højere end det bestaaende Pristal for Landbrugets Produkter«²².

I alt væsentligt var det her landboforeningernes krisesyn, der slog igennem, nemlig at der var tale om indenlandske problemer. Det synes mærkeligt, at de synspunkter, der tidligere havde været fremhævet i husmandsbladene m.h.t. krisetilstandene i vore største aftagerlande, England og Tyskland, og det heraf afledte afsætningssvigt, end ikke blev nævnt. – Man valgte åbenbart, at erkende sin afmagt overfor internationale sammenhænge og betragte krisen som et isoleret dansk fænomen, hvis løsning afhang af andre erhvervskategoriernes løn- og pristilbageholdenhed eller -nedgang, så de blev bragt i overensstemmelse med landbrugets indtjening. – »Der maa finde en Tilpasning Sted, saa disse Pristal bliver sammenfaldende ...«, hed det i udtalelsen²³.

Fællesmødet d. 22. januar var blot tænkt som værende af orienterende art, hvor hovedlinierne blev drøftet og på tre udvalgmøder i marts, april, og maj gik man ned i detailspørgsmål, hvorefter man igen samledes til et fællesmøde d. 11. juni 1931. – I lighed med januar-mødet resulterede også dette møde i en fællesudtalelse, der må betragtes som en videreførelse af den første og dertil en opsamling, systematisering samt præcisering af de foranstaltninger, man havde drøftet på de tre mellemliggende møder.

»Tilpasningstanken« fra januar blev gentaget i en strammet form, idet man anså det for umuligt at påvirke de internationalt bestemte priser på landbrugets salgsprodukter. En »Tilpasning« måtte ske »... i Forbindelse med en dybtgaaende Sænkning af Priserne paa de Omraader, der tilsammen danner Landbrugets Udgiftspristal«²⁵. – Udtalelsen krævede sænkning af prisniveauet, skattelettelse, rentelettelse samt er særlig akkordordning, hvor det offentlige støttede den enkelte nødstedte landmand²⁶.

Udtalelsen blev tilstillet regeringen og dermed var forhandlingerne mellem

21. D.s.d.H.'s arkiv, 17. januar 1931.

22. D.s.d.H.'s arkiv, fællesudtalelsen af 22. januar 1931.

23. Ibid.

24. D.s.d.H.'s arkiv, 11. juni 1931.

25. Ibid.

26. Ibid.

D.s.d.L. og D.s.d.H. bragt til ende i første omgang. – I et langt stykke var der opnået enighed mellem de to organisationer, ihvertfald på overfladen. – Landbrugets rentabilitet skulle genskabes gennem nedbringelse af skatter og andre omkostninger, der tyngede erhvervet. Denne enighed til trods, viste udtalelsen imidlertid også grundliggende forskelligheder mellem de to organisationer, idet husmændene ikke undlod at fremføre deres præference for grundværdistigningsskyld fremfor personlige skatter, såfremt der skulle anvises dækning for afløsning af andre skatteformer.

P.b.a. 11. juni-udtalelsen indbød regeringen de to landbrugsorganisationer til et forhandlingsmøde på Christiansborg d. 21. juli²⁷. Regeringen var repræsenteret ved Kr. Bording, Bertel Dahlgaard samt C. V. Bramsnæs, medens D.s.d.L. lod sig repræsentere ved sit forretningsudvalg og D.s.d.H. sendte sin bestyrelse²⁸.

På mødet blev fællesresolutionen fra 11. juni samt landbrugets hele økonomiske situation gjort til genstand for forhandling, men på et tidspunkt fremlagde Bording en skitse til kriselovgivning for landbruget med tilhørende forslag til dækning af de hermed forbundne udgifter for statskassen. Regeringen tilbød o. 25-30 mio. kr. til lettelse af skatter og renter gældende fra 1. oktober 1931 til 30. september 1932. Derudover var det regeringens opfattelse, at skattenedsættelsen ikke skulle gennemføres som en procentvis reduktion i de gældende ejendoms-skatter, men at lempelserne i første række måtte komme de landmænd til gode, der var hårdest ramte. Indenfor en vis grænse betød dette, at man fik større lettelser, jo større gældsbyrden var. Regeringen forestillede sig, at det ydede beløb til den enkelte landmand skulle udgøre 2% af den sum, hvormed den enkeltes prioritetsgæld oversteg den samlede nettoformue²⁹.

Regeringens tilbud om direkte landbrugstilskud harmonerede ikke med de synspunkter, der var fremsat i fællesudtalelsen, der havde plæderet for en generel sænkning af landbrugets omkostningsniveau. På den baggrund kunne det heller ikke undre, at ihvertfald D.s.d.L. vendte sig mod forslaget. Allerede dagen efter (d. 22. juli) udsendte D.s.d.L.'s forretningsudvalg en udtalelse, hvori det bl.a. hed: »Den Vej Regeringen gaar ved at tilbyde Understøttelse og Almisser til Landets Hovederhverv er et Forsøg paa at tilsløre de virkelige Vanskeligheder i vort Lands Økonomi«. –³⁰ – I modsætning til D.s.d.L. accepterede D.s.d.H. imidlertid regeringens forslag ud fra det gamle ord om, at »hurtig Hjælp er dobbelt Hjælp«. –³¹ – Husmændene vedstod, at de 25-30 mio. kr. kunne blive af overmåde betydning for de hårdest ramte landmænd og angreb i denne forbindelse D.s.d.L. – »Hmd.hj.« mente således, at den egentlige modstand kom fra højfinansens³¹ og »Hmd« at den afvisende holdning var bestemt af »partitakti-

27. Indbydelsen optrykt i Hmd., 2. august, 1931, p. 487.

28. Ibid.

29. Regeringsforslaget optrykt i D.s.d.L.'s beretning 1930/31, pp. 60-62.

30. D.s.d.L.-udtalelsen af 22. juli 1931, optrykt i D.s.d.L.'s beretning 1930/31, p. 64.

31. Hmd., 9. august 1931, p. 499.

ske« interesser³². Den 12. august tilsluttede D.s.d.H.'s hovedbestyrelse sig i store træk regeringens oplæg³³.

På møder d. 13. og 19. august søgte regeringen og organisationerne at forene regeringsoplægget med organisationernes svar, hvilket var umuligt. D.s.d.L.'s repræsentanter fastholdt, at de af »princielle Grunde« ikke kunne tiltræde regeringsforslaget. Dermed var forhandlingerne definitivt afbrudt med negativt resultat³⁴.

Overfladisk var de to organisationer på fællesmøder i foråret 1931 nået til en ret høj grad af enighed, men ikke reelt. Den lille uafhængige bondes »splittedhed« blev under forhandlingsforløbet med regeringen evident. – Nok kunne husmændene gå med til en omkostningsdæmpning, men ikke hvis en sådan fik social slagside, hvilket der var lagt op til. Hertil kom at mange småbrugere var ude i akutte likviditetsvanskeligheder, hvorfor D.s.d.H. ikke kunne tillade sig den flothed at afvise økonomisk bistand.

Forhandlingssammenbruddet var således i virkeligheden en konsekvens af den polarisering, der indtraf i denne periode. D.s.d.L. blev trukket mod »højre« af L.S. Hertil kom at jordlovs kampen yderligere splittede parterne. Venstre og D.s.d.L. afviste udstykning efter 1919-princippet, hvilket fik D.s.d.H. til i højere grad at orientere sig mod »venstre« bl.a. derved, at organisationens sociale program skarpere blev markeret.

Forhandlingssammenbruddet i august 1931 betød, at fronterne mellem D.s.d.L. og D.s.d.H. nu var trukket så hårdt op, at der måtte ydre tvangsmomenter til for atter at tvinge dem til forhandlingsbordet. – I løbet af efteråret 1931 opstod situationer, der påkaldte sig fælles indgriben.

4. Kriseforliget i oktober 1931

I begyndelsen af september 1931 forelagde regeringen sine forslag til kriselove for Rigsdagen, og allerede d. 19. oktober kom der et forlig i stand mellem regeringspartierne og de Konservative, medens Venstre stod udenfor³⁵. Forliget gav noget over 30 mio. kr. til landbruget, men regeringen måtte som modydelse opgive deres traditionelle modstand mod indirekte skatter og afgifter³⁶.

Husmændene var ikke overvældende begejstrede for forliget, hvilket primært skyldtes dækningsformen³⁷, men til gengæld kunne man så hovere over, at partiet Venstre var sat udenfor indflydelse: »Hvem havde tænkt sig – ..., at naar Livsvigtige Spørgsmaal for det kriseramte Landbrug stod paa Dagsordenen, ville Afgørelsen, takket være Ledernes Partifanatisme, paatvinge sig uden om dette

32. Hmd.hj., 2. august 1931, pp. 365-66.

33. D.s.d.H.'s arkiv, Protokol, 12. august 1931.

34. D.s.d.L.'s beretning 1930/31, p. 68.

35. C. V. Bramsnæs: Erindringer. København 1965. Pp. 223.

36. Indirekte skatter på øl, benzin, silke samt æbler og pærer.

37. Hmd., 25. okt. 1931, p. 677.

Parti, ...«³⁸. – Netop heri lå forligets psykologiske værdi. – Kunne »gårdmandspartiet«, Venstre, der repræsenterede et anseeligt antal kriseramte landmænd, holde til at stå udenfor indflydelse på ting, der så vitalt angik en stor del af dette partis medlemmer og sympatisører?

Dansk landbrugs forhold forværredes i løbet af efteråret 1931 og nåede en foreløbig kulmination omkring nytåret 1932, hvor smøreksporten til Tyskland blev truet. Madsen-Mygdal gik til regeringen og bad om centralisering af valutahandlen for at sikre landbruget råstoffer³⁹. Samtidig accepterede Landbrugsrådet en sådan statsintervention og forlod dermed i realiteten den hidtidige frihandelslinie. – Dermed var der på dette vigtige gebet skabt overensstemmelse mellem D.s.d.L. og D.s.d.H. og vejen var åbnet for et tættere saodsætninger ikke endnu engang skulle blokere for et samarbejde, der nu var bydende nødvendigt⁴¹.

De aktuelle handelspolitiske vanskeligheder omkring nytåret 1932 var udslagsgivende m.h.t. husmændenes indtræden i Landbrugsrådet, men disse vanskeligheder udløste samtidig erkendelsen af, at krisen nu havde antaget sådanne dimensioner, at kræfterne måtte samles for at imødegå de værste virkninger. De grundliggende divergenser eksisterede stadig, men måtte vige for en tid i bestræbelsen på at søge landbrugserhvervet bragt mindst muligt skadet gennem de vanskelige tider.

L.S. havde flere gange søgt at få lov til at deltage i møder, hvor landbrugsministeren forhandlede med landbruget (= D.s.d.L. og D.s.d.H.), hvilket var blevet afvist. – Men var det fortsat muligt at afvise en organisation, der, i det mindste selv påstod, medlemsmæssigt at være større end de to »gamle«? – Fra regeringsside lå der utvivlsomt en klar interesse i, at få D.s.d.L. og D.s.d.H. forenet i Landbrugsrådet, der dermed ville tegne sig for hovedparten af landets landbrugere⁴². – Med de personlige bånd, der eksisterede mellem regering, rigsdag og de to »gamle« landbrugsorganisationer forekom det ikke usandsynligt, at beslutningen blev taget i god overensstemmelse, disse parter imellem. For regeringen betød det færre forhandlinger, en bedret parlamentarisk situation samt et alibi for at se bort fra L.S. – For de »gamle« organisationer, at de sikrede og befæstede deres stilling som landbrugets fuldgyldige forhandlere.

Den 17. juni 1932 kunne Landbrugsrådets ledende præsident, P. P. Pinstrup, byde de seks husmandsrepræsentanter velkommen med håbet om et »... forstaaende og loyalt Samarbejde under de vanskelige Vilkaar for dansk Landbrug, vi nu befinder os i«. ⁴³ – Hermed var L.S.'s muligheder for at øve splittende indflydelse afgørende beskåret. De »gamle« landbrugsorganisationer

38. Ibid.

39. Munch, op.cit., p. 273.

41. Referat i Hmd.hj., 22. november 1931, pp. 559-61.

42. Landøkonomisk Aarbog, div. årg., D.s.d.L. – D.s.d.H. ialt ca. 195.000 medlemmer ud af o. 205.000 landbrugere.

43. Landbrugsraadets Virksomhed, 1932, p. 544.

og regeringen havde overfor offentligheden legitimeret det berettigede i at se bort fra L.S. ved de for landbrugserhvervet vigtige og vitale forhandlinger, der først nu rigtig skulle til at begynde. D.s.d.H. havde undergivet sig »nødvendighedens Lov«.

5. På vej mod et enigt landbrug

I juni 1932 blev der indgået et kriseforlig, der fik tilslutning fra samtlige de fire gamle partier. De kriseramte landmænd blev tilgodeset i form af skatte- og rentelettelser⁴⁴, men åbenbart var det ikke tilstrækkeligt for allerede hen på efteråret viste behovet sig for nye tiltag, hvilket blev optakt til en politisk styrkeprøve mellem regering og opposition. Oppositionen ønskede diverse valutarestriktioner ophævet, medens regeringen fastholdt nødvendigheden af en central valutaregulering⁴⁵. Enighed kunne ikke opnås og regeringen udskrev nyvalg til folketinget⁴⁶.

Valget d. 16. november 1932 gav stor fremgang for Socialdemokratiet, medens Venstre blev den store taber. – For Venstre blev nederlaget en understregning af, at regeringspartierne havde konsolideret deres magt og for partiet var nu den eneste farbare vej, at give sig ind i et samarbejde med Socialdemokratiet og de Radikale. – Kunne denne tilnærmelse påvirke landbrugsorganisationerne til noget lignende?

I løbet af 1932 blev den tendens forstærket, at alle lande ville eksportere og ingen importere. Løseligt anslået regnede man med, at denne protektionistiske politik resulterede i en nedgang af verdenshandlen på 60% fra 1929 til 1932⁴⁷. – Dansk landbrugs priser nåede bunden, medens omkostningerne omtrent var ubevægelige. Afsætningsmulighederne blev yderligere indskrænket. 10%’s værditold i England samt præferencetillingen for Dominions, som resultat af Ottawa-konferencen; fortsættelse af agrarprotektionismen i Tyskland, indførselskontingenteringer i Frankrig samt skærpet told- og kontingenteringspolitik i Holland og Belgien var hovedårsagerne hertil⁴⁸. Denne protektionistiske politik medvirkede til at forøge arbejdsløsheden i industrisektoren. Ved slutningen af året 1932 var der i England op mod tre mio. arbejdsløse og i Tyskland omkring seks mio., hvilket naturligvis mærkbart svækkede disse markeders aftageevne, ikke mindst af danske landbrugsprodukter⁴⁹.

Det var under indtryk af disse dystre kendsgerninger, at de to organisationsformænd, Hauch og Holdgaard, i julen 1932 optog kontakt med hinanden m.h.p. at få skabt en fælles holdning til nye kriselove for det betrængte erhverv.

44. Vagn Dybdahl m.fl. op.cit., p. 106.

45. Bramsnæs, op.cit., p. 232.

46. Den danske Rigsdag 1849-1949. København 1950-51, p. 499.

47. Landbrugsraadets Virksomhed, 1932, p. 7.

48. Ibid., pp. 10-11.

49. Ibid.

Formændenes initiativ blev positivt modtaget i de respektive topledelse og allerede d. 10. januar 1933 var D.s.d.L.'s forretningsudvalg og D.s.d.H.'s bestyrelse rede til at indlede forhandlingerne.

På et møde dagen i forvejen havde D.s.d.H.'s bestyrelse gennemdiskuteret de krav, man ville rejse fra husmandsside. Her var man enige om, at indlånsrenten burde nedsættes, at henstandsloven blev udvidet, gennemførelse af en gældsmatoriumordning samt udstykning af jord til husmandsbrug⁵¹.

Efter to dages forhandling mundede drøftelserne mellem D.s.d.L. og D.s.d.H. om aftenen d. 11. januar ud i en énstemmig udtalelse, som Hauch og Holdgaard dagen efter overrakte til statsminister Stauning samt pressen⁵².

I udtalelsen påpegede organisationerne nødvendigheden af, at landbrugets rentabilitet blev genskabt, hvilket måtte ske gennem en nedsættelse af omkostningerne samt en forøgelse af indtægterne⁵³. Derudover pegede udtalelsen på en rentesænkning⁵⁴ samt en skattelettelse, herunder en nedsættelse af ejendomsskatte⁵⁵. Yderligere krævede organisationerne, henstandsloven forlænget, akkordlovgivningen videreført samt oprettelse af nye husmandsbrug med konjunkturbestemt rente⁵⁶.

Naturligvis var udtalelsen et kompromis, men husmændene havde fået de fleste af sine krav med, hvorimod de havde bøjet sig m.h.t. ejendomsbeskatningen.

En gennemgang af det stenografiske forhandlingsreferat viser imidlertid, at når det lykkedes at nå frem til enighed, skete det ikke ved en massiv tilslutning, men fordi forhandlerne følte sig pressede til at fremvise et resultat⁵⁷. – Dette ydre pres kom bl.a. fra L.S. – Flere forhandlere gav udtryk for, at de igangværende drøftelser kunne komme til at betyde: »... Knald eller Fald for de gamle Landboorganisationer«⁵⁸. – Såfremt D.s.d.L. og D.s.d.H. ønskede at opretholde deres status, som landbrugets fuldgyldige forhandlere, var det bydende nødvendigt, at man denne gang talte sig til rette.

Hertil kom, at der, ihvertfald implicit, også eksisterede et pres fra regeringsside. Hauch og Holdgaard havde ført samtaler med »... enkelte Ministre ... og fra Ministeriets Side havde man stærkt understreget Ønskeligheden af, at der kunne fremkomme en enig Indstilling fra de landøkonomiske Hovedorganisationer, en Indstilling, der da kunne danne Baggrund for kommende Lovforslag«⁵⁹. – Ligesom regeringen havde været interesseret i D.s.d.H.'s indlemmelse i Landbrugsrådet for at få en samstemmende landbrugsholdning, især til handelspolitikken, således var man åbenbart også ivrige efter at få de to etablerede organisationers tilslutning til indenlandske kriseløsninger for landbruget.

Det tættere samarbejde mellem organisations- og statsmagt gav sig samtidig

51. D.s.d.H.'s arkiv, Protokol, 9. januar 1933.

52. Fælleshenvendelsen af 11. januar 1933 i D.s.d.H.'s arkiv.

53. 54, 55, 56 ibid.

57. 58, 59 Forhandlingsreferatet fra 10.-11. januar 1933 i D.s.d.H.'s arkiv.

konkret udtryk ved handelsforhandlingerne i London, hvor repræsentanter for diverse interesseorganisationer (deriblandt Hauch og Holdgaard) deltog i den danske delegation. Dette var noget nyt og blev stærkt kritiseret i samtiden. Hauch har senere skrevet herom: »Jeg er i øvrigt ikke i Tvivl om, at det var rigtigt, at man havde de store økonomiske Interesser rigeligt repræsenteret. ... Dr. Munch havde fuld Forstaaelse heraf«⁶⁰.

Husmandsbladene udtrykte tilfredshed med fællesudtalelsen og følte sig forvissede om, at det initiativ, der her var taget, ville få overordentlig stor betydning for det kommende års kriselovgivning⁶¹. – Ét var imidlertid, at husmandsbevægelsens synspunkter havde vundet genklang i henvendelsen, noget andet om regering og rigsdag ville handle i henvendelsens ånd?

6. Omlægning af landbrugspolitikken

Natten mellem d. 29. og 30. januar 1933 blev det velkendte »Kanslergadeforlig« indgået mellem regeringspartierne og Venstre.⁶² Her enedes man om en devaluering af den danske krone i forhold til £ fra 20 til 22,50 samt en 1-årig forlængelse af de gældende overenskomster på arbejdsmarkedet⁶³. Udover disse hovedpunkter blev socialreformen gennemført og der blev opnået enighed om en maksimalrente for indlån samt at landbrugets faste ejendomsskatter skulle være konjunkturbestemte. Hertil kom en forlængelse af henstandsloven, gennemførelse af en moratorielov samt en fastlåsning af kødpriserne⁶⁴.

Kanslergadeforliget var i høj grad en rammeaftale og i løbet af foråret 1933 blev så forligets »ånd« udmøntet i kriselove. For de mindre landbrugere var mulighederne for henstand samt opnåelse af akkord af interesse. Dertil kom især lovene af 25. marts om oprettelse af mindre landbrug og statshusmænds mulighed for konjunkturbestemt rentebetaling samt loven af 21. februar, der gav landbrugsministeren bemyndigelse til at regulere svineproduktionen. En direkte efterkommelse af husmændenes krav om rentenedsættelse, var loven af 1. maj angående oprettelse af et krisefond og om nedsættelse af renten for bank- og sparekasseindskud m.v.⁶⁵

De nye principper på det landbrugspolitiske område fremgik via love af 31. marts, 15. maj og 20. maj omhandlende, sukker-, kartoffelmels-, og margarineordninger. Disse ordninger skulle på forskellige måder sikre producenterne af

60. Hauch (jfr. 76) op. cit. 15. sept. 1955, p. 17.

61. Hmd., 22. januar 1933, p. 35 og 37 samt Hmd.hj., 2. januar 1933, pp. 38-39.

62. Munch, op.cit., p. 299.

63. Ibid.

64. Ibid.

65. For de mindre landbrugere var især lovene af 25. marts 1933 om oprettelse af mindre landbrug og statshusmænds rentebetaling af interesse. Hertil kom lov af 11. marts om betalingshenstand og tillægslovene af 13. marts og 26. april om opnåelse af akkord. Derudover blev landbrugsministeren ved lov af 21. februar bemyndiget til at regulere svineproduktionen. Og endelig lov af 1. maj om oprettelse af en krisefond og om nedsættelse af renten for indlån.

disse varer en mindstepris⁶⁶. – Hermed havde man definitivt forladt frihandelsprincippet på disse områder. Hertil kom at andre produktionsgrene undergik en lignende ændring ved »Decemberforliget« samme år.

Det var ikke blide toner, der lød i husmandsbladene efterhånden som de enkelte kriselove dukkede op. Utilfredsheden samlede sig især omkring ejendoms-skatternes nedsættelse, som man fandt, først og fremmest ville blive til fordel for storlandbruget samt rentenedsættelsen, hvis virkning, man mente, ville udeblive⁶⁷. – Også i D.s.d.H.'s ledelse var man klar på, at kriselovene ikke fik den virkning, man havde håbet⁶⁸. Skuffelsen herover gjorde vel sit til den megen tale om »arbejder-bonde-samarbejdet« i sommeren 1933. – Var Kanslergadeforligets økonomiske betydning for husmænd (og ikke mindst for industriarbejdere) begrænset og overskuelig, kunne selve forligets resultater sløres ved at fremholde det faktum, at det var lykkedes at få en samlet løsning for industri og landbrug, som et nyttigt resultat i sig selv⁶⁹.

Landbrugets fortsatte afsætningsvanskeligheder foranledigede landbrugsministeriet til i en henvendelse til Landbokommissionen af 1931 at bede denne om at tage under overvejelse, hvilke foranstaltninger, der måtte træffes for at regulere landbrugsproduktionen, der var nødvendiggjort af de vanskelige afsætningsvilkår. (Skrivelse af 30. maj 1933)⁷⁰. – Hele sommeren igennem drøftede kommissionen spørgsmål om svineregulering samt prishævende foranstaltninger i andre produktionsgrene⁷¹. – Denne diskussion smittede af i husmandskredse, hvor især tankerne om en kornordning (sikring af minimalpriser til det kornproducerende landbrug) blev heftigt diskuteret og kritiseret. I adskillige resolutioner afviste husmændene tankerne om en kunstig fordyrelse af kornet⁷². Så sent som i juli afviste landbrugsministeren også korntold, idet noget sådant kun ville være til fordel for de største jordejere. Ifølge Bording ville korntold kun betyde »... Penge ud af Lommen for Husmænd, da de sikkert aldrig vil komme til at sælge korn, men er Købere ...«. »For Husmænd er det da fuldstændig økonomisk Selvmord at gaa med til at kræve Korntold«. »Korntold er først og fremmest en Fattigmandsbeskatning«, hævdede Bording – i juli⁷³.

I begyndelsen af september måned stillede Landbokommissionen forslag om svineproduktionens regulering, praktiseret ved tildeling af kvoter, om en afgift på indført korn og foderkager, der skulle hæve den meget lave kornpris, om en

66. Ibid.

67. Hmd., 12. febr., 1933, pp. 83-84 og 16. april 1933, p. 228.

Hmd.hj., 28. maj 1933, p. 257.

68. Hmd.hj., 4. juni 1933, pp. 269-70.

69. Referat i Hmd., 20. august 1933, pp. 517-20, Hmd., 30. juni 1933, p. 469 og Hmd.hj., 4. juni 1933, p. 270.

70. Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931. København 1934. P. 14.

71. Ibid.

72. Hmd., 30. juli 1933, p. 467.

73. Hmd., 20. august 1933, pp. 534-35.

smørordning, der skulle hæve prisen på hjemmemarkedet, alt under forudsætning af, at rentesænkningen blev videreført⁷⁴. – Men allerede forud herfor havde regeringen imidlertid afæsket de landøkonomiske organisationer deres mening om de påtænkte foranstaltninger. D.s.d.H. tog stilling til forslagene i august måned.

På et bevæget fællesmøde d. 28. august i Odense tilsluttede D.s.d.H. sig i en udtalelse hovedlinierne i et svinereguleringsforslag. Yderligere billigede man en udbygning og videreførelse af kød- og kreaturordningen. Endelig kom det springende punkt: Kornordningen. – Under hensyn til de »Dumpingpriser«, hvortil der blev indført korn, var husmændene villige til gennem en centralfond at medvirke til fastsættelse af en kornpris på 10 og 12 kr. pr. 100 kg (henholdsvis foder- og brødkorn). Som betingelse for at medvirke skulle kornpriserne dog sættes i forhold til flæskepriserne og det beløb, der indkom ved køb af det udenlandske korn skulle fordeles til det producerende landbrug på en for det mindre landbrug tilfredsstillende måde. Derudover skulle en senere forhøjelse af mel- og brødpriser undgås. Som en ufravigelig betingelse anførte husmændene, at svinereguleringsforslaget ikke blev ændret til ugunst for det mindre landbrug samt at der yderligere blev gennemført en betydelig rentesækning omfattende alle former for pengeudlån og at renterne blev gjort konjunkturbestemte⁷⁵.

Når husmandsbevægelsens ledende folk var i stand til at tale for en korntold hang det efter al sandsynlighed sammen med en frygt for, at det store korndyrkende landbrug i kraft af de faldende kornpriser ville omlægge deres produktion til svineavl og dermed påføre husmændene hård konkurrence⁷⁶. Husmandsførerne overvandt deres betænkeligheder, men var samtidig klar over, at denne tilslutning ville vække alvorlig modstand blandt basicementerne. Og den negative reaktion udeblev ikke. Et enkelt læserbrev kan sammenfatte den byge af vredesudbrud, der lød i bladenes spalter. Den pågældende skribent mente, at ordet »Dumpingpriser« var en protektionistisk frase, som hørte hjemme i et konservativt valgopråb og ikke i en husmandsresolution. – »I alle Tilfælde er Kampen for Protektionismens og Storlandbrugets Særinteresser nu ført direkte ind i Husmandsbevægelsen – tilsyneladende ved dennes egne Førere«⁷⁷.

74. Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931, op.cit., p. 233.

Den 2. sept. 1933 afgav Landbokommissionen indstilling til landbrugsministeriet om kriseforanstaltninger. Den 19. sept. forelagde regeringen sine kriseforslag i folketinget. Dette lovkompleks omfattede foruden Landbokommissionens forslag om korn-, kød-, smør-, og flæskeordninger, bl.a. et forslag om renteskat. Da Venstre og Konservative krævede landbrugshjælpen gennemført isoleret, hvad regeringen ikke ville gå med til, endte kriseforhandlingerne mellem regeringspartierne og oppositionen på dette tidspunkt uden resultat.

75. D.s.d.H.'s arkiv, 28. august 1933.

76. Henrik Hauch: Erindringer. (Trykt i Ugebladet »Landet« i perioden 21. april 1955 – 1. marts 1956), 1. sept. 1955, p. 11.

77. Hmd.hj., 19. november 1933, p. 568.

Den 9. december 1933 lykkedes det endelig regeringspartierne, at få Venstre inddraget i et forlig p.b.a. Landbokkommissionens indstilling. Kriseforanstaltningerne bestod bl.a. af nogle »ordninger« (korn-, kød-, smør- og margarineordninger), der alle havde til hensigt at hæve landbrugets hjemmemarkedspriser⁷⁸. Hertil kom for landbrugets vedkommende bestemmelser om konverteringslovens gennemførelse samt forlængelse af akkord- og indefrysningsloven. Kun korntoldloven var ny.

Kritikken fra husmandsbevægelsens basiselementer m.h.t. korntolden er allerede omtalt, da D.s.d.H. i august gav sin tilslutning. Kritikken blev nu efter forligets indgåelse kraftigt intensiveret. Foruden selve korntolden og D.s.d.H.-ledelsens accept, rettede utilfredsheden sig mod forligets dækningsform, der indbefattede inddirekte skatter. Derudover mente man, at lovene hårdt ramte det mindre landbrug »og hele den arbejdende Befolkning – særlig dem med mange Børn«, i hvilken sammenhæng der blev peget på, at især margarineafgiften var en asocial foranstaltning⁷⁹.

Året 1933, der indledtes med »et enigt landbrug« og som følge heraf en kortvarig optimisme, endte i den sorteste pessimisme og den kraftigste opposition fra husmandsbevægelsens basiselementer.

7. *Sammenfatning*

Den økonomiske verdenskrise, der satte ind fra efteråret 1929, slog først for alvor igennem for dansk landbrug omkring nytåret 1931. I løbet af det første halvår i 1931 forsøgte de to store landbrugsorganisationer, D.s.d.L. og D.s.d.H. at nå frem til en fælles holdning overfor erhvervets vanskeligheder. Forsøget på skabelsen af »en landbrugets enhedsfront« lykkedes formelt også, idet man nåede frem til en fællesudtalelse, der primært plæderede for »tilpasningstanken«, altså et krav om at landbrugets udgifter blev sænket.

Den socialdemokratisk-radikale regering ville imidlertid ikke gå med til noget sådant, men tilbød istedet direkte landbrugstilskud på 25-30 mio. kr. – D.s.d.L. ønskede ikke at modtage »almisser« fra det offentlige og sagde nej tak til regeringens tilbud. D.s.d.H., derimod, mente at tilskuddet ville være en god hjælp for de betrængte landmænd og accepterede, hvilket de ud fra deres sociale grundholdning også havde lettere ved. I august 1931 gik landbrugsorganisationerne hver sin vej. Den formelle enighed kunne ikke længere dække de reelle modsætningsforhold, der bundede i forskelligt syn på jord-, skatte- og socialpolitiske forhold.

Landbrugets vanskeligheder fortsatte imidlertid og omkring nytår 1932 gik liberalismens bannerfører, Madsen-Mygdal, til regeringen og bad om en regulering af valutahandlen for at sikre råstoffer til landbruget. Også Landbrugs-

78. Hmd., 17. december 1933, p. 787.

79. D.s.d.H.'s arkiv, 15 resolutioner indsendt fra kreds- og amtsorganisationer i perioden januar-februar 1934.

rådet gav udtryk for nødvendigheden af en valutacentralisering, hvorved der på dette vigtige område var skabt overensstemmelse mellem D.s.d.L. og D.s.d.H., der allerede i november havde accepteret en valutaregulering. Dermed var vejen også åbnet for D.s.d.H.s indtræden i Landbrugsrådet.

I juni 1932 indtrådte D.s.d.H. i Landbrugsrådet, fordi dette organ bedre end D.s.d.H., alene, magtede at imødegå de handels- og afsætningsmæssige vanskeligheder. Hertil kom regeringens interesse i, at kunne nøjes med at hente indstilling og sagsekspertise fra et sted og dermed ignorere de højt artikulerede krav fra L.S. Når det på det handels- og afsætningsmæssige område, lykkedes at nå frem til »et enigt landbrug« hang det tillige ikke mindst sammen med egenskaber og vilje hos de to organisationsformænd, Hauch og Holdgaard.

Dette samarbejde fik en pendant på det mere indrepolitiske plan. Efter to dages forhandling (d. 10.-11. januar 1933) kunne D.s.d.L. og D.s.d.H. nemlig d. 12. januar gå til statsministeren og præsentere et enigt landbrugs syn på kommende kriseforanstaltninger for landbruget. Disse synspunkter blev for en stor del inkorporeret i »Kanslergadeforliget«. Igen spillede Hauch og Holdgaard en central rolle for opnåelsen af enighed. Hertil kom at begge organisationer var sig presset fra L.S. bevidst.

P.b.a. indstilling fra Landbokommissionen blev landbrugsproduktionen fuldstændig omlagt i løbet af 1933. Dette skete gennem diverse »ordninger«, der betød regulering af bestemte produktionsgrene samt prishævende foranstaltninger, der sikrede minimalpriser på hjemmemarkedet. Landbrugets organisationer accepterede og medvirkede ved disse indgreb og opgav dermed endnu en traditionel liberalistisk position.

Ved indgangen til 1933 fremstod der, såvel formelt som reelt, et enigt landbrug. Året 1933 betød indledningen til en restitutionsperiode for dansk landbrug, men det skete på bekostning af den friheds- og frihandelslinie, der havde været erhvervets adelsmærke i den forudgående 50-årige periode.

Da D.s.d.H. i august 1933 tilsluttede sig det kornproducerende landbrugs krav om minimalpriser med tilsvarende begunstigelser for husmandsbruget, rejste der sig et ramaskrig fra menige D.s.d.H.-medlemmer. Kritikken, der først tog af hen i sommeren 1934, var den voldsomste og mest dybtgående i denne periode. Her var virkelig tale om en radikalisering først og fremmest blandt basiselementerne, men helt op i D.s.d.H.'s hovedledelse sporedes der usikkerhed om, hvorvidt det man tilsluttede sig også var rigtigt.

D.s.d.H. gav køb på fundamentale synspunkter, accepterede statsintervention, forlod frihandelstanken, opgav retten til frit at producere samt tilsluttede sig det værste af alt, nemlig korntold samt nedsættelse af ejendomsbeskatningen. Samtidig var de traditionelle grundskyldskrav fjernere end nogensinde fra virkeliggørelse.

De forskellige »ordninger« havde social slagside og kornordningen var først og fremmest en økonomisk håndsrækning til det store landbrug. D.s.d.H.'s mål var imidlertid ikke at styrke højfinansien, men man blev tvunget til det. D.s.d.L. ville

ikke støtte en svineregulering, der tog hensyn til det mindre landbrug; medmindre D.s.d.H. accepterede kornordningen, og på Rigsdagen ville det være umuligt isoleret at løse det mindre landbrugs specielle problemer.

D.s.d.H. solgte ud af sine principper for at opnå en kortfristet økonomisk bistand til småbrugerne, men det var ikke blot hos D.s.d.H., der i disse år blev vendt op og ned på mange fastgroede begreber. – Samfundets struktur var for alvor under forvandling. Landbrugets hidtidige dominans var vigende til fordel for andre erhvervsgrupper og i juni 1934 konstaterede den tidligere udstykningsforkæmper, landbrugsminister Kr. Bording, at familiebrugets rolle var udspillet. Heri fik han nu ikke ganske ret.

Summary

The economic world crisis, which began in the fall of 1929, first seriously hit Danish agriculture as late as at the beginning of 1931. Throughout the first half of 1931 the two big agricultural organizations, The Federation of Danish Agricultural Societies («De samvirkende danske Landboforeninger») and The Federation of Danish Small Holders' Societies («De samvirkende danske Husmandsforeninger»), tried to reach a common stand concerning the occupation's problems. The attempt to create »an agricultural united front« was formally successful, in that a joint statement was agreed upon, which above all called for »readjusted thinking,« that is, an appeal for business expenses to be reduced.

The Social-Democratic Radical government would, however, not go along with such a request, but offered instead direct agricultural subsidies at 25-30 million kroner. The Federation of Danish Agricultural Societies did not want to accept »charity« from the public and said no thank you to the government's offer. The Federation of Danish Small Holders' Societies, on the other hand, believed that the subsidy would be a good help for the hard-pressed farmers and accepted, which for them was easier on account of their social beliefs. In August 1931 the agricultural organizations went each their own way. The formal unity could no longer cover over the actual antagonism, which was the result of differing views about cultivation, taxes, and socio-political conditions.

Meanwhile there continued to be difficulties, and around the beginning of 1932 liberalism's leading figure, Madsen-Mygdal, asked the government for a regulation of foreign exchange in order to secure raw materials for agriculture. The agricultural advisory council also voiced the need for a control of exchange, whereby agreement concerning this important matter was reached between The Federation of Danish Agricultural Societies and The Federation of Danish Small Holders' Societies, which had already accepted a control of exchange in November. Hereby the path was clear for The Federation of Danish Small Holders' Societies' entry into the Agricultural Council («Landbrugsrådet»).

In June 1932 The Federation of Danish Small Holders' Societies came into the

Agricultural Council, because this agency had, more than the Federation by itself, the strength to face the trade and market difficulties. In addition the government was interested in drawing advice and occupational expertise from one source and therewith ignoring the vociferously articulated demands from the Farmers' Union («Landbrugernes Sammenslutning»). When, in the trade and marketing area, »a united agriculture« was finally reached, the unity was due not least to the two organizations' leaders, Hauch and Holdgaard.

This collaboration was continued at a more domestic level. After two days of discussion (the tenth and eleventh of January, 1933), The Federation of Danish Agricultural Societies and The Federation of Danish Small Holders' Societies met with the prime minister and presented a unified agricultural appraisal of the future provisions for agriculture in crisis situations. These views became incorporated into »Kanslergade compromise,« named after the street on which the prime minister lived. Once again Hauch and Holdgaard were central figures in reaching an agreement. An additional factor was that both organizations very clearly felt the pressure from the Farmers' Union.

On the basis of the agricultural commission's recommendations, agricultural production was completely altered in 1933. This happened through various »arrangements«, which meant the regulation of certain sectors of production together with price-increasing measures, which secured minimal prices at the domestic market. The agricultural organizations accepted and cooperated with these interventions and thereby gave up a traditional liberal position.

At the beginning of 1933 there was, formally as well as realistically, a united agricultural front. The year 1933 marked the beginning of a recovery period for Danish agriculture, but this happened at the cost of the freedom and free trade approach, which had been the vocation's hallmark in the previous fifty years.

Dansk landmandsforening 1915-22

En forløbig analyse

AF ERVIN NIELSEN

Den 8. november 1915 stiftedes på et møde på Roskilde Højskolehjem »Gårdmandsforeningen« (GMF), fra oktober 1917 kaldet »Dansk Landmandsforening« (DLF).

Foreningen hævdede at ville varetage gårdmændenes – fra 1917 landmændenes – interesser. Da landbruget imidlertid i forvejen var repræsenteret af bl.a. de store organisationer: Landboforeningerne og Husmandsforeningerne, melder spørgsmålet sig, hvorfor DLF's stiftere – og efterhånden mange tilhængere – mente, at det var nødvendigt også at have GMF/DLF som landbrugets interesseorganisation. Hvad var m.a.o. formålet med foreningens oprettelse og virksomhed? Hvorfor kunne mange landmænd tilslutte sig en forening af netop denne karakter?

GMF/DLF fik i løbet af 4-5 år op mod 40000 medlemmer. Selv om der i det her anvendte kildemateriale ikke foreligger oplysninger om, hvorledes man opgjorde antallet af medlemmer, og selv om tallet måske ligger i overkanten af det sandsynlige, tyder meget dog på, at foreningen i hvert fald i 1919-20 var en medlemsmæssig succes. Spørgsmålet er imidlertid om den også fik en samfundsmæssig succes, forstået således, at beslutningstagerne tog helt eller delvis hensyn til GML/DLF's forslag og resolutioner? Fik den m.a.o. succes som den interesseorganisation, som den påberåbte sig at være?

Det er meget få oplysninger til besvarelse af de nævnte spørgsmål, som det er muligt at få i litteraturen. Tage Kaarsted betegner i »Påskekrisen 1920« DLF som »en yderligtgående agrarbevægelse stiftet i 1917 i protest mod reguleringspolitikken« og som »den betydeligste protestbevægelse« i kampen mod den radikale regerings sønderjyllandspolitik i 1919¹. Kn. Larsen nævner i »Regeringskrisen 1922-forløb og fortolkning« at foreningen bestod af »større bønder, der søgte at manifestere sig som en politisk agrarbevægelse...«, og antyder, at Madsen-Mygdal brugte foreningens agitation i sine forsøg på at dreje Venstres politiske linie i

1. s. 56

en mere agrarvenlig retning². Den hidtil fyldigste karakteristik af GMF/DLF findes i T. Hansgaards »Landbrugsrådets tilblivelse«. Hansgaard ser foreningen som en protestbevægelse, opstået som en reaktion mod de mange indgreb i landbrugserhvervet under 1. verdenskrig og mod landboorganisationernes varetagelse af erhvervets interesser i denne forbindelse, en »krisebevægelse«, der var på retur, efterhånden som normale tilstande genoprettedes. Den bestod af især gårdmænd og proprietærer og spillede en rolle for oprettelsen af Landbrugsrådet derved, at den i 1917 satte skub i diskussionen om det nødvendige i et samlende organ for landbruget³.

For imidlertid at få besvaret ovennævnte spørgsmål vil jeg i det følgende forsøge at karakterisere GMF/DLF i årene 1915-22 ved at gennemgå de forslag og resolutioner, som foreningen i løbet af de nævnte 7 år vedtog, og forsøge at vurdere, om disse kan have indvirket på lovgivning og administration. I den afsluttende sammenfatning vil jeg endelig kort berøre spørgsmålet om, hvorfor GMF/DLF fik succes/fiasco både medlems- og samfundsmæssigt set.

Undersøgelsen vil blive begrænset til perioden november 1915-januar 1922, idet det dækker perioden fra foreningens start til det tidspunkt, hvor foreningens forretningsudvalg besluttede at henstille til landsmødet, der var GMF/DLF's øverste myndighed, at foreningen dannede et landmandsparti. Dermed ændredes den hidtil fulgte strategi.

Først vil det dog være nødvendigt ganske kort at skitsere nogle træk ved den økonomiske og politiske udvikling i Danmark i årene 1914-22 for derved bedre at kunne forstå baggrunden for foreningens virke. Desuden vil jeg kort gennemgå GMF/DLF's resourcer – det vil i denne forbindelse sige medlemstilslutning, ledelse og presse – for derved at forstå de organisationsmæssige faktorerers betydning for foreningens succes/fiasco⁴.

Kildematerialets karakter gør det rimeligt kun at tale om en foreløbig analyse. Det har indtil nu ikke været muligt at finde noget foreningsarkiv, ligesom det heller ikke er lykkedes at finde privatarkiver, der kunne anvendes til denne undersøgelse. Bl.a. har en henvendelse til DLF's sidste formands slægtninge ikke haft noget i denne forbindelse positivt resultat. D.v.s. at undersøgelsen udelukkende bygger på Landmandstidende og diverse publikationer⁵.

Kort oversigt over den økonomisk-politisk udvikling 1914-22

Den 7. august 1914 vedtog den danske rigsdag en lov, der gav regeringen bemyndigelse til at fastsætte priser på levnedsmidler, regulere handelen og eventuelt

2. s. 618

3. s. 127

4. det har på det foreliggende kildegrundlag ikke været muligt at undersøge foreningens økonomi.

5. på Det kgl. Biblioteks Småtryksafdeling findes en del materiale fra GMF/DLF, men mest lokalorganisationers love, programmer etc. – materiale, der ikke har kunnet anvendes i denne analyse.

lade staten opkøbe varer. Desuden fik regeringen mulighed for ved nedsættelse af kommissioner og nævn at administrere sådanne ordninger.

Årsagen til, at alle partier i rigsdagen kunne stemme for denne vidtgående lov, var, at krigen kort tid forinden var brudt ud, og at man frygtede, at det i denne situation ikke ville være muligt for Danmarks befolkning og erhverv at blive forsynet med de nødvendige råvarer og produkter.

Det blev især landbruget, der som det levnedsmiddelproducerende erhverv blev pålagt restriktioner – ikke mindst i form af diverse kornordninger, iflg. hvilke alt brødkorn undtagen det til udsæd nødvendige skulle afleveres til staten til en pris, fastsat noget under markedsprisen. Landbruget, der ellers selv skulle have brugt en del af dette korn til (svine-)foder, kunne i stedet for købe andet importeret foderkorn til en af regeringen fastsat lav pris.

Efterhånden som krigen udviklede sig med bl.a. udvidet handelskrig i 1917 forværredes importmulighederne for råvarer til såvel landbrug som industri, og det blev nødvendigt at indskrænke produktionen. Trods dette havde sidstnævnte erhverv fortsat økonomisk fremgang, idet det som følge af krigstidsforholdene ikke var udsat for væsentlig konkurrence fra udlandet.

De forværrede importforhold nødvendiggjorde en stadig nøjere kontrol med produktionen og dennes afsætning, og dermed voksede også det administrative apparat, der skulle klare denne opgave. En lang række kommissioner med Den overordentlige Kommission i spidsen, nævn og udvalg styrede hele krigstidslovgivningen på dette område.

Erhvervsorganisationerne – for landbrugets vedkommende bl.a. Landboforeningerne og Husmandsforeningerne – havde som medlemmer af disse organer fra starten deltaget i og dermed også taget et vist ansvar for den økonomiske politik. Som følge af voksende utilfredshed blandt landmændene med de forskellige ordninger blev Landboforeningerne dog efterhånden mere kritisk indstillet overfor sin deltagelse.

Hermed var også landbopartiet Venstres stilling til lovgivningen givet. Efter en om ikke positiv så dog akcepterende holdning overfor 7.-august-loven og dens virkninger trak partiets »kontrolminister« sig i 1917 ud af regeringen. Kun Socialdemokratiets Stauning blev i regeringen, idet De Konservative også trak sig, og hermed blev den skillelinie, som i de følgende år kom til at præge dansk politik, trukket skarpt op: Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, der støttede regeringens politik – herunder augustlovgivningen – og oppositionen, Venstre og Det konservative Folkeparti, der mere og mere fortrød, at de havde givet regeringen de ekstraordinære magtbeføjelser.

Sidstnævnte partier var blandt de ivrigste til at ville føre Danmark tilbage til »normale forhold«, hvormed mentes opgivelse af alle restriktioner, prisfastsættelser etc., da krigen i november 1918 sluttede. Det lykkedes for Venstre og Konservative at tvinge regeringen til at gå et betydeligt stykke ad den vej i forbindelse med »Statslånskrisen« i marts 1919, og efter valget i april 1920 dannede Venstre regering, støttet af Konservative. Den nye regering mente på dette tidspunkt

imidlertid ikke straks at kunne opgive de sidste rester af krigstidsordningerne, men foreslog og fik vedtaget endnu en kornlov i efteråret 1920. Efter at krigen var endt i 1918, havde erhvervsliv satset på at genetablere produktionsapparatet og på at købe de nødvendige råvarer. Dette skete til høje priser, og da den økonomiske krise i 1921 ramte Danmark, betød det vanskeligheder for specielt industrien, der nu måtte sælge produkter til stadigt faldende priser. Indskrænkninger, virksomhedslukninger etc. betød et voksende antal arbejdsløse, hvorfor arbejdsgiverne og fagbevægelsen kunne enes om at kræve beskyttelse af industriproduktionen. Herved kom man imidlertid i modsætning til landbruget, der på grund af sin store eksport så en generel fare i at besværliggøre den frie handel landene imellem.

Det større landbrug, repræsenteret ved Landboforeningerne og Venstre, kunne i højere grad være enig med arbejdsgiverne og Konservative m.h.t. den erklærede krisepolitik: hele omkostningsniveauet – herunder lønninger – skulle nedsættes. Herved kom man imidlertid i modsætning til arbejderne, der ved arbejdskonflikter i 1920 og 1921 søgte at fastholde lønniveauet.

GMF/DLF's resourcer 1915-22

Medlemstilslutning.

De eneste tal for, hvorledes GMF/DLF udviklede sig i årene 1915-22 m.h.t. antal medlemmer, stammer fra foreningens egne, officielle oplysninger og Landøkonomisk Årbog. Da disse på grund af det manglende foreningsarkiv ikke er mulige at kontrollere, skal de nok tages med en vis forsigtighed – især fra årene 1921-22, hvor tilslutningen til foreningen må formodes at være begyndt at dale. Specielt virker det noget overraskende, at man i »Landbrugets Lommebog«, der i 1922 på foranledning af DLF begyndte at udkomme, for årene 1925-27 opgav foreningens medlemstal til 40.000, skønt Landmandspartiet ved folketingsvalget i 1924 kun havde fået ca. 12.000 stemmer, og skønt antallet af abonnementer på Landmandstidende var kraftigt faldende (jvf. nedenfor)⁶.

Af GMF/DLF's egne oplysninger fremgår, at tilslutningen til foreningen i begyndelsen gik ret langsomt: i juli 1917 – d.v.s. 1½ år efter GMF's dannelse – var medlemstallet omkring 2.000, fordelt over samtlige amter på Sjælland⁷. I løbet af efteråret 1917 ændredes dette billede imidlertid: i september 1917 – ca. 3.000 medlemmer, ved årsskiftet 1917/18 – ca. 10.000 medlemmer, juli 1918 – ca. 14.000 og i november s.å. opgaves tallet til at være ca. 30.000⁸.

Selv om sidstnævnte tal nok er noget i overkanten af det rigtige, idet DLF i juni 1919 angav samme medlemstal trods en intensiv medlemskampagne vinter og forår 1919 – en kampagne, som efter antal oprettede lokalforeninger at dømme

6. jvf. Landbrugets Lommebog, nævnte år, under rubrikken »Dansk Landmandsforening«.

7. usigneret artikel i Landmandstidende (LT) 10/7-17, N.P. Hansen LT 5/2-18, Hans Jensen LT 7/2-17

8. N.P. Hansen LT 22/1-18, N. P. Christoffersen LT 5/2-18, Jørgensen, Juelsbjerg LT 14/8-18, samme LT 15/11-18

var succesrig – og idet Landøkonomisk Årbog 1919 opgav medlemstallet til ca. 15.000, er der næppe tvivl om, at foreningen i løbet af 2 år havde fået et betydeligt antal medlemmer⁹.

Denne udvikling skal sammenholdes med, at foreningen efterhånden bredte sig udenfor Sjælland. I efteråret 1917 startede agitationen i Vendsyssel, og i løbet af 1918 havde den bredt sig til det meste af Jylland, Fyn og Lolland-Falster. I en opgørelse i februar 1918 nævnte N.P. Hansen, Akselholtgård (jvf. nedenfor), at foreningen havde ca. 10.000 medlemmer på Sjælland og ca. 2.000 i Jylland¹⁰, og det er givet, at en stor del af de landmænd, der blev medlemmer i de følgende år, var bosat i Jylland. Der var imidlertid også tale om en stor fremgang for foreningen på Sjælland i disse år¹¹. I juli 1919 var der foreninger i alle amter undtagen Ringkjøbing, og året efter havde alle de nye sønderjyske amter – undtagen Tønder – amtsorganisationer.

Medlemstallet nåede sandsynligvis maksimum i 1919-20 med 35-40.000 – et tal, der som nævnt skal tages med et vist forbehold, og som faldt i de følgende år. Der findes ingen opgørelser over medlemsgruppens erhvervmæssige sammensætning. Kun oplyses det i Landmandstidende d. 22/1 1918, at 1000 ud af 10.000 medlemmer var husmænd, hvorved resten må formodes at have været gårdmænd eller proprietærer. Hvis det på grundlag af GMF/DLF's hovedbestyrelses sammensætning (jvf. nedenfor) er muligt at skønne over medlemsgruppens sammensætning, synes denne tendens at være dækkende for foreningen for hele perioden 1915-22.

På baggrund af dagbladenes behandling af DLF's landsmøde d. 9-10/9 1920 skrev Caludan en leder med titlen: »Jyderne tager Føringer?«, idet han hermed hentydede til bladenes fortolkning af personudskiftningen forud for dette møde. Han afviste, at jyderne skulle dominere foreningen, idet jyden Kløkkerholm (jvf. nedenfor) var blevet valgt til formand på forslag af sjællænderne, ligesom valget af en sjællænder til næstformand absolut ikke skulle betragtes som nogen gave til disse.

Den egentlige sejrherre ved begivenhederne i september 1920 var redaktør Caludan. Dels blev Landmandstidendes linie under opgøret i foreningen (jvf. nedenfor) anerkendt af landsmødet^{12a}, og dels må den nye formand nok betragtes som Caludans mand. Begge havde de interesser i de af Caludan startede »Hjørning Amts Andels Kartoffelmelsfabrikker«, og dels kendte de hinanden fra arbejdet i Brønderslev og Omegns Landboforening^{12b}.

9. medlemstallet for juli LT 28/6-19

10. LT 15/3-18

11. jvf. generalforsamlingerne i Landmandsforeningerne i Frederiksborg Amt LT 5/2-18, i Sorø og i Holbæk Amter LT 15/3-18, Københavns Amt LT 1/3-18

12. LT 20/8-19 og 5/5-20, iflg Landøkonomisk Årbog for 1920 s. 49 var medlemstallet ved udgangen af 1919 35.000

12a Landmandstidende d. 11/9 1920

12b Nordjydsk Landbrug d. 10/5 1918

Spørgsmålet er, om Caludan repræsenterede en stærk jysk gruppe i DLF, eller om hans tilhængere i foreningens ledelse skal søges i alle egne af landet, og om skellet i foreningen derved gik på tværs.

Imod en særlig jysk dominans taler, at det var en næsten helt enig hovedbestyrelse, der afsatte N.P. Hansen (20 stemmer mod 2). Desuden er det ikke muligt at konstatere klare interesse modsætninger mellem jyder og sjællændere i DLF., hvilket dog kan have kildemæssige årsager. Endvidere kan det af læserbreve i Landmandstidende ses, at Caludans kampagne vedr. DLF's opstilling til folketingsvalg og kornlovsforslaget i 1920 havde tilslutning blandt såvel ledende jyder som sjællændere^{12c}.

Spørgsmålet er derfor, om striden i DLF ikke snarere skal ses som en kamp mellem Caludan og hans tilhængere på den ene side og især de gamle ledere H. Jensen, Abbetved, og N. P. Hansen på den anden end en kamp mellem sjællændere og jyder.

Et er dog givet: Striden var med til at svække foreningens muligheder for at øve indflydelse.

Ledelse

GMF/DLF's hovedbestyrelse bestod hovedsageligt af gårdmænd og proprietærer¹³. I april 1921 valgte man ganske vist (bevidst) 7 husmænd ind i denne, men trods dette var det større landbrug fortsat særdeles stærkt repræsenteret (19 medlemmer)¹⁴.

Det var derimod i stor udstrækning forskellige personer, der sad i hovedbestyrelsen. I løbet af årene 1919-27 havde ca. 90 forskellige landmænd været medlemmer af denne¹⁵ – et ret så betydeligt antal. Om denne hurtige udskiftning skete efter eget ønske eller ej, er det på det foreliggende kildegrundlag ikke muligt at vurdere.

I perioden 1915-27 havde foreningen 5 formænd. Den første, Hans Jensen, Abbetved, var gårdejer. Han var blandt initiativtagerne til GMF's oprettelse i 1915 og var i årene derefter en meget ivrig agitator for foreningens sag – også efter, at han i marts 1917 gik af som formand for foreningen. Denne afgang kunne måske hænge sammen med interne uoverensstemmelser om, hvem foreningen især skulle henvende sig til: gårdmændene eller landmændene i en bredere forstand. Hans Jensen holdt på det første; N. P. Hansen, hans afløser, tilsluttede sig det andet¹⁶. Senere gav Hans Jensen dog udtryk for at have skiftet mening, og han stod på N. P. Hansens side i uenigheden i DLF vedr. kornloven 1920-21 (jvf.

12c.f.eks. hovedbestyrelsesmedlem P. Steffensen, Lillevang v. Roskilde i Landmandstidende d. 14/4 1920; form. for DLF i Frederiksborg Amt, N. P. Christoffersen i Landmandstidende 19/8 1920 og Forretningsudvalgets udtalelse i Landmandstidende d. 28/8 1920

13. Landbrugets Lommebog 1922-28, LT 2/7-20 og 2/4-21

14. LT 4/4-21

15. LT 26/11-19 og 2/7-20

16. LT 7/2-17

nedenfor). Hans Jensen var – i hvert fald i 1915 – højremand¹⁷ og i 1920 blandt dem, der advarede DLF mod at deltage som parti i rigsdagsvalg.

Proprietær N. P. Hansen, Akselholtgård pr. Tølløse, (formand 1/3-17 til 9/9-20) havde som Hans Jensen været med til det stiftende møde for GMF og været medlem af foreningens første programudvalg. Han var blandt initiativtagerne til oprettelsen af en amtsforening i Holbæk Amt og gjorde i årene 1917-20 et meget aktivt arbejde for at få udbredt kendskabet til GMF/DLF. I 1920 kom han i et stadigt større modsætningsforhold til Caludan og hovedbestyrelsens flertal ang. kornordningen – og dermed også om foreningens holdning til den nye venstreregning. Efter sin deraf følgende afsættelse som formand fortsatte han som medlem af hovedbestyrelsen indtil 1922. Ved folketingsvalget i 1924 var han opstillet som Landmandspartiets kandidat i Præstø Amt¹⁸.

Da N. P. Hansen i september 1920 måtte træde tilbage, overtog en af hans modstandere i foreningen, næstformanden, gårdejer C. Klokkeholm, Krogen pr. Brønderslev, formandshvervet. Denne var i februar 1918 blevet kasserer i den da helt nye landmandsforening for Hjørring Amt og i juli 1920 næstformand i DLF, moderorganisationen. Han beholdt formandsposten indtil 1922, fra hvilket tidspunkt og indtil 1925 han var formand for DLF's repræsentantskab¹⁹.

Hans efterfølger blev proprietær P. C. Poulsen, Petersdal pr. Hyllinge. Denne havde været medlem af hovedbestyrelsen siden 1920, og stillede op til folketingsvalget i 1924 som kandidat for Landmandspartiet i Sorø Amt²⁰.

I 1925 afløstes han af proprietær L. Sørensen, Vestervig Overgård, der havde været medlem af DLF fra dens start i Thisted Amt (bestyrelsesmedlem), og som havde siddet i hovedbestyrelsen i årene 1919-21. I 1925 blev han igen indvalgt i hovedbestyrelsen og få måneder senere valgt til formand for DLF: foreningens sidste.

Af andre for foreningen betydningsfulde personer kan nævnes H. J. B. Caludan. Han var i 1907 blevet landbrugskandidat og virkede indtil 1919 i Vendsyssel, hvor han tillige i 1914 blev redaktør af »Nordjydske Landbrug«, som han under krigen gjorde til et kampskrift for landbrugets rettigheder og ligestilling med andre erhverv. I november 1918 blev Caludan udnævnt til redaktør for DLF's nye landbodagblad, Landmandstidende, på hvilken post han sad indtil sin død kort før folketingsvalget i 1924. I denne periode var han desuden en stærkt anvendt taler ved DLF's agitationsmøder. Han redigerede Landmandstidende, så det blev både et stærkt agitationalt organ for DLF's synspunkter og et dagblad med fagligt oplysende stof. Bladet blev dog også anvendt til Caludans mere eller mindre private kampagner. Allerede omkring årsskiftet 1919/20 agiterede redaktøren i bladets spalter således for, at DLF skulle forberede sig til at opstille egne

17. Roskilde Dagblad 8/11-15

18. kort biografi i LT 15/7-19

19. kort biografi i LT 23/9-20

20. kort biografi i LT 27/3-22

rigsdagskandidater²¹. Desuden brugte Caludan i efteråret 1920 bladet i sin agitation mod N. P. Hansen og dennes synspunkter vedr. kornordning og den nye venstregering. Ved Caludans død mistede DLF en af sine vigtigste, udfarende kræfter, hvilket måske kan have medvirket til, at 1924-valget blev en fiasko for foreningen²².

DLF's presse

Den 19. januar 1917 udkom for første gang Landmandstidende. Det var da et 14-dagesblad, redigeret af et kollektiv på 3 personer, idet N. P. Hansen dog var ansvarshavende. Det var et medlemsblad, der i betragtning af GMF's størrelse på dette tidspunkt må antages at være udkommet i et oplag næppe meget over 2.000 eksemplarer.

Efterhånden meldte sig et stærkere ønske om at anvende bladet i foreningens agitation, og den 12. juni 1919 udkom for første gang dagbladet Landmandstidende, under redaktion af Caludan. Bladet var et aktieselskab, til hvis bestyrelse DLF's hovedbestyrelse udpegede 6 ud af 11 medlemmer. Bladets oplag blev i 1920 opgivet til ca. 11.700, men det faldt i de følgende år: 1921 – ca. 10.000 eksemplarer, 1923 – ca. 7.000. I 1925 havde bladet 3643 postabonnementer²³. I september 1925 var økonomien så anstrengt, at man så sig nødsaget til at indskrænke til kun at udkomme en gang ugentlig, og i december 1927 udkom sidste nummer.

Sammenfattende kan det måske siges, at DLF's hovedbestyrelse socialt/erhvervsmæssigt var ret homogen, men at den store udskiftning må formodes at have været en svækkelse for foreningens arbejde. I samme retning peger den uenighed om væsentlige dele af foreningens virksomhed, der synes at have været mellem de ledende personer i foreningen – ikke mindst mellem Caludan og N. P. Hansen. Ligeledes må Landmandstidendes begrænsede udbredelse (den nåede aldrig en læserkreds svarende til foreningens påberåbte medlemstal) have svækket foreningen i dens agitation overfor såvel egne medlemmer som den erhvervsmæssige og politiske omverden.

GMF's oprettelse 8. november 1915

GMF blev oprettet d. 8/11 1915 af en kreds af gårdmænd med Hans Jensen, Abbetved, og Høskuld Jørgensen som de drivende kræfter²⁴. Kort tid senere offentliggjorde et på det stiftende møde nedsat programudvalg foreningens første program. Ifølge dette skulle GMF »værne om Gaardmandsstandens Interesser

21. LT 12/1-20, 17/2-20, 21/2-20, 24/2-20

22. kort biografi i LT 31/12-18 og 15/2-19. jvf. også Jydsk Landbrug 1924 s. 248ff

23. Niels Thomsen s. 373

24. referat fra mødet i Roskilde Dagblad 8/11-15, jvf. også interview med Hans Jensen i samme avis 2/11-15

med videst muligt Hensyn til andre Erhverv«²⁵. Af det særdels korte program fremgår det imidlertid ikke, hvorledes disse interesser skulle defineres²⁶.

Af udtalelser fra Hans Jensen og Høskuld Jørgensen er det derimod muligt at se, hvorledes foreningen havde tænkt sig, at den skulle nå sine mål: GMF skulle være en organisation, som regeringen kunne henvende sig til og rådspørge, »ligesom den nu rådspørger Husmandsforeningerne«²⁷.

Man ønskede m.a.o. at blive anerkendt som en forhandlingsduelig interesseorganisation, der direkte skulle kunne påvirke – eventuelt ved egen deltagelse i – beslutningstagningen.

At de allerede eksisterende Landboforeninger også henvendte sig især til de større landmænd og dermed måtte formodes at ville varetage denne gruppes interesser, afvistes med, at de kun var »opdrætterforeninger« uden mulighed for at virke som en »fagforening«, således som det var hensigten med GMF²⁸. Husmandsforeningerne skulle GMF derimod søge at samarbejde med (programmets pkt. 3).

Endelig kan det nævnes, at foreningens arbejde skulle være ikke-partipolitisk²⁹. Frygten for at lide Agrarforeningens skæbne spøjte³⁰.

Af Udtalelser i 1918 fra ledende medlemmer af DLF fremgår det, at GMF's oprettelse var fremkaldt af de forskellige restriktioner, reguleringer m.v., som regeringen havde pålagt bl.a. landbruget i 1915³¹. Dette fremgår mere indirekte af udtalelser fra Hans Jensen og Høskuld Jørgensen i 1915, ifølge hvilke gårdmændene skulle organisere sig i GMF og gennem denne forsvare sig, fordi det større landbrug i modsat fald ville blive den svageste part i fordelingen af samfundets goder – herunder råvarer – og ved fastsættelse af priser på landbrugsprodukter. De øvrige erhvervsgrupper var ved deres organisationers deltagelse i diverse kommissioner, nævn etc. i forvejen meget stærke³².

GMF var m.a.o. oprettet, fordi landmændene følte sig klemte i krigstidsordningernes administration; fordi landmændene følte, at de ikke fik, hvad der tilkom dem. Derimod skal årsagen næppe findes i utilfredshed blandt landmændene på grund af dårlige økonomiske tider, idet 1915 tværtimod synes at have været et økonomisk opgangsår for landbruget³³.

I oktober 1917 ændredes GMF formelt, idet den blev sluttet sammen med en

25. Roskilde Dagblad 16/11-15

26. programmets pkt. 4 om, at foreningen skulle arbejde for en bevarelse af det middelstore landbrug, siger ikke meget

27. Roskilde Dagblad 2/11-15 og 8/11-15

28. samme

29. pkt. 2 i programmet og referat fra det stiftende møde i Rosk. Dgbl. 8/11-15

30. Rosk. Dgbl. 2/11-15 og 8/11-15

31. Sander Christoffersen i LT 15/11-18, N. P. Christoffersen i LT 30/10-17, Hans Jensen, Abbetved, i LT 10/1-20

32. Rosk. Dgbl. 8/11-15

33. Erling Olsen s. 93

ny forening, Landmandsforeningen af 1917, startet i Frederiksborg Amt af bl.a. GMF's formand i dette amt, i protest mod, at regeringen idømte de landmænd, der ikke havde afleveret den pålignede mængde korn af høst 1916, bøder³⁴. Den eneste betingelse for sammenslutningen var, at GMF skulle udvides til at omfatte alle landmænd og varetage alle landmænds interesser, hvilket sammen med ændringen af foreningens navn til Dansk Landmandsforening vedtoges på medlemsmøder i GMF i de forskellige amter.

Det er dog ikke muligt at konstatere noget skifte i foreningens målsætning som følge af dette.

GMF/DLF 1917-18

Efter ovennævnte karakteristik af GMF er det ikke overraskende, at foreningen indtil 1. verdenskrigs slutning faktisk udelukkende arbejdede på at sikre landbrugets interesser i forbindelse med diverse krigstidsordninger.

I såvel 1917 som 1918 fremsatte GMF/DLF i henvendelser til regering og rigsdag egne kornlovsforslag, hvis hovedindhold var, at landbruget skulle have en højere betaling for det afleverede korn end ifølge regeringsforslaget, mens det importeret foderkorn omvendt skulle være billigere³⁵.

Efter GMF's forslag i 1917 skulle endvidere brødpriserne fastholdes på det eksisterende niveau, og 1918-forslaget indeholdt krav om, at flæskeprisen skulle fastsættes til 8 gange foderkornets pris.

Formålet med disse kornlovsforslag var tydeligvis at forhøje det korndyrkende landbrugs (gårdmænds, proprietærers og godsejeres) indtjening ved aflevering af det pålignede korn til staten dels i forhold til det hidtidige niveau og dels i forhold til regeringsforslagene³⁶. Samtidig kunne det se ud til, at forslaget i 1917 også havde et socialt aspekt: forbrugerne skulle ikke betale de eventuelt højere brødpriser. Dette uddybedes i en leder i Landmandstidende d. 7/2-17, ifølge hvilken landbruget gerne ville være med til at hjælpe de mindre velstillede, men betingelsen var, at også byerhvervene hjalp til, hvilket endnu ikke havde været tilfældet. Tværtimod: Mens landbruget havde maksimalpriser på korn, var der ingen højestepris på brød. D.v.s. at melleghandlerne kunne tjene meget på landmændenes offervillighed.

Der var derfor i 1917-forslaget nok så meget tale om, at foreningen søgte at ramme byerhvervene – i dette tilfælde melleghandlerne – hvilket må betragtes som et klart agrarpolitisk mål, som at man ville hjælpe de socialt vanskeligt stillede.

GMF's 1917-forslag fik ingen umiddelbar betydning, for i august s.å. vedtog flertallet i Rigsdagen – trods fornyede protester fra foreningen, men med bl.a. Landboforeningernes og Husmandsforeningernes billigelse – en lov, meget lig

34. LT 4/9-17 og 16/10-17

35. LT 19/1-17 og 5/8-18

36. sml. forslaget med Cohn s. 119f og 125f

regeringsforslaget³⁷. Dog blev den udskrevne mængde korn nedsat fra 950 mill. tdr. til 850 mill., hvilket GMF så som et resultat af foreningens aktivitet – uden smålig hensyntagen til, at Landboforeningerne, støttet af hele Det stående Landbrugsudvalg, havde foreslået noget lignende, og at regeringen med sin beslutning kunne have lyttet til sidstnævnte forening.

Også i 1918 protesterede DLF mod, at regering og rigsdag ikke ville tage foreningens kornlovsforslag med i overvejelserne om den nye kornlov³⁸. F.eks. påpegede foreningens hovedbestyrelse, at det var urimeligt, at staten ikke havde skaffet tilstrækkeligt med kunstgødning, men i stedet benyttet landbrugsvarer til udveksling med industrivarer fra udlandet »til Brug for Aktieselskaber, hvem der tillades at tjene 25-30 ja 50% til Aktionærerne, medens Landbrugets Fortjeneste paa Forhaand beskæres saaledes, at der skal særlig gunstige Forhold til, for at den blot kan blive rimelig«³⁹.

Der var således tydelige agrarpolitiske overtoner i DLF's protest, der ligesom tidligere ikke fik nogen stor synlig effekt⁴⁰. Den kan dog sammen med et pres fra adskillige, utilfredse landmænd have været årsag til, at Venstre i september s.å. stillede lovforslag om nedsættelse af den leveringspligtige mængde korn⁴¹.

Den protestbølge mod udstedelsen af kornbøder i 1917-18, hvilket bl.a. førte til GMF's »reorganisering« (jvf. ovenfor) tog DLF's ledelse ikke stilling til i den forstand, at man vedtog protester, der kunne støtte de utilfredse i deres betalingsvægring. Derimod arbejdede amtsforeninger – ikke mindst Landmandsforeningen i Frederiksborg Amt – på at støtte de protesterende landmænd.

Denne tilbageholdenhed fra DLF's side førte i marts 1919 til, at formanden for Landmandsforeningen i Frederiksborg Amt stærkt kritiserede hovedorganisationens ledelse for kun at bruge »fløjshandsker« ved løsningen af nævnte problem⁴².

Bortset fra GMF/DLF's virksomhed i forbindelse med diverse kornordninger var foreningens forsøg på at varetage gårdmændenes/landmændenes interesser meget begrænsede. I 1917 sendte man en deputation til Indenrigsministeriet vedr. indkvarteringsgodtgørelse til landmændene, og det lykkedes iflg. Landmandstidende at få godtgørelsen forhøjet⁴³. Man anmodede om at få nedsat prisen på høstbindegarn, hvilket blev afslået⁴⁴. Foreningen bad – med negativt resultat – om, at landmændene måtte udføre et vist kvantum halm⁴⁵. Endelig foreslog man, at Landboforeningerne og Husmandsforeningerne opnåede en større repræsenta-

37. LT 18/7-17; lov af 3/8-17 jvf. Cohn s. 119

38. LT 15/3-18 og 15/7-18

39. LT 15/7-18

40. sml. Cohn s. 125f

41. se Cohn s. 163f

42. LT1/3-17 og 15/3-17

43. LT 7/2-17

44. samme

45. samme

tion i – og at GMF blev medlem af – Den overordentlige Kommission. Begge forslag afvistes⁴⁶.

I 1918 var foreningens eneste aktivitet ud over virksomheden i forbindelse med kornordningerne vedtagelsen af en protest mod, at staten krævede alt fåreuld afleveret. Noget sådant ville umuliggøre den store hjemmeindustri af uldvarer og ville medføre, at den lave pris på uld og prisen på garn ikke ville stå i et rimeligt forhold til hinanden⁴⁷. Iflg. Landmandstidende var denne protest årsag til, at sagen blev taget op af pressen, men den satte sig ikke spor i lovgivningen⁴⁸.

Alle de her nævnte protester og henvendelser drejede sig om at hjælpe landbruget ved en *ændring* i de gældende krigstidsordninger – ikke en total ophævelse heraf – og om, at landbruget skulle bedre repræsenteres i administrationen af disse bl.a. ved, at GMF/DLF blev inddraget.

De sager, som GMF/DLF i løbet af 1917 og 1918 tog op, og som derfor må betragtes som en nærmere konkretisering af foreningens formålsparagraf om at varetage landbrugets (gårdmændenes/landmændenes) interesser, var tydeligvis fremkaldt af krigstidens forsyningssituation. Ikke en eneste protest eller henvendelse berørte andet end spørgsmålet om, hvorledes landbruget kunne sikres større indtægter og indflydelse samt værnes mod andre erhvervs udnyttelse af landbruget under de ekstraordinære forhold.

At det netop blev ovennævnte dele af krigstidslovgivningen, som foreningen rettede sin aktivitet imod, skyldes uden tvivl, at det især var imod disse, flere og flere landmænd protesterede, og at GMF/DLF i denne situation ville markere sig som landbrugets ivrigste forsvarer. Ikke mindst tog protesterne mod kornordningen til i stadigt stigende omfang⁴⁹.

Grunden til at GMF/DLF næsten udelukkende søgte at varetage sine medlemmers interesser ved at udsende protester, ved at rette henvendelser til regering og rigsdag eller ved at afholde protestmøder, skyldes ikke, at man nødvendigvis anså disse midler for at være de mest virksomme. Tværtimod udtalte N.P. Hansen i februar 1918, at »vi har endnu ikke udrettet store Sager, da ingen har villet tage os med paa Raad«⁵⁰. Man var derimod mere eller mindre nødsaget til at vælge de nævnte midler.

Af N.P. Hansens udtalelse fremgår også hvorfor: Foreningen havde ikke opnået anerkendelse som interesseorganisation, således som det allerede ved dens start i 1915 havde været meningen. GMF/DLF havde flere gange forsøgt at få et samarbejde i stand med Landboforeningerne, men blev hver gang afvist⁵¹. I

46. samme og LT 13/7-17

47. LT 15/6-18

48. LT 1/7-18; sml. med Cohn s. 142

49. jvf. f.eks. Cohn s. 157ff

50. LT 15/3-18

51. jvf. polemikken i Vort Landbrug 26/4-17, 10/5-17, 24/5-17, 28/6-17 og henvendelsen til Landboforeningerne i LT 1/10-18

stedet anklagede man så Landboforeningerne for at modarbejde foreningen⁵², hvilket næppe var helt forkert. Bedre held havde foreningen ikke m.h.t. samarbejdet med Husmandsforeningerne⁵³. Ingen af de etablerede landboorganisationer ønskede at give en konkurrerende organisation støtte ved officielt at anerkende den.

Forholdet mellem GMF/DLF og de politiske partier var heller ikke godt. De mange forsøg på at blive forhandlingsberettiget og eventuelt deltager i administrationen af krigstidsordningerne blev gang på gang afvist af den radikale regering. Heraf kommer måske, at N.P. Hansen i december 1917 vurderede regeringen som et »tvangsregiment«, der ikke skulle eksistere en time længere, end krigen varede⁵⁴.

Heller ikke oppositionspartierne, Venstre og Konservative, ønskede at knytte sig tæt til GMF/DLF. At partiernes forslag i visse tilfælde kunne ligne foreningens, var en anden sag.

DLF 1919-22

Da krigen i 1918 var endt, var spørgsmålet for den hidtil krigstidsbetingede DLF, hvorledes den nu kunne omstille sig til fredstid. Ville foreningen blot sikre en afvikling af krigstidsordningerne og derefter ophøre med at eksistere, eller ville man forsøge sig med et egentligt fredstidsprogram – og i givet fald hvilket?

1. Opgør med krigstidsordningerne

Allerede i marts 1919 sendte N.P. Hansen på foreningens vegne en skrivelse til regeringen med krav om, at udførselsforbuddet for heste blev ophævet, idet det var vanskeligt at skaffe foder⁵⁵. I maj s.å. sendte han en skrivelse til Indenrigsministeren med krav om bl.a. smørhandelens frigivelse hurtigst muligt og verdensmarkedspriser for smør. Han mente, at smør ikke længere var nødvendigt for at sikre befolkningens forsyning med fedtstof⁵⁶. Den 10. juli s.å. vedtog foreningens hovedbestyrelse at kræve produktion og handel med flæsk frigivet, idet man udtalte håbet om, at »der hurtigst muligt gøres alt for at fremme Landbrugets produktion og for at Landbruget kan komme til at arbejde under lignende Former som før Krigen«, og idet man krævede, at landbruget blev fri for »Uretfærdigheder og Overgreb«⁵⁷. Dette fulgtes i december s.å. op af et krav fra foreningen om, at udførselen af flæsk, kartofler, kartoffelmel, huder og skind helt blev frigivet, og at sædekorn og maltbyg kunne eksporteres i størst muligt omfang. Samtidig skulle der importeres mest muligt superfosfat fra bl.a. Frankrig. I det hele taget var det statens vigtigste opgave »af al Kraft at støtte den fri Indførsel af

52. LT 22/1-18 og 15/3-18

53. jvf. f.eks. leder i Husmanden 14/10-17 og leder i LT 27/4-17

54. LT 11/12-17

55. LT 15/3-19

56. LT 15/5-19 og 12/7-19

57. LT 12/7-19

de for Produktionen nødvendige stoffer, at hæmme Indførsel af Luksusvarer og ligeledes kraftigst muligt at støtte alle bestræbelser for at iværksætte den størst mulige fri Eksport af Landbrugets Varer og at arbejde paa at disse placeres paa de mest lønnede Steder«⁵⁸.

Der skete i såvel 1919 som 1920 en vis afvikling af krigstidslovgivningen, men dette skyldtes ikke mindst Venstres og Konservatives pres på regeringen under Statslånskrisen.

Det var dog ikke på alle områder, at DLF krævede »normalisering« straks. Formanden, N.P. Hansen, erklærede i juni 1919, at foreningen i givet fald kunne akceptere en ny kornlov forudsat, at landmændene kunne få verdensmarkedets pris for det afleverede korn, og at kornet kunne ombyttes med en tilsvarende mængde majs(svinefoder), idet landmændene ved en sådan ombytning skulle have kørselsudgifterne dækket⁵⁹. I overensstemmelse hermed fremsatte DLF kort tid senere et kornlovsforslag, der i juli og august blev fulgt op med kornprotestmøder landet over og henstillinger til regering og rigsdag om at følge foreningens forslag⁶⁰. I August-henstillingen truede man endog med at gå til domstolene for at få regeringen til at betale »en fuldstændig Erstatning« til den enkelte landmand for det afleverede korn.

I en slags beretning ved årsskiftet 1919-20 udtalte N.P. Hansen, at alle disse aktiviteter fra DLF's side havde båret frugt i form af en noget mildre kornlov end frygtet⁶¹.

Han anførte ikke nøjere, på hvilke områder sejren skulle være vundet. Man opnåede i hvert fald ikke at få hovedkravet om verdensmarkedspriser opfyldt⁶². Desuden var en lang række af de bestemmelser, som må formodes at have været en »mildnelse« af regeringens kornlovsforslag også foreslået af Landboforeningerne. I realiteten var der stort set kun forskel mellem de to foreningers forslag i spørgsmålet vedr. kørselsgodtgørelse, hvorfor det kan være vanskeligt at give alene – om overhovedet – DLF paterniteten til »mildnelsen«⁶³.

Også i 1920 var man i DLF enige om nødvendigheden af en kornlov, og man fremsatte sit eget forslag med krav om bl.a. udførsels- og opfodringsforbud og verdensmarkedspriser for brødkorn⁶⁴.

Ligesom det foregående år erkendte man således, at det endnu ikke var tid til at liberalisere kornhandelen fuldstændigt, men at restriktionerne på den anden side ikke måtte medføre økonomisk tab for landmændene.

Det viste sig dog snart, at det ikke var en enig ledelse, der stod bag disse forslag. I en tale i Herthadalen den 31/7-20 erklærede Hans Jensen, Abbetved,

58. LT 13/1-19

59. LT 18/6-19

60. LT 12/7-19, 8/8-19 og 15/8-19

61. LT 12/12-19

62. sml. med Cohn s. 205ff

63. angående forskellen mellem DLF's og Landboforeningernes forslag jvf. f.eks. LT 19/6-19

64. LT 30/6-20

kraftigt opbakket af foreningens formand, N.P. Hansen, at kravene om verdensmarkedspris var urimelige, og at Landmandstidendes stilling til denne sag var uheldig⁶⁵. I den følgende tid uddybede N.P. Hansen i diverse dagblade sine udtalelser, hvorimod han ikke kunne komme til orde i Landmandstidende, da redaktør Caludan mente, at det ville medføre en undergravelse af DLF's arbejde i kornlovsspørgsmålet⁶⁶. Selv bragte redaktøren stærke angreb på venstre-regeringens kornlovsforslag⁶⁷. Resultatet af uenigheden blev, at N.P. Hansen blev afsat som formand⁶⁸.

D.v.s. at den hårde linie i foreningen havde vundet m.h.t., hvor krævende foreningen på landmændenes vegne skulle være overfor det øvrige samfund.

Da regeringsforslaget blev ændret, således at kornpriserne blev noget forhøjet i forhold til majspriserne, så formanden for DLF's kornlovsudvalg, Sander Christoffersen, det som en følge af foreningens agitation⁶⁹. Hovedkravet om verdensmarkedspriser opnåedes dog stadigvæk ikke.

2. Fredstidsprogrammet

Den 1. marts 1919 offentliggjorde Landmandstidende et »foreløbigt« program for DLF⁷⁰ – et program, der vedtoges i en stort set, uændret form af foreningens hovedbestyrelse den 27/11-20.

Dels indeholdt programmet agrarpolitiske elementer som f.eks. krav om landbrugets ligestilling med andre erhverv (pkt. 2), om at landbruget skulle kunne betale sine medarbejdere samme løn som andre erhverv – d.v.s. sikres en rimelig stor indtægt – (pkt. 8) og som stop for »de samfundsskadelige Ejendomshandlers Virksomhed« og dermed en modarbejdelse af den »usunde« spekulation i jord og fast ejendom (pkt. 14). Alle disse krav pegede i retning af, at landbruget skulle forsvares mod andre erhvervs udbytning.

Dels indeholdt programmet ønsker om en generel forbedring af landbrugets indtægts- og afsætningsmuligheder f.eks. ophævelse af maksimalpriser og udførselsskatter (pkt. 4), lettere lånemuligheder for landbruget (pkt. 7), gode afsætningsmuligheder for landbrugsprodukter (pkt. 10) og en ordning af jordspørgsmålet til gavn for landbostanden, hvilket må forstås som: ikke hvilende på georgistiske eller socialistiske principper (pkt. 6)⁷¹.

En del af disse ønsker var uden tvivl betinget af programmets ophavssituation:

65. LT 3/8-20

66. Caludan på landsmødet jvf. LT 11/9-20

67. f.eks. LT 6/7-20, 20/8-20, 21/8-20, 23/8-20 og 3/9-20

68. LT 9/9-20

69. LT 11/9-20

70. selv om det ikke var vedtaget af foreningens kompetente organer, og selv om det måske var forfattet af Caludan, der netop da tiltrådte som LT's redaktør, og blev gentaget i stort set samme udgave som dagbladet LT's målsætning, må det kunne angive DLF's program på dette tidspunkt, idet det blev trykt i medlemsbladet og angivet som et ikke-enderligt program.

71. jvf. DLF's jordlovsudvalgsformand på hovedbestyrelsesmødet cit. i LT 15/7-19

en tilstand, hvor krigen var slut, men krigstidsordningerne endnu ikke ophævet.

Endelig indeholdt programmet en række liberalistiske elementer. Man hævdede ejendomsrettens ukrænkelighed (pkt. 3), man ville arbejde på »– med kommende Nedgangstider for Øje – at fremme klog Sparsommelighed i Hjemmenes, Kommunens og Statens Husholdning« (pkt. 15), og man ville modarbejde »den forlorne humane Bevægelse, skabe gode Kaar for den flittige og lade den dovne lide for sin Ugidelighed. – Mulighed for Arbejdsløshed skal ophæves om fornødent ved, at Kommune og Stat iværksætter nyttige Arbejder« (pkt. 11).

Kravet om, at lovgivningsarbejdet skulle hvile på kristendommens grundlag (pkt. 12), falder lidt uden for de her nævnte rubriceringer.

I programmets sidste punkter nævntes, hvorledes dette skulle kunne gennemføres. Man ville arbejde på, at de nævnte ideer og anskuelser vandt indpas på rigsdagen og i regeringen (pkt. 17), og der skulle ske en »livligere« fornyelse af de ledende mænd indenfor såvel foreningsliv som politiske partier (pkt. 18). (jvf. nedenfor).

DLF's interpellationer ved rigsdagsvalgene i 1920 var vel netop et forsøg på at efterleve sidstnævnte to programpunkter, og indholdet i interpellationerne var et sammenkog af nogle af programmets agrarliberalistiske dele, idet man dog desuden krævede, at DLF skulle udtale sig i spørgsmål vedr. landbrugets erhvervsøkonomi, før disse blev afgjort af rigsdagen⁷².

DLF's Sønderjyllandsagitation i december 1919 supplerede foreningens fredstidsmål med et nationalistisk element. Med henblik på at rette henvendelse til kongen med kritik af den radikal-socialdemokratiske regerings holdning til sønderjyllandsproblematikken fik DLF i samarbejde med »sønderjydske Foreninger, økonomiske og nationale Foreninger i By og paa Land« i løbet af ca. 14 dage sammensat en delegation, der fik foretræde for kongen d. 20/12-19⁷³. Man meddelte ved denne lejlighed, at Zahleregeringens sønderjyllandspolitik havde fremkaldt en sådan »almindelig Uro og Utryghed i alle Befolkningslag«, at man måtte kræve, at ministeriet straks holdt sit løfte om at udskrive nyvalg. Regeringen havde aldrig fået noget mandat til at træffe afgørelser vedr. Sønderjylland, hvilket det danske folk nu så alvorligt som det ad lovlige veje var muligt, havde givet til kende⁷⁴.

Ifølge Landmandstidende svarede kongen, at det var ham en glæde sådan at få »et synligt Bevis paa danske Mænds nationale Sindelag«⁷⁵. Zahle svarede derimod delegationen, da de senere opsøgte ham, at han også ønskede valg, men at en revision af valg- og grundlov inden da var nødvendigt, hvorfor han med »en glædelig Jul« forlod delegationen⁷⁶.

DLF's opbakning af en henvendelse af nævnte karakter viste tydeligvis, at

72. LT 22/3-20, 30/6-20, 13/9-20

73. LT 10/12-19, 11/12-19, 13/12-19, 15/12-19, 19/12-19, 22/12-19

74. LT 22/12-19

75. samme

76. samme

foreningen også burde betegnes som nationalistisk. I betragtning af foreningens hidtidige holdning til regeringen er det dog også rimeligt at se dens deltagelse som endnu et forsøg på at lægge pres på den radikale-socialdemokratiske regering for at få krigstidens forskellige ordninger ophævet i et noget hurtigere tempo, end det hidtil havde været tilfældet – d.v.s. som et middel til at få væsentlige dele af foreningens efterkrigskrav gennemført. Redaktør Hans Jensen, Sorø Amtstidende, var måske inde på dette, da han om »folketøget« til kongen skrev: »...Saaledes sluttede altsaa en af de mest uappetelige Sammenløbninger, vi nogen Sinde har set, idet man brugte Sønderjyllands Sag i rent partipolitisk Øjemed. Man raabte Kaal, man tænkte Flæsk«⁷⁷.

Aktualiseret af den internationale, økonomiske krise, der blev mærkbar i Danmark i slutningen af 1920 og følgende år, og af en række lovforslag, som regeringen – bl.a. for at modvirke krisens virkninger – fremsatte, vedtog DLF i løbet af 1921 en række resolutioner, der nærmere konkretiserede og på visse punkter supplerede foreningens program. Resolutionerne berørte hovedsageligt kun tre problemkomplekser: Den store ledighed, afhjælpning af krisen for industrierhvervet og statens finanser.

Programmets pkt. 15 om det offentlige sunde husholdning blev uddybet i den udtalelse, som DLF's hovedbestyrelse vedtog d. 28/4-21⁷⁸. Det hed heri, at statsudgifterne under venstregeringen var bragt op på et »foruroligende« niveau, og at »folket« allerede« gruede for de tunge Skatter, som er Følgen af det uheldige Styre. Det maa alvorligt befrygtes, at de erhvervsdrivende ikke paa langt nær kan betale de svimlende Skatter, af hvilke en stor Del udgives til unyttige Formaalk. Endelig udtalte hovedbestyrelsen, at »man« havde ventet »et gennemgribende Systemskifte«, da Venstre dannede regering, men at man hidtil var blevet skuffet.

Foruden ønsket om skattelettelser for de erhvervsdrivende (læs: landmændene) indeholdt udtalelsen således også et spark på et for Venstre ømt punkt: genetableringen af en sund statshusholdning, der havde været partiets hovedmål under valgkampen i 1920, men som endnu langt fra var nået.

DLF gentog kravet om en sund offentlig økonomi og kritikken af Venstre i en hovedbestyrelsesresolution d. 14/9-21 under henvisning til »en katastrofal Udvidelse i den Nedgang i Landbrugets Indkomster, der allerede er begyndt«⁷⁹ og i forbindelse med regeringens fremsættelse af lovforslag vedr. skatter og told i efteråret 1921⁸⁰. I sidstnævnte resolution udtalte man desuden, at grundskyldsskatten skulle fastholdes i dens eksisterende form, mens man på det bestemteste måtte protestere mod den foreslåede grundværdistigningsskat. – Man afviste tilsyneladende alt, hvad der bare mindede om Henry George's ideer.

77. LT 30/12-19

78. LT 28/4-21

79. LT 15/9-21

80. fremsat 23/11-21; LT 17/12-21

Skatteloven af 10/4-22 betød ikke lempelser i skattesatserne i forhold til 1912-loven, hvorimod der var tale om et fald i forhold til krigstidsniveaet, i hvilken forstand der kan tales om skattelettelser. Om denne lovs indhold blev påvirket af DLF's agitation er det meget vanskeligt at afgøre. Loven var f.eks. også en delvis opfyldelse af et af Venstres vigtigste valgløfter.

Loven om ejendomsbeskatning af 1922 medførte bl.a. en ændring i vurderingsprincipperne og dermed også en ændring i grundskyldsskatten.

I januar 1921 udtalte DLF's hovedbestyrelse sig imod at yde støtte til boligbyggeriet som led i afhjælpningen af arbejdsløsheden⁸¹. Det var dog ikke selve ideen om at yde offentlige tilskud i anledning af den ekstraordinære beskæftigelsessituation, man afviste. De skulle blot i stedet bruges til opførelse af bygninger i nydannede landbrug og til at øge udstykningen af jord. Man foreslog desuden at bruge mere end de bevilligede 3 mill. kr. til lån til grundforbedringsarbejder, ligesom man ville have staten til at stille midler til rådighed for forbedringer af veje, jernbaneanlæg, havne, plantager m.v. Endelig pegedes på, at især de gifte mandlige arbejdere skulle sikres beskæftigelse. De ugifte mænd kunne »formentlig uden større Vanskeligheder« få arbejde, mens ugifte kvinder skulle henvises til at søge beskæftigelse ved »husvæsenet« på landet eller i byerne, hvor der – iflg. foreningen især på landet – var mangel på denne arbejdskraft.

I en udtalelse fra DLF's landsmøde d. 10/6-21 rettede man angreb på den anden kategori af hjælpen til de ledige: arbejdsløshedsunderstøttelsen. Understøttelsen skulle for ugifte mænds og kvinders vedkommende helt bortfalde, og man skulle for de øvrige lediges vedkommende arbejde henimod understøttelsens fjernelse. Penge til de arbejdsløse skulle i stedet anvendes til samfundsnyttige arbejder som de ovennævnte. Lønnen ved disse skulle være den tarifmæssige med et fradrag på 10-25%⁸².

Denne udtalelse, der dels sandsynligvis skal ses som DLF's kommentar til den store ledighed samtidig med, at arbejderne ikke ville gå ned i løn, og som dels formodentlig skulle udgøre foreningens forslag til den revision af lov om arbejdsløshedsforsikring, som Rigsdagen skulle foretage i løbet af rigsdagsåret 1921-22, var udtryk for et kompromis mellem forskellige fløje i DLF's ledelse. Bl.a. havde forretningsudvalget og ikke mindst Caludan ønsket, at enhver arbejdsløshedsunderstøttelse straks skulle ophøre med at blive udbetalt, og at ledige blev beskæftiget ved nødhjælpsarbejder til en løn, der lå »10% under ikke faste Lønarbejderes«⁸³. Sigtet var iflg. Caludan en lønnedgang⁸⁴.

Endelig udtrykte DLF i september 1921 støtte til Madsen-Mygdals udtalelser vedr. industrikrise og arbejdsløshed. Hermed hentydedes formodentlig til mini-

81. LT 3/1-21

82. LT 3/6-21

83. samme

84. i Valgbog for Landmandspartiets tillidsmænd er begge resolutioner gengivet uden at det fremgår, at sidstnævnte aldrig blev vedtaget jvf. s. 22

sterens krav om, at industrien på ingen måde skulle hjælpes ved beskyttelsesforanstaltninger, og at arbejderne måtte gå ned i løn for derved at skabe beskæftigelse⁸⁵.

Ved at indskrænke antallet af dem, der var understøttelsesberettigede og ved at stoppe for statstilskud til boligbyggeri håbede DLF sandsynligvis at kunne begrænse det offentliges udgifter og dermed sænke skatternes højde, således som foreningen i ovennævnte resolutione af 28/4-21 havde krævet. At der samtidig foresloges offentlige midler til iværksættelse af diverse arbejder, hvilket nødvendigvis måtte begrænse besparelsernes omfang, opvejedes formodentlig af, at det skulle være »samfundsnyttige« arbejder. Man, hvilket i denne forbindelse ikke mindst vil sige landbruget, fik m.a.o. noget for pengene, hvilket ikke var tilfældet, hvis de blev anvendt til understøttelser.

De nævnte arbejders foreslåede aflønning ville om ikke være med til at sænke de tarifmæssige lønninger så dog ikke hindre dem i eventuelt at falde, hvilket ud fra en traditionel liberalistisk tankegang var nødvendig for at skabe flere arbejdspladser. DLF kan med dette forslag dog også have villet svække den motivation for landbrugets arbejdskraft til at drage til byen for at søge arbejde, som lå i højere lønninger i byerhvervene.

Der blev ved revisionen af arbejdsløshedsloven (lov af 22/12 1921) indført nødhjælpsarbejder til en løn under tariffen, men det er nok tvivlsomt, om DLF var ophavsmand til ideen herom. Venstre havde allerede 1917 ytret ønske om en nærmere undersøgelse af nødhjælpsarbejders eventuelle anvendelse i Danmark. M.h.t. arbejdsløshedsunderstøttelse blev der ganske vist indført begrænsninger i ugiftes muligheder for at få hjælp – et ønske, som Venstre havde fremført gennem flere år –, men samtidig udvidedes understøttelsens varighed ret betydeligt.

Det er allerede påpeget, at DLF anså lavere lønninger som en forudsætning for skabelse af flere arbejdspladser, idet byerhvervene bl.a. på denne måde blev mere konkurrencedygtige. Det var også med henvisning til erhvervenes konkurrenceevne, at foreningen afviste, at industrien skulle hjælpes ved toldbeskyttelse eller importforbud (resolution af 3/1-21), og at foreningen udtalte sin støtte til Madsen-Mygdal i hans synspunkter desangående (jvf. ovenfor). Vanskeligt stillede virksomheder skulle dog kunne få lån (resolution af 3/1-21).

Det var næppe alene et principielt, liberalistisk standpunkt vedr. frihandel, der var afgørende for foreningens stilling til hjælp til den betrængte industri. I en kommentar til regeringens toldlovsforslag i 1921 udtalte hovedbestyrelsen, at de nye todsatser ikke måtte skabe hindringer for danske landbrugsvarers afsætning i udlandet⁸⁷.

85. Madsen-Mygdal i Glavendrup d. 4/9-21 iflg. Fyns Tidende 6/9-21 eller i Barløse d. 6/9-21 iflg. Fyns Tidende 7/9-21

86. jvf. udtalelsen fra DLF's repræsentantskabsmøde d. 2/4-21

87. LT 16/12-21

At der i Rigsdagen ikke vedtoges importforbud eller toldbeskyttelse i 1921 behøver ikke at skyldes DLF's stillingtagen, idet også regeringen og partiet Venstre var – og havde længe været – tilhængere af frihandel⁸⁸.

Endelig kan det nævnes, at DLF's forretningsudvalg i september 1921 vedtog at organisationen skulle sælge frø⁸⁹, og i april s.å. var det blevet pålagt forretningsudvalget at optage forhandlinger med smedemestrenes landsorganisation for at få nedsat priserne på smedearbejde⁹⁰.

Begge aktiviteter var i overensstemmelse med foreningens krisepolitik: sænkning af løn- og prisniveauet.

Enkelte amtsorganisationer bl.a. i Frederiksborg og Svendborg Amter søgte på linie hermed at oprette en egen maskinindkøbscentral⁹¹, og måske kan den støtte, som bl.a. Landmandsforeningerne i Randers, Århus, Vejle, Thisted og Frederiksborg Amter gav Samfundshjælpen i foråret og sommeren 1920, også ansues ud fra et ønske om, at lønniveauet blev sænket⁹².

Der er næppe tvivl om, at DLF også efter krigens afslutning søgte at blive anerkendt som en interesseorganisation for landmændene med den deraf kommende større indflydelse på beslutningstagningen. Det kom klart til udtryk i interpellationerne i 1920 (jvf. ovenfor) og ved foreningens ansøgning i 1921 om at blive optaget i Landbrugsrådet⁹³. I forbindelse med sønderjyllandsagitationen i 1919 havde DLF endvidere søgt at inddrage de store landboorganisationer i arbejdet, hvilket dog ikke lykkedes – i hvert fald ikke på ledelsesplan⁹⁴.

Da Landboforeningerne, Husmandsforeningerne, regeringen og de politiske partier i årene 1919-22 fortsat ikke ville tage foreningen med på råd, havde den stadigvæk kun mulighed for at forsvare sine medlemmers interesser ved at udsende resolutioner, vedtage forslag etc. – d.v.s. bearbejde beslutningstagerne og den offentlige opinion. Oprettelsen af dagbladet Landmandstidende i juni 1919 må trods den begrænsede læserkreds – have forøget mulighederne herfor.

Med det foreløbige programs pkt. 17 og 18 åbnede DLF mulighed for at anvende et nyt middel til at nå foreningens mål. Allerede i begyndelsen af 1920 propaganderede Caludan stærkt for oprettelsen af et nyt landboparti (jvf. ovenfor). Der var dog i marts og juni 1920 ikke flertal herfor, idet man istedet besluttede at interpellere rigsdagskandidaterne (jvf. ovenfor). Også uenigheden vedr.

88. at dømme efter Caludans ledere i LT 22/12-19 og 31/12-19 ville man ikke afvise at begrænse importen på luksusvarer ved at der blev oprettet en valutacentral. I en leder d. 3/3 1920 var dette imidlertid totalt ændret – måske under indtryk af bl.a. Madsen-Mygdals angreb på denne nydannelse.

89. LT 15/9-21

90. LT 28/4-21

91. LT 14/1-21, 4/4-21

92. LT 10/5-20, 4/6-20, 1/7-20, 14/8-20

93. kun P. P. Pinstrup stemte for DLF's optagelse jvf. Vort Landbrug 16/2-22; jvf. også LT 4/4-21

94. LT 15/12-19. Der kan have været lokale Landboforeninger eller Husmandsforeninger, der sluttede sig til agitationen, således som DLF hævdede.

kornlovsforslaget i sommeren 1920 kan delvis ses som et opgør vedr. foreningens eventuelle opstilling til rigsdagsvalg, idet Hans Jensen og N.P. Hansen afviste at sætte kravene til den nye kornlov for højt og derved modarbejde Venstre, til hvilket de fleste landmænd havde set hen med tillid, mens Caludan som nævnt ved flere lejligheder havde angrebet regeringen og dens støttepartier⁹⁵.

Det lykkedes imidlertid heller ikke denne gang for Caludan m.fl. at få flertal for sine synspunkter, da landsmødet mente, at der kun var tid til at interpellere ved det nært forestående valg. På den anden side vedtog man for at få »nogen Indflydelse paa Formen og indholdet af de Love, der angaar Landbruget« at søge at oprette en landmandsgruppe på rigsdagen – d.v.s. samle DLF-sympatisører, der var medlemmer af rigsdagen, i en gruppe, der var indstillet på forhandlinger med foreningen⁹⁶. Dette blev dog opgivet i løbet af 1921.

I december 1921 genoptog Caludan sin agitation for dannelsen af et egentligt landmandsparti, og han fik snart følgeskab af bl.a. formanden for Landmandsforeningen i Vejle Amt og nu også den tidligere formand for DLF, N.P. Hansen⁹⁷. Den 22. marts 1922 vedtog DLF's hovedbestyrelse så endelig følgende resolution:

»Dansk Landmandsforening vil tage Initiativet til Dannelsen af et Landmandsparti med Opstilling af egne Kandidater, paa det Tidspunkt, den til enhver Tid siddende Regering ikke vil tage tilbørligt Hensyn til Landbrugets Interesser, og naar et passende Flertal af Foreningens Medlemmer er stemt derfor«⁹⁸.

Selv om der med disse betingelser var visse hindringer, der skulle ryddes af vejen, før DLF kunne danne et eget parti-begrænsninger, der formodentlig var indsat for at man i foreningen kunne blive enige om resolutionen – var de dog ikke vanskelige at klare. For hvem afgjorde, hvornår regeringen havde svigtet landbruget, og hvornår foreningens medlemmer i tilstrækkeligt omfang støttede tanken om at oprette et landmandsparti? Formodentlig et flertal i foreningens ledelse. Det må derfor være rimeligt at vurdere vedtagelsen af nævnte resolution som en næsten de-facto beslutning om at opstille til rigsdagsvalgene.

Beslutningen herom må vel ses ikke bare som en utilfredshed med venstreregeringens politik og et forsøg på at ændre denne, men også som en erkendelse af, at den hidtil fulgte strategi ikke havde været resultatrig. Men hvorfor akcepterede foreningen dette initiativ i 1922 når den i 1920 havde afvist samme? Hvad var der sket i mellemtiden?

Det er på det foreliggende kildegrundlag ikke muligt at se nogen afgørende årsag til den ændrede opfattelse i DLF. Man kunne imidlertid pege på, at beslutningen i 1920 blev taget på et tidspunkt, hvor venstreregeringen, som ikke mindst

95. LT 16/8-20, 10/9-20

96. LT 10/9-20 pkt. 3 i referatet fra landsmødet

97. LT 9/1-22 og 16/1-22

98. resolutionen blev uændret vedtaget af hovedbestyrelsen d. 24/3-22 jvf. LT 25/3-22

landbovælgerne havde givet deres stemme ved valgene s.å., endnu ikke havde haft tid til rigtigt at vise, hvad den kunne og ville. Omvendt havde regeringen i 1922 endnu ikke bragt balance mellem statens indtægter og udgifter, men foreslået en del udgiftskrævende love bl.a. sociallove. Den havde m.a.o. nu vist en politisk linie, som må formodes at have skabt en vis utilfredshed blandt Venstres vælgere. Betegnende var det måske, at N.P. Hansen, der i 1920 a.h.t. regeringen havde manet til mådehold vedr. kornloven, nu var blandt anbefalerne af et landmandsparti.

Også den fortsat manglende indflydelse på beslutningstagningen kan have været en væsentlig motivation til oprettelsen af Landmandspartiet.

Sammenfatning

Indtil 1. verdenskrigs afslutning akcepterede GMF/DLF, at regering og rigsdag pålagde erhvervslivet reguleringer, maksimalpriser m.v., men man forlangte, at landbrugets indtjeningsforhold blev forbedrede, og at disse indgreb ikke måtte medføre, at andre erhvervsgrupper levede godt på landmændenes bekostning.

I 1919 begyndte foreningen imidlertid at kræve alle krigstidsordninger ophævet. Undtaget herfra var kun kornordningen, ifølge hvilken priserne på korn dog nu skulle hæves til verdensmarkedsniveau – et krav, der gentoges i 1920. Samtidig fik foreningen et klart agrar-liberalistisk program, der antydede, i hvilken retning foreningen havde tænkt sig, at fredstidens danske samfund skulle udvikle sig. Dette uddybedes i en række interpellationer, resolutioner og forslag, som DLF i 1919-22 vedtog.

Foreningen var liberalistisk i den forstand, at den krævede, at den enkelte borger skulle klare sig uden megen støtte fra det offentlige. Omvendt skulle stat og kommune blande sig mindst muligt i borgernes frie foretagsomhed – f.eks. skulle skatterne være lavest mulige.

Foreningens linie var agrarpolitisk ved, at landbrugets interesser krævedes sikret mod såvel regeringens og rigsdagens som andre erhvervs overgreb.

Selv om der kunne argumenteres for, at der også var en god del liberalisme i DLF's krav under verdenskrigen, må det efter min mening være rimeligt at skelne mellem foreningens linie før og efter 1919. Dette er ikke mindst begrundet i, at kravene efter 1919 var mere specifikt liberalistiske end før dette tidspunkt, og i, at kravene under krigen var stærkt ad-hoc prægede, mens de efter krigen lagde op til et bredt program for samfundets udvikling.

I hele perioden var varetagelsen af specielt det større landbrugs interesser dog et gennemgående tema, hvilket ikke kan være overraskende i betragtning af, at DLF's medlemmer sandsynligvis hovedsageligt kom fra gårdmands-proprietærgruppen. Hertil kom, at foreningens ledelse hele perioden igennem var stærkt domineret af større landbrugere.

Som ovenfor antydte var en væsentlig årsag til GMF's oprettelse i 1915 den utilfredshed, som krigstidens ekstraordinære ordninger og landboorganisationernes lave profil havde skabt i visse dele af landbruget. Trods en fastholdelse af

1915-målsætningen var det dog først i slutningen af 1917, at foreningen begyndte at få en stor medlemsfremgang. Som væsentlige årsager til denne fremgang var det nok, at forsyningssituationen var blevet mærkbart forværret i 1917, og at dette nødvendiggjorde endnu mere restriktive ordninger for erhvervene (jvf. ovenfor) – herunder landbruget –, hvilket forøgede utilfredsheden blandt disse. I denne situation var GMF/DLF med sine krav en klar modstander af det organisationsvæsen (Landboforeningerne og Husmandsforeningerne) og det politiske apparat (regering og de politiske partier), der havde skabt lovgivningen og administrationen vedr. diverse ordninger. Ved sammenslutningen med »Landmandsforeningen af 1917« blev GMF/DLF desuden den førende organisation mod regeringens pålæg af kornbøder – en kampagne, der vandt betydeligt frem i efteråret 1917 og det følgende år. I denne forbindelse kan også nævnes det forhold, at foreningen nu erklærede at ville samle alle landmænd i en organisation. Hidtil havde man kun ønsket at varetage det større landbrugs interesser.

Ændringen i DLF's krav og politiske linie i 1919 kan næppe forklare den store tilslutning, foreningen fik på dette tidspunkt. Årsagen skal nok snarere søges i den bølge af reaktion mod den socialdemokratisk-radikale regering og dens krigstidsordninger – man ønskede i stedet »normale forhold« reetableret –, som væltede hen over Danmark i årene 1919-20, og som bl.a. bragte Venstre til magten i 1920.

Når foreningen gik medlemsmæssigt tilbage fra ca. 1921, skyldes det uden tvivl, at Venstre, der var kommet til magten på et liberalistisk valgprogram, efterhånden havde fået de fleste krigstidsordninger ophævet. DLF havde m.a.o. ikke samme gode angrebspunkter mod det politiske system som tidligere. Hertil kom det væsentlige, at DLF ikke rigtigt kunne finde ud af, hvorledes man skulle stille sig til den nye regering, og at man valgte at bekæmpe den, da man endelig besluttede sig. Endelig kan nævnes den stærke, indre uenighed i foreningens ledelse i 1920 som en årsag til tilbagegangen.

Hvis man forsøger at vurdere GMF/DLF's betydning ud fra, hvor meget regering og rigsdag tog hensyn til foreningens forslag, resolutioner m.v., synes den ikke at have haft den store betydning – heller ikke i 1919-20, da medlemstilslutningen var størst. Som det er fremgået ovenfor, var det kun i ganske få tilfælde, at foreningen overhovedet kunne hævde, at man havde gennemført dens forslag helt eller delvis, og det var i de tilfælde endda ikke givet, at regering og rigsdag havde gjort noget sådant.

Men hvorfor fik GMF/DLF tilsyneladende ikke den store betydning? Hvorfor lyttede regering og rigsdag ikke til denne forening?

Foreningen havde allerede fra starten i 1915 søgt at blive anerkendt som interesseorganisation for gårdmændene og dermed anerkendt som en med regering og rigsdag mere eller mindre forhandlingsberettiget organisation – under krigen som medadministrator af krigstidsordningerne. Med undtagelse af invitationen i januar 1917 til at deltage i kornforhandlinger i Indenrigsministeriet, blev

foreningen negligeret gang på gang af det politiske apparat og de øvrige landboorganisationer. Ovennævnte spørgsmål må derfor mere præcist formuleres som: Hvorfor ville hverken organisationer eller det politiske apparat medinddrage GMF/DLF i beslutningstagningen?

Der er næppe tvivl om, at Landboforeningerne og Husmandsforeningerne var stærkt politisk uenige med GMF/DLF – også selv om førstnævnte efterhånden bøjede sig i retning af sidstnævnte. De etablerede landboorganisationer følte sig som medadministratorer af krigstidsordningerne sandsynligvis mere tvunget end GMF/DLF til at tage et vist samfundshensyn i deres krav. Dertil kom, at de begge frygtede, at den nye organisation med dens renlivede standpunkter kunne gøre alvorlige indhug i medlemsskaren og efterhånden – i kraft heraf – overtage den magt, de sad inde med.

Da Husmandsforeningerne var tæt knyttet til Det radikale Venstre og Landboforeningerne til Venstre, kan det ikke undre at disse partier var afvisende overfor GMF/DLF. Der kan dog også peges på andre årsager til partiernes reservation. F.eks. kunne den socialdemokratisk-radikale regering næppe have kunnet tage særligt hensyn til foreningens synspunkter såvel under som efter verdenskrigen, uden at det i væsentlig grad ville have forrykket den sociale balance, der efter regeringspartiernes mening fandtes i deres politik.

Hvad angår foreningens forhold til Venstre – senere venstreregeringen – viste den sig hurtigt som en angriber af partiets liberale linie. Den var ikke konsekvent nok eller tilstrækkelig aktiv overfor landbrugets problemer. Hertil kom, at der allerede i 1920 var stærke kræfter i DLF, der havde planer om dannelse af et nyt landboparti, hvilket uvægerligt ville betyde tab af vælgere for Venstres vedkommende. En anerkendelse af foreningens betydning ved f.eks. at inddrage den i forhandlinger eller i at vise foreningen for megen interesse, ville derfor kunne skade Venstre.

Hverken Landboforeningerne, Husmandsforeningerne, regering eller rigsdag ville dog have kunnet undgå at medinddrage GMF/DLF i beslutningsprocessen, hvis foreningen havde været tilstrækkelig stærk. Medlemsmæssigt var foreningen imidlertid meget svag indtil 1919/20, i hvilket sidstnævnte år foreningen blev svækket af den åbenlyse ledelseskamp. Denne kamp viste, at der i foreningen var uenighed om så vigtige problemer som forholdet til venstreregeringen, ophævelse af de sidste krigstidsordninger og dannelse af et nyt landboparti. Desuden var den store udskiftning i foreningens ledelse allerede igang i 1920, hvilket må have indvirket på kontinuiteten i foreningens virksomhed. Endelig kan det nævnes, at foreningen først på et ret sent tidspunkt fik en egentlig presse, og da man endelig fik den, havde den en begrænset udbredelse og var ene overfor en stærkt fjendtlig presse.

Sammenfattende må det kunne siges, at såvel ydre som indre faktorer gjorde, at DLF's indflydelse umiddelbart synes at have været beskedene.

På den anden side er der ingen tvivl om, at foreningens tilstedeværelse har påvirket såvel det organisationsmæssige som politiske klima. Landboforeninger-

nes ændrede holdning til krigstidslovgivningen kan være tilskyndet af bl.a. DLF's agitation, og det er muligt, at en Madsen-Mygdal (eller en Pinstrup) i Venstre har brugt foreningens virksomhed som påskud for, at Venstre skulle føre en mere konsekvent liberalistisk linie, således som Kn. Larsen som nævnt antyder. Specielt må foreningen formodes at have været »farlig« – og derfor også kunnet påvirke mest – for de etablerede organisationer og partier i 1919-20, da reaktionen mod krigstidens »unormale« forhold var størst – en reaktion, der kunne give en forening af DLF's karakter stor tilslutning.

På grundlag, af det her anvendte kildemateriale er det dog ikke muligt nøjere at vurdere, i hvilken udstrækning GMF/DLF fik denne indirekte succes.

Epilog

Den 9. juni 1922 bekræftede DLF's landmøde forretningsudvalgets og hovedbestyrelsens beslutning fra marts s.å. om eventuelt at opstille til rigsdagsvalg som et selvstændigt parti⁹⁹. Det var dog først på landsmødet d. 8/6 1923, at foreningen endeligt besluttede at danne et nyt politisk parti: Landmandspartiet¹⁰⁰.

Valget d. 11/4-24 blev imidlertid en stor skuffelse for partiet (12.196 stemmer), hvilket var stærkt medvirkende til, at foreningen på sit landsmøde sommeren 1925 vedtog at ophøre med at optræde som et selvstændigt politisk parti. I stedet ville man »holde et vaagent Øje med de forskellige Landborepræsentanternes Virksomhed paa Rigsdagen og udøve Kritik overfor Landbrugsskadelige Lovforslag og deres Forsvarere; medvirke til Ombytning af dårlige Landborepræsentanter i begge Ting«¹⁰¹.

DLF var således vendt tilbage til den indtil 1922 fulgte strategi; dog blandede man sig denne gang klart i partipolitik, idet man ved valget i 1926 anbefalede at stemme konservativt!

Der findes i det kendte kildemateriale ingen oplysninger om, hvornår DLF ophørte med at eksistere, men den nævnes sidste gang i »Landbrugets Lommebog« i 1929-udgaven (trykt 1928). Mangelen på foreningens arkiv gør det ikke muligt nærmere at kende det nøjagtige tidspunkt.

99. LT 10/6-22

100. LT 9/6-23; ang. Landmandspartiets program jvf. Landmandspartiets Haandbog for Tillidsmænd s. 35ff

101. Næstved Tidende 23/7-25

Summary

Basing his study in particular on The Danish Farmers' Union's («Dansk Landmandsforening») resolutions, propositions, and the union's newspaper, the author presents for the years 1915-22 a characterization of the union's political work and the background for its politics, and also an evaluation of the degree to which the union reached its goals, determined by the extent to which it influenced legislation and administration.

From the union's formation to its peace-time platform of 1919 the politics of The Danish Farmers' Union were ad-hoc in nature: the union was concerned exclusively with agriculture's conditions and their connection with wartime regulations, including provisions and prices.

An important reason for the establishment of The Danish Farmers' Union in 1915 by a group of discontent farmers was undoubtedly the effect of the wartime regulations on the agricultural economy and herewith the agricultural organizations' low profile.

The Danish Farmers' Union proclaimed in its platform of 1919 that it did not wish to be a temporary union, created out of unusual conditions. Instead there was presented a platform which contained clearly agro-liberal, national and religious overtones. The union was hereby also in keeping with the wave of reaction which was directed against the Radical-Social Democratic government in 1919-20. At the same time it was continuing its agro-political stand.

Those tendencies which the 1919 platform indicated were followed in the next years in various political statements, interpellations at Parliament elections and so forth from the union's position.

Neither the government, Parliament, nor the agricultural organizations seem to have let themselves be influenced by the Danish Farmers' Union in their decision making. On the other hand the union had without a doubt influence in social debate. Reasons for the union's moderate success were the opposition from the leading agricultural organizations, the opposition from the political parties, and an unfortunate development in the organization and leadership within the union in 1919 and the following years.

The union attempted as a final exertion in 1924 to nominate to the Parliament in order to hereby exercise influence. This attempt failed and the union can be followed no further than to the end of 1928.

Kilder:

Landbrugets Lommebog 1922-29

Landmandstidende 1917-19, 1919-22

Landmandspartiets Haandbog for Tillidsmænd. København 1924

Landøkonomisk Årbog 1919-21

Diverse aviser

Litteratur:

E. Cohn: Danmark under den store Krig. En økonomisk Oversigt. 1928

T. Hansgaard: Landbrugsrådets tilblivelse. 1976

T. Kaarsted: Påskekrisen 1920. 1968

Kn. Larsen: Regeringskrisen 1922-forløb og fortolkning. Historie, Jyske samlinger, ny række X, 4. 1974

E. Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. 1967

N. Thomsen: Dagbladskonkurrencen i Danmark 1870-1970. 1972

Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36

Af ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

I næsten alle fremstillinger af det danske landbrugs nyere og nyeste historie tildeles andelsbevægelsen hovedæren for erhvervets gradvise omdannelse efter 1880 fra en samling af eksistens-opretholdende enkeltbedrifter til en fasttømret, kommercielt styret organisation. Selv om interessen normalt samler sig om de virksomhedsmæssige og organisatoriske resultater, bevægelsen opnåede i form af henved 1.400 andelsmejerier og ca. 50 andelsslagterier, ses organisationsformerne som oftest som direkte udtryk for den samvirke-holdning, den danske bonde under indtryk af historiens lære – og med folkehøjskolen som formidlende element – havde udviklet som sit ideologiske signalement.

Selv om en forfatter af nu afdøde højskoleforstander J. Th. Arnfreds støbning selvfølgelig ikke faldt for fristelsen til at bortlugte alle konfliktelementer i karakteristikkene af den danske andelsbonde, gav han dog ved flere lejligheder udtryk for den opfattelse, at andelsbevægelsen var en afgørende faktor bag landbrugets udvikling.¹ Følgende træk var efter hans mening særligt vigtige:

1. Såvel forbruger- som producentorganisationer indgår i samarbejdet. Det må derfor indebære, at der ikke eksisterer et modsætningsforhold mellem forbruger- og producentensyn.
2. Da samarbejdet i første række omfatter økonomisk-praktiske opgaver, har religiøse og politiske modsætninger været af underordnet betydning. Sagt på en anden måde: Det organisatoriske fodslag har altid kunnet overdøve holdningsbestemte dissensrøster.
3. Andelsselskabernes selvstyre kommer det demokratiske ideal nærmest. Følgelig har andelsbevægelsen en særlig pligt til at slå vagt om folkestyret.

Da Arnfred uændret fastholdt disse synspunkter,² er det her hensigten at prøve deres realindhold på udvalgte dele af den erhvervspolitiske debat, som i årene

1. A. Axelsen Drejer (red.): Den danske Andelsbevægelse (1929), 22-32.

2. Se f.eks. 5. udgave af Den danske Andelsbevægelse (1943) 22-23.

1933-36 udspillede sig i relation til landbrugs-kriselovgivningen. Forholdet idébetonede holdninger – realpolitik i 1930'ernes Danmark må siges at være så betydningsfuldt et spørgsmål, at det i sig selv motiverer en afprøvning af Arnfreds opfattelse.

Kildematerialet hertil er dels hentet fra så centrale tidsskrifter som »Andelsbladet« (Andelsudvalgets talerør), »Vort Landbrug« (De samvirkende danske Landboforeningers blad) og »Husmanden« (organ for De samv. sjællandske Husmandsforeninger), dels fra referaterne i »Rigsdagstidende«.

Som oplæg til en senere studie over 1930'ernes erhvervspolitiske udvikling vil målet være at få klarlagt, om andelsbevægelsens idégrundlag, sådan som Arnfred opfattede det, øvede en ideologisk-forædlende indflydelse på debatten. Kildeud-sagnene vil derfor blive analyseret som udtryk for en debat, der bevæger sig på tre planer på hhv. bedrifts-, organisations- og rigsdagsniveau og som tilsvarende refererer til bondens eksistensgrundlag (primærinteresser), til andelsorganisations-erne som organisatorisk artikulationsstruktur og til den indflydelse, man øvede på det politiske system.

Fremstillingen vil blive disponeret i tre delperioder, der som antydnet i overskrifterne omformer de Arnfred'ske teser til historisk relevante problemformuleringer. Når fremstillingen ikke er ført længere end til 1936, hænger det sammen med, at den egentlige krisedebat, som i de mellemliggende år havde sat et afgørende præg på såvel den erhvervsinterne som -eksterne kommunikation, nu var ved at slå over i en generel samfundsdebat om den generelle udviklingsretning. Da undersøgelsen principielt er af eksemplificerende art, er resultaterne herfra ikke repræsentative for den samlede meningsbrydning, som fandt sted i en landbrugssammenhæng. Af pladmæssige grunde er redegørelsen for de organisationsstrukturelle forhold samt de lovgivningsmæssige og administrative tiltag holdt på et absolut minimum.³

I. Hvordan forene forbrugerhensynet med kravet om højere produktpriser 1933-34?

Bondens eksistensgrundlag (interesser): I de første måneder efter Kanslergade-begivenhederne herskede der åbenbart nogen rådvildhed i opinionsdannende landmandskredse. Hvorledes skulle man definere ægte bondeholdning, nu hvor landbrugsliberalisme var blevet afløst af landbrugs-interventionisme? Skulle bonden nu omskabe sig fra fri producent til organisationsstyret funktionær? Redaktøren af Vort Landbrug, Venstrefolketingsmanden Kr. Raunkjær gik uden videre ud fra, at flertallet af frie, danske bønder uden større tilpasningsvanskeligheder

3. Til de opgivne referenceværker kan hidsættes endnu en publikation; nemlig undertegnedes af-handling: Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Her vil man kunne finde nærmere oplysning om de organisatoriske forhold m.v.

kunne indrette produktionsforholdene efter ovenfra fastsatte fordelingsnormer.⁴ Derimod mente en læser, proprietær A. Mygind, at det ikke var »andelsfolk værdig« at bede rigsdagen om at gennemføre tvangsforanstaltninger. Bedst ville det efter hans opfattelse være, om andelsbevægelsen eksempelvis gennem oprettelse af centraliserede opskæringsfabrikker styrede baconudbuddet og så ellers overlod afsætningen til »den egentlige handelsstand«.⁵ Andre mente, at situationen kunne reddes gennem etablering af nye markeder.⁶

Den langelandske godsejer og Venstre-folketingsmand A. C. Duborg ønskede derimod en tilpasning for ikke at sige en re-omlægning derigennem, at man gav produktionen af dansk grovfoder en fortrinsstilling. I så fald måtte antallet af malkekøer og ungvæg reduceres med hhv. 25 og 40% – hvorved man også opnåede en formindskelse af udbuddet af eksportsmør på 30%. Selvforsyning, næsten da, var Duborgs kongstanke.⁷

Regulering under en eller anden form var oppe i tiden. I L.S.' »Forslag til afhjælpning af landbrugets rentabilitet« af marts 1933 skitseredes ikke alene, hvordan man kunne betrygge de danske bønders produktionsstatus ved at forbyde subs. besværliggøre importen af korn og mel, men også hvordan man i form af beskatning af salget af forædlede landbrugsprodukter samt margarine kunne øge deres indtægter.⁸ Gik det omgivende samfund ikke ind herpå, måtte svaret efter L.S.' opfattelse blive faglige aktioner. Da regeringen ikke så ud til at ville bøje sig for L.S.' ultimatum af 30/6 1933 om opfyldelse af organisationens krav inden den fastsatte dato (20/8), blev svaret trods advarsler fra såvel organisatorisk som politisk hold en sønderjysk mejeristrejke 23/7. Aktionen lykkedes f.s.v. som kun 15 ud af landsdelens 138 mejerier arbejdede hin søndag.⁹

Det blev dog ved dette forsøg. Men hvad skulle man sætte i stedet for bonde-selvtægt? Den senere Venstre-folketingsmand Olav Øllgaard, Gredstedbro, greb sagen ideologisk-retorisk an ved at sætte »frihedens, liberalismens, samfølelsens og samarbejdets ånd« op mod »fagforeningstyranniets, diktaturets, tvangens, klassekampens ånd...«¹⁰ Unægtelig en kop tynd øl for kriseramte landmænd. Der var straks lidt mere substans i P. Bojsen, Lethenborg's tanker om stærkere organisatorisk samvirke i andelsregi. Smørekseportforeningerne burde samles i en organisation; flere svineslagterier burde gå ind i Danish Bacon Company og standardprodukter burde afløse mange små og uens fabrikater.¹¹ Spørgsmålet var

4. Se f.eks. Vort Landbrug (herefter »V.L.«) 3, 19/1 33, 37-39; 7, 16/2, 93-93; 29, 20/7, 373-74. At Raunkjær nærede nogen bekymring over de erhvervspolitiske konsekvenser af det, han opfattede som økonomisk ufrihed, ses af lederen i 3, 17/8, 429-30.

5. V.L. 6, 9/2 33, 86-88.

6. V.L. 20, 18/5, 265-67.

7. V.L. 12, 23/3 33, 164-66 og 27, 6/7.

8. Søren Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning (herefter »Brogaard«). Studenterspeciale ved Århus Universitet (1969), 92-95.

9. Brogaard, 113-115.

10. V.L. 43, 26/10 33, 556-58.

11. Andelsbladet (herefter »AB«) 45, 10/11 33, 1737-38.

så bare, om andelsbevægelsen var i stand til at forny sig selv i takt med tidens krav. Under det meste af 1933 fulgte man med stigende bekymring den tyske brugsforeningsbevægelses brutale indrullering under hagekorsbanneret.¹² Vendte man herfra blikket mod indre, danske forhold, var der også uro at spore. F.D.B.s direktør Fr. Nielsen advarede i et foredrag ved A.O.F.s kooperative stævne på Hindsgavl bykooperationen mod at udvikle sig til en »klasseforening«. Programformuleringen: at ville »højne medlemmernes sociale og økonomiske kår...« følte han som en begyndende politisering af andelsarbejdet. Stod de to fraktioner blot sammen, kunne de i fællesskab bekæmpe monopolerne.¹³

Den aldrig afsluttede debat i andelskredse om vægtforholdet mellem bevægelsens økonomiske og sociale elementer¹⁴ ledte i begyndelsen af 1934 frem til, at man så småt begyndte at diskutere bevægelsens muligheder for at forny sig selv ideologisk som praktisk. En ung og entusiastisk andelsbonde, Chr. Nielsen, Vrangbæk, foreslog en gennemgribende fornyelse af organisationsapparatet, hvorved samarbejdet producent-forbruger skulle stå som en samlende overskrift.¹⁵ Det var ikke helt de samme tankebaner, andelspioneren, husmand Knud Thøgersen, fulgte. Når bevægelsen ligesom havde tabt fart, hang det efter hans mening sammen med problemerne omkring generationsskiftet. De unge stod ofte fremmede over for arbejdet.¹⁶ Da det som oftest var brugsforeningsbevægelsen på landet, som blev udsat for kritik såvel indefra som udefra,¹⁷ søgte dens talsmænd energisk efter slagkraftige forsvars- og foryngelsessynspunkter. Bykooperationens C. Kragh ville modernisere såvel produktions- som afsætningsapparatet,¹⁸ mens landbrugsforeningernes lærer J. P. Jensen, Harritslev, ville sætte ind på oplysningssiden, således som de fynske foreninger havde gjort det gennem en række møder februar – marts 1934. Efter hans opfattelse byggede bevægelsen på det grundprincip, »som hele verden trænger til: samarbejde.«¹⁹

Mens de store producentorganisationer forår og sommer 1934 i deres kampagne for at få hævet hjemmemarkeds-priserne kraftigt tolkede interessegrundlaget i nye og omverdens-aggressive vendinger,²⁰ fulgte den tilsvarende debat om andelsbondens praktiske og ideologiske ståsted stort set velkendte

12. Se f.eks. Marinus Gravsholts artikler i AB 19, 12/5, 704 og 33, 18/8, 1258-59.

13. AB 35, 1/9 33, 1331-41.

14. Se f.eks. diskussionen mellem L. Laursen, og Johs. Nielsen i AB 13, 30/3 33, 499-501 og 15, 14/4, 556-57.

15. AB 2, 12/1 34, 62.

16. AB 7, 16/2 34, 254-56. Se også hans indlæg i AB 19, 12/5 33, 714-16, hvori han hævdede, at andelsarbejdet var uløseligt forbundet med erhvervsudøvelsen og dens vilkår.

17. Eks. herpå: Brugsforeningerne må konsolidere deres stilling noget bedre (indlæg i AB 46, 17/11 33, 1782-85) – Dansk Handelsblads kampagne mod brugsforeningernes skattefrihed jfr. AB 3, 19/1 34, 99-104.

18. AB 2, 12/1 34, 51-52.

19. AB 5, 2/2 34, 184-185 jfr. også hans møderef. i AB 24, 15/6, 935-36 fra folkestævnet på Andelsskolen 1/6.

20. Se nedenfor s. 166ff.

baner. De fleste landøkonomer ville ubetinget fastholde det industrielle husdyrbrug som den centrale produktionsform.²¹ Selv om L.S. nok ville rive den sidste flig af andelssamvirkets altruistiske dække bort, var der dog ingen på ansvarlig hold, som for alvor forestillede sig tvungne organisationsformer indført i dansk landbrug.

For at forstå den tilsvarende udvikling *på organisationsniveau* er det nok nødvendigt kort at skitsere systemets hierarkiske opbygning. Landboforeningerne og husmandsforeningerne varetog udover det landbrugsfaglige arbejde gruppepolitiske og erhvervspolitiske opgaver. Selv om de to organisationer i gruppepolitiske spørgsmål fastholdt det indarbejdede samarbejde med hhv. Venstre og Det radikale Venstre/Socialdemokratiet, havde de som følge af husmændenes optagelse i Landbrugsraadet juni 1932 nogenlunde samdrægtigt trukket på samme hammel i økonomisk-erhvervspolitiske spørgsmål. Det mest iøjnefaldende udtryk herfor var fællesudtalelsen af 11/1 1933, som dannede en del af baggrunden for Kanslergade-forliget. I rådets 3 × 6 mands store forsamling konfronteredes da dette samarbejde med andelsorganisationernes synspunkter, således som de blev ført frem af Andelsudvalgets delegation, d.v.s. repræsentanter for De samv. danske Andels-Svineslagterier, De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation, Dansk Andels Ægekспорт, Jydsk Andels-Foderstofforretning, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger og Dansk Andels-Gødningsforretning.

Gennem oprettelsen af Erhvervsudvalget november 1932 med repræsentanter for L.S., 1054 mejerier og 55 slagterier (1934-tal) var der imidlertid skabt et alternativ til den eksisterende organisationsstruktur. Som vist ovenfor,²² propagerede L.S. forår og sommer 1933 for, at producentorganisationerne i stedet for at affinde sig med (hjemmemarkeds)prisernes egensindige udsving simpelthen monopoliserede markedet og følgelig selv kunne sætte den attræde pris. Da de »gamle« organisationer i konsekvens af markedsafspærringerne efteråret 1932 havde skrinlagt de landbrugliberalistiske doktriner, kunne de ikke være uenig med L.S. i *princippet*, men de indså dog, at vejen frem mod et markedsregulerende system gik over rigsdagen, ikke udenom. Landboforeningerne og husmandsforeningerne opfattede da arbejdsdelingen mellem de »gamle« organisationer sådan, at de to i tæt samarbejde med det politiske system udformede den erhvervspolitiske ramme, som andelsorganisationerne derefter skulle udfylde med dertil svarende produktions- og afsætningsarrangementer. Landbokommissionen af 1931 fungerede tilsvarende som et diskussionsforum mellem erhvervspolitiske og almenpolitiske opfattelser. Det blev især tydeligt, efter at Landbrugsministeriet

21. De tanker om en vis driftsomlægning i retning af større anvendelse af hjemmeavlet grovfoder (ensileret græs) (Årsskrift f. Ladelund 1933-34 jfr. V.L. 5, 21/6 34, 297-299) vandt dog ikke alm. tilslutning. Iflg. en opgørelse fra et særligt LHS-udv. skulle kornarealet forøges med 290.500 ha, om man skulle undvære kornimporten (V.L. 28, 12/7 34, 333-35).

22. Se ovenfor s. 161.

30/5 1933 ikke alene havde udvidet kommissionens arbejdsområde til også at omfatte »reguleringer af den landbrugsmæssige produktion og afsætning«, men også havde styrket dens prestige ved at udvide medlemsskaren med fire toppolitikere: Søren Brorsen, Venstre, Christmas Møller, De Konservative, Jens Holdgaard, De Radikale og Ludvig Christensen, Socialdemokratiet.²³ Sommeren 1933 *vidste* alle, at kommissionen intenst arbejdede med problemerne omkring en permanent svineregulering til afløsning af de midlertidige arrangementer af 21/4 og 1/6 s.å.,²⁴ og de fleste *forventede*, at der ville blive indført korntold til beskyttelse af planteavlsbruget, en af L.S.-oprørrets faste bastioner.²⁵ Derimod herskede der usikkerhed omkring mejeribrugets fremtidsskæbne, og det er på denne baggrund forståeligt, at denne sektor fremfor nogen blev krisedebattens arnested, alt imens en meget militant L.S.-leder, den senere folketingsmand for Det frie Folkeparti (Bondepartiet), proprietær Jens Thomsen, Hjarup, under dygtigt brug af formandsposten i Sydjysk Mejeriforening og Erhvervsudvalget uophørligt pressede mejeribrugets ledelse til indrømmelser over for L.S.' krav om kunstigt forhøjede priser o.s.v. På De jyske Mejeriforeningers delegeretmøde i Ålborg 25/4 1933 fik Thomsen, ganske vist i kompromisets let afsvækkede form, vedtaget en resolution om, at der »snarest« skulle gennemføres en begrænsning af importen af råstoffer til margarinefremstilling.²⁶

Hvad enten nu resultatet blev en formindsket margarineproduktion – og dermed forøget forbrug af »nationale« fedtstoffer som smør og fedt – eller en øget anvendelse af smørfedt som råstof for margarinefremstilling ville det ud fra en ureflekteret landmandsbetragtning betyde øgede indtægter. I kampen mod den »unationale« margarine ville de L.S.-inficerede mejerifolk dog møde indædt modstand fra mange sider, ikke mindst fra F.D.B. idet dens direktør, fhv. Venstre-landstingsmand L. Broberg, på generalforsamlingen 31/5 1933 kunne berette, at F.D.B.s margarinesalg var gået frem fra 13,2 til 14,1 mill. kg, d.v.s. 20% af den samlede produktion.²⁷ Da landbrugsminister Bording stadig tøvede med at bruge sin bemyndigelse i h.t. lov af 20/5 1933 til at påbyde smørfedt iblandet i margarine, tog mejeriformand Søren Overgaard ham alvorligt i skole ved årsmødet 30/6 1933. Ved en evt. engelsk smørkontingentering stod man over for et smørbjerg på 20 mill. kg, som skulle afsættes. Ministerens svar på den jyske

23. Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931 etc. (herefter »Beretning fra Lbk.«) (1934), 14.

24. Landbrugsraadets beretning for 1933 (herefter LRB 19..) 35-36.

25. Se kortet over L.S.' udbredelse 1932 hos Brogaard, 24.

26. Mødet er ref. i AB 18, 5/5 33, 667-77 og 20. 19/5, 741-51. På dette tidspunkt behandlede rigsdagen et Bording-forslag af 22/3 om bemyndigelse til ham om at påbyde iblanding af 12,5% smørfedt i margarine. Det blev til lov 20/5, jfr. ovenfor, men med den tilføjelse, at man også kunne forbyde importen af »hærdede animalske olier...«

27. AB 23, 9/6 33, 839-50. I en senere polemik med »Børsen« (AB 27, 7/7, 1031-34 resp. 29, 21/7, 1119-20) måtte brugsforeningsbladets redaktør A. Axelsen Drejer indrømme, at det stadig var landmændene, som aftog mest margarine, omend deres forbrug var steget med 40% i 1933 til 30% af totalforbruget.

margarineresolution havde blot været en udtalelse om, at en evt. dansk begrænsning ikke ville betyde ret meget på verdensmarkedet. Desuden ville de danske forbrugere blive ramt ensidigt. Landbokommissionen skulle dog nok se nærmere på spørgsmålet. Overgaard's tanker gik derimod i retning af en kombination af yderligere kronesækning og margarine-iblanding.²⁸

Ved et møde 18/8 med Landbrugsraadets præsidium, Andelsslakterierne og Landbrugsministeriets svinereguleringsudvalg havde Landbokommissionen som resultat af intense forhandlinger fået tilvejebragt en ordning, hvorefter den enkelte svineproducent fra 1/1 1934 kunne levere »kortsvin« efter en kombination af 4 beregningsfaktorer: fast tildeling, leverancer 1/10 1932 – 1/10 1933, ejendommens grundskyldsværdi og modtaget skummetmælk.²⁹ Denne ordning, som begunstigede det mindre brug, var åbenbart en del af husmændenes pris for at kunne gå med til en korntold. Ja-ordet blev givet med alle stemmer mod ti ved et møde i Odense 28/8.³⁰ Derefter kunne Landbokommissionen 2/9 fremsende en indstilling, »vedtaget som en helhed«, til Bording, ledsaget af 3 særudtalelser og 1 bilag. I punkterne 1-2 og 4-5 af de ialt 8 punkter trak man linjerne op for 4 »ordninger« for produktionen af hhv. svin, kød og kvæg, korn og smør. Allerede her faldt en mindretalsudtalelse, idet husmandsrepræsentanterne Jens Holdgaard og P. Langeland tro mod Odense-udtalelsen tog afstand fra de foreslåede c.i.f.-priser på 11-14 kr. pr. 100 kg korn.³¹ Det såvel redaktionelle som reelle skæringspunkt mellem de to »gamle« og de to nye ordninger udgjordes af pkt. 3: en fortsættelse af den rentenedsættelses-politik, som var indledt i foråret.³²

De konservative repræsentanter var her lige så tro mod tidligere standpunkter,³³ idet de på een gang kunne »tiltræde indstillingen...« og samtidig »tage et ganske bestemt forbehold...« vedr. pkt. 3.³⁴ Om de foreslåede ordningers udformning skal her kun siges, at de med visse modifikationer videreførte allerede eksisterende (aftalte) arrangementer.³⁵ Kornordningen fastsatte som allerede

28. AB 27, 7/7 33, 1019-28 resp. 32, 11/8, 1227-32.

29. LRB 1933, 32-37 jfr. Kjeld Philip: En Fremstilling og Analyse af Den danske Kriselovgivning 1931-38 (Kbh. 1939) (herefter »Philip«), 94-111. I Lbk.s opr. forslag af 12/7 havde man for at opnå en bedre balance mellem kornavl og svineproduktion skitseret en fordeling ud fra faktorerne forlods-kort-jordværdi-skummetmælk.

30. Husmanden (herefter »HM«) 35, 3/9 33, 547-48 jfr. Fridlev Skrubbeltang: Den danske husmand, II (herefter »Skrubbeltang«), 209-10.

31. Beretning fra Lbk., 235.

32. Ved to love af 29/4 og 1/5 33 om hhv. foranstaltninger til lettelse af konv. af kreditforeningslån og oprettelse af en krisefond plus nedsættelse af renten for bank- og sparekasseindskud havde man forsøgt at realisere 11/1-fællesudtalelsens krav om rentenedsættelse. I første tilfælde tog det kons. mindretal i Lt. et vagt forbehold, i andet stemte partiet generelt imod.

33. Se note 32.

34. Beretning fra Lbk., 236.

35. Ang. svinereguleringen, se ovenfor s. 164. Kødordningen videreførte principperne i loven af 30/4. 33, der atter var en videreudvikling af loven af 24/2. Lbk.s ønsker om vægt- og klasseinddeling blev ikke taget til følge.

nævnt bestemte c.i.f.-priser for importeret korn, ledsaget af en veritabel forhåbningsparagraf: »Det må påses, at brødpriserne her i landet ikke stiger som følge af de her foreslåede foranstaltninger«. Omvendt med smørret på brødet: Her skulle prisen forhøjes gennem en prisvariabel afgift til 2,15 kr. pr. kg mod at man fastlåste såvel margarineproduktionen som *-prisen*. Når først var fratrukket 2 mill. kr. til køb af kød til arbejdsløse, skulle afgiftsbeløbet fordeles i to portioner; den ene til landbrugsejendomme med op til 10.000 kr.s jordværdi, den anden til *alle* landbrugsejendomme ud fra grovfoderproduktionens størrelse.

Som det vil blive vist nedenfor,³⁶ gik det forventede landbrugsforlig imidlertid i første omgang på gulvet. Følgelig blussede krisedebatten op på ny. De sjællandske husmænd indledte et skænderi for åbent tæppe om ledernes påståede given køb i principspørgsmålet korntolden.³⁷ På landboforeningernes delegeretmøder hævdede man det agrarpolitiske tonefald fra »mf« til »ff« uden dog helt at besværges LS-dissonansen. I resolutionen fra det jyske delegeretmøde, hvor Hauch i øvrigt sejrede over sin modkandidat til formandsposten, Jens Thomsen, med stemmerne 230-42, krævedes 1) lavere udgiftsniveau subs. kronesækning, 2) yderligere rentesækning og 3) produktionsprisen på hjemmemarkedet.³⁸ De ret så omtalte »konkurrenceforvridende« virkninger af Valutacentralens virksomhed, hvorved dansk industri nærmest havde fået monopol på hjemmemarkedet, valgte den fynske formand Petersen-Dalum som afledningstema i sin beretning på delegeretmødet 9-10/11. Her blev han bravt sekunderet af Hauch, som dog alligevel mente, at man skulle handle i forståelse med lovgivningsmagten.³⁹

Deres sjællandske kollega, den emotionelt ladede J. Tvedegaard, fastslog på sit delegeretmøde 17-18/11: Ingen svineregulering uden kornordning! Desuden skulle svinereguleringen justeres til fordel for det større brug. De hårdt tyngende ejendomsskatter skulle nedbringes til 1914-niveau. Mødets hovedfigur blev dog nok så meget nationaløkonomen, prof. Jørgen Pedersen, som i sit forsvar for kritikken mod hans overordentlig vidtgående forslag til regulering af den samlede landbrugsproduktion – hvis provenu på 99 mill. kr. for en stor del skulle udredes af bybefolkningen (44 mill.)⁴⁰ – påpegede, at en kronesækning for det første ikke ville hjælpe tilstrækkeligt og for det andet ville gavne andre end landmændene.⁴¹ Det agrarpolitiske klimaks blev dog først nået ved det lolland-falsterske møde, hvor en rad af talere kritiserede de »gamle« organisationer for slendrian og sendrægtighed, omend de nye toner i den jyske resolution var et lyspunkt. Ved en kampafstemning om den hidtidige formand Hjalmar Jensens efterfølger valgtes

36. Se nedenfor s. 169.

37. Se f.eks. HM 40, 8/10 33, 627; 41, 15/10, 643-44 og 42, 22/10, 661-62.

38. V.L. 41, 12/10 33, 525-26 og 42, 19/10, 544-45 jfr. AB 42, 20/10, 1616-19. En anden L.S.-leder, forpagter H. Bech, Thise Ladegård, opponerede skarpt mod såvel Hauch som gæsten Jens Holdgaard. Sidstnævnte holdt foredrag om fælles interesser og samarbejde.

39. V.L. 45, 9/11 33, 592-95 jfr. AB 46, 17/11, 1792-94 og 47, 24/11, 1823-24.

40. Forslaget er ref. i V.L. 48, 30/11 33, 620.

41. V.L. 47, 23/11, 606-10.

den nationalsocialist-sindede godsejer F. M. Knuth, Knuthenborg, med 6 stemmers overvægt over modkandidaten – en gårdejer.⁴²

I skarp kontrast hertil stod husmandsorganisationernes tilsvarende udtalelser, hvis indhold stort set kunne sammenfattes i et ønske om, at rigsdagen nu fortsatte rentelettelses- og konverteringslovgivningen.⁴³ Det kunne landboforeningerne godt underskrive – såfremt husmændene ville acceptere ordninger vedr. korn, smør og kød. Efter et fællesmøde 23/10 præsenterede de to organisationer da også et oplæg til et nyt »Kanslergade-forlig«.⁴⁴ Som vist nedenfor,⁴⁵ blev resultatet da også et stort december-forlig, antagelig for en god parts vedkommende båret igennem af usædvanligt kraftfulde udtalelser fra husmændenes sendemandsmøder.⁴⁶

Alligevel tilfredsstillede forliget hverken husmændene eller L.S. Redaktøren af »Husmanden« gennem mere end 9 år Jørgen Rasmussen indledte en så voldsom kampagne mod dette »misfoster«, at han et halvt år senere blev afsat af bladrådet.⁴⁷ Kun ved direkte indgriben fra Bordings side blev ordvalget i en korntoldsresolution fra det fynske sendemandsmøde 26/5 1934 ændret fra en »kunstig« til en »urimelig fordyrelse af kornet«.⁴⁸ L.S.-folkene og mange med dem fandt smørordningen temmelig illusorisk. Til hvad nytte sikre en minimumspris på 2,15 kr. kiloet, når forbrugerne kunne købe margarinen 85 øre billigere? Da der samtidig indtraf et nyt smørprisfald (medio december 2,00 – medio januar 1,32), måtte Mejeriforeningerne i et forsøg på at besværgе uroen indkalde til et ekstraordinært repræsentantskabsmøde 14/2 1934. Her blev smørordningen af de fleste frakendt enhver betydning. Margarinefabrikkerne så man helst lukket. Søren Overgaard måtte da foreslå en resolution, hvori man skarpt krævede importen af margarine-olier reduceret til 50% af 1933-importen. Den variable smøraftgift skulle dog fastholdes. Endelig vedtog man en markedspleje-ordning, som skulle sikre mod overfyldning af det engelske marked. Trods advarsler fra såvel formanden som (især) næstformanden Rs. Nielsen, formand for Fyns Mejeriforening, vedtog man med stemmerne 22-19 at opfordre mejerierne til at betale smøraftgiften for det smør, andelshaverne selv købte.⁴⁹

Ved tilsvarende møder på Fyn⁵⁰ og på Sjælland⁵¹ gentog man disse krav. Stadig advarede Rs. Nielsen dog sine kolleger mod at beruse sig i kunstige

42. V.L. 48, 30/11, 617-19.

43. Udtalelse fra De samv. da. Hmdf. 19/10 jfr. HM 43, 29/10, 675-76.

44. V.L. 43, 26/10, 558-59.

45. Se nedenfor s. 171.

46. HM 47, 26/11, 739 og 48, 3/12, 756-59 (Det jyske sendemandsmøde 14-15/11) samt 49, 10/12, 771-72 (Det sjæll. sendemandsmøde 4/12).

47. HM 26, 1/7 34, 403.

48. HM 23, 10/6, 355-57.

49. AB 8, 23/2, 277-303.

50. AB 9, 2/3, 347-54.

51. AB 9, 2/3, 338ff.

hjemmemarkedsdrømme. Nu som før kom eksporten i første række. Overgaards jyske mejeridelegerede var dog som venteligt barskere i tonefaldet, da de ved mødet 17/4 måtte konstatere, at 14/2-resolutionen ikke havde båret frugt. Landbruget måtte nu forlange ligestilling med andre erhverv, fastslog formanden. Kronenedskæring, bedre udnyttelse af landbrugets organisationsapparat og etablering af nye markeder var nogle af de krisetiltag, som blev bragt i forslag.⁵²

Jydernes uforsonlige holdning vakte stor opsigt. Den radikale gdr. Laurs Laursen, Rustrup, siden 1925 fast læserbrevsskribent ved »Andelsbladet«, mente, at der måtte være en grænse for, hvor langt tænkende mennesker kunne komme ud i erhvervsfanatisme. Nej, løsenet var ret og slet en rentesækning.⁵³ Formanden for Køge Slagteri, L.S.-manden gdr. Chr. Vestergaard, Kammerherregården, stillede derimod spørgsmålet: »Er det meningen, at dansk landbrug skal slås ned?« Hvis man ønskede at udligne misforholdet mellem landbrugets indtægtspristal på 90 og det tilsvarende udgiftspristal på 140 måtte man indrømme det monopol på forsyning af hjemmemarkedet og derhos nedskrive kronen. De dårligst stillede i samfundet skulle hjælpes gennem rabatkort til køb af smør og fedt.⁵⁴

Eftersom krav af denne art rejste sig fra hver en kant, og da der ved ekstraordinære generalforsamlinger i jyske kreditforeninger feb.-maj 1934 blev krævet halvering af renten, overførsel af gæld til hovedstolen o.s.v.⁵⁵ lagde Landboforeningerne i en henvendelse 2/5 regering og rigsdag på sinde, at siden 1924-25 havde et typisk landbrug ikke givet sin udøver mere end 50% af en faglært provinsarbejders løn. Nu måtte flg. 5 krav tilgodeses: Mindst produktionsprisen; en gældssanering; fritagelse for skatteprioriteten; bedre kreditforhold og en kombineret valuta- og indkomstpolitik inkl. konjunkturbestemte tjenestemandslønninger.⁵⁶

Ikke alene af den grund, at punktet om gældssanering stod øverst på husmændenes tilsvarende ønskeseddel, men også fordi Venstre under kriseforhandlingerne dec. 1933 havde stillet forslag herom, havde regeringen allerede 19/2 bedt et udvalg på tre professorer: økonomen Axel Nielsen, juristen Kr. Sindballe og landøkonomen O. H. Larsen samt forstander Overgaard, Ladelund, om at overveje spørgsmålet om en yderligere gældssanering. Stærkt presset af statsministeren afgav udvalget betænkning 31/5. Landbrugets rentebyrde skulle efter deres forslag nedbringes med et beløb, der svarede til 1,3% af ejendomsskylden. Gennem en 5-årig nedsættelse af pengeinstitutternes indlånsrente, som derefter skulle overdrages kreditinstitutionerne til brug ved en rentesækning for

52. AB 17, 27/4 34, 641-51; 19, 11/5, 719-27.

53. AB 21, 25/5, 816-18.

54. AB 22, 1/6, 858-61.

55. Brogaard 67-71.

56. V.L. 18, 3/5 34, 215-16.

landbrugsprioriteter, skulle sparere da yde erhvervet den fornødne støtte.⁵⁷ Næsten to måneder skulle dog hengå, før regeringen var klar til at møde den af L.S. oppiskede opinion med et »forslag til lov om landbrugets gældsforhold m.m.«, fremsat i Folketinget 28/6.⁵⁸

Da krisens problematik derefter blev løftet op på 3. niveau: *det politiske*, kan man indledningsvis fastslå, at med behandlingen af nævnte lovforslag 28/6-7/9 1934 stod rigsdagen for 3. gang inden for mindre end et år over for en generaldebat om landbrugets krisesituation. Først i rækken kom drøftelsen 19.-27/9 1933 vedr. et lovkompleks, bestående af 12 forslag fra 5 ministre. Udgangspunktet var naturligt nok Landbokommissionens indstilling af 2/9,⁵⁹ som Stauning gennem forhandling med de politiske partier 5.-13/9 havde søgt at omformulere til en politisk acceptabel helhed.⁶⁰

Det mislykkedes imidlertid, fordi Venstre og især De Konservative ikke kunne gå med til, at regeringen havde givet flere af kommissionens forslag en helt ny skikkelse og tilmed ville supplere disse med gamle forligskendige som støtte til boligbyggeri, lån til mindre erhvervsdrivende, øget adgang til arbejdsløshedsunderstøttelse – og – værst af alt – forslaget af 4/3 1932 om en tillægs-indkomstskat på 10% af det fulde renteudbytte. Følgelig måtte de landbrugsvenlige folketingsmænd lytte sig gennem 4 andre ministres forelæggelsestaler over 8 »uvedkommende« lovforslag, før Bording kunne fremlægge de fire »kærneforslag« om ordninger for korn, smør, oksekød og svin.

Produktionsapparatet skulle holdes intakt, var motiveringen hos landbrugsmi-
nisteren. I denne sammenhæng var spørgsmålet om øgede priser på hjemmemar-
kedet helt afgørende, men ministeren ville intet vide af »et meget højt kunstigt
prisniveau«, kun det, der eksisterede i »de gode år 1909-14...«,⁶¹ hvor gennem-
snittet i parentes bemærket ikke lå ret langt fra de øjeblikkelige priser, flæsket lige
undtaget (dengang 0,97 kr. pr. kg, nu 1,42). Særligt for kornprisen foreslog han
endvidere: 1) Korn til spisebrug skulle stadig kunne indføres toldfrit, og 2) af
hensyn til jordløse heste- og hønseholdere skulle priserne, som i øvrigt var
identiske med kommissionens forslag, sættes i »underkanten af det rimelige...«. Forslaget om smørordning fulgte stort set kommissionens intentioner, hvorimod
kørdordningen på enkelte ting nær var ført tilbage til den hidtil gældende
ordning.⁶² Hvad angik svineordningen, tænkte Bording sig blot en forlængelse af
21/2 1933-lovens gyldighedsperiode til udgangen af 1934. Som han så det, fik
administrationen et år til at indkøre 18/8 1933-arrangementet,⁶³ og – kunne han

57. Bet. er optaget som bilag, 5210-5332, til lovforslaget af 27/6. Tillæg, 5162-5208.

58. Se nedenfor s. 173.

59. Se ovenfor s. 165.

60. Rigsdagsårbogen for 1932-33, s. 577-85, giver en fortrinlig oversigt over disse forh. og deres forløb.

61. Rigsdags Tidende (Herefter »RT«). Folketingets forhandlinger (herefter »Ft.«) 19/9 33, sp. 6540-53.

62. Se ovenfor s. 165.

63. Se ovenfor s. 165.

have tilføjet – husmændene en vis garanti for en uændret videreførelse af kriterierne for tildeling af svinekort.⁶⁴

Inden forslagene kom til 1. behandling 29/9, var forhandlingsklimaet blevet yderligere afkølet. Krag fra Venstre gjorde under 1. behandling af renteskatforslaget gældende, at forslagsbuketten stred mod ånden fra Kanslergade. Partiet ville langt hellere forbedre landbrugets rentabilitet gennem en prisforhøjelse.⁶⁵ De Konservatives to ordførere Christmas Møller og Henning Hasle henviste kort og godt regeringen til at følge kommissionens forslag og vel at mærke i De Konservatives udformning.⁶⁶ End ikke den radikale Niels Frederiksen kunne mobilisere nogen større sympati for forslaget om rentelettelser; snarere skulle man sænke renten på kreditforeningslån direkte ved kilden.⁶⁷ Bedre gik det heller ikke helhedsløsningens by-sociale side. Skulle man nu allerede til at lappe på socialreformen, spurgte Venstres Søren P. Larsen let indigneret.⁶⁸ Da turen derefter kom til Bordings forslag, holdt socialdemokraten, gdr. L. Larsen (Bjerre) kornlovsforslaget noget på afstand. Dog – det kunne forsvares med samme begrundelse som husmændene gav i Odense 28/8: «Samfundsinteresserne må stå i forgrunden». Ordningerne ville ikke alene være til glæde for *landbrugerne*, men også for *landarbejderne*, da de nu kunne få en løn, der holdt dem fri af fattiggassen.⁶⁹ Venstres ordfører, mejeri- og gårdejer fra Nordfyn og medlem af Landbokommissionen, Johs. Kyed, fortav ikke netop partiets og hans egen indsats for at skabe et tåleligt kompromis mellem husdyrbrugets sagligt begrundede producentinteresser, konkretiseret i et krav om priser som i 1914, og forbrugermoraliteten på regeringshold. På vejen ind over Slotsholmsgade var forslagene blevet yderligere fordærvet, og Venstre ville derfor virke for at få korn- og smørordningerne forbedret under udvalgsarbejdet.⁷⁰ Søren Brorsen supplerede Kyed med et regnestykke, hvorefter landbruget ved at levere det danske samfund dets fødevarer til 1933-priser i stedet for 1929-satser havde lidt et tab på 127 mill. kr. Ude omkring i den store verden praktiserede man ikke en lignende forsørgerholdning.⁷¹

Fhv. forpagter Johs. Ulrich, De Konservative, tilsagde, omend i noget afmålte vendinger, sit partis medvirken til konstruktive forhandlinger omkring kornloven.⁷² De Radikales ordfører, gdr. Jørgen Jørgensen, ville til Brorsen blot bemærke, at mange forbrugere havde måttet registrere en indtægtsnedgang i forhold til 1929. Efter hans opfattelse ville de fleste landmænd nok foretrække en

64. Beretning fra Lbk., 246. Kommissionens betænkning af 7/9 33, pkt. 1, sidste stk.

65. RT. Ft. 20/9 33, 6570-83.

66. Sst., 6583-97.

67. Sst., 6597-6604.

68. RT. Ft. 21/9 33, 6651-60.

69. Sst., 22/9, 6727-33.

70. Sst., 6733-43.

71. Sst., 6743-51.

72. Sst., 6751-59.

økonomisk omfordeling inden for egne rækker ved at lade landbrugskreditorerne yde *deres* i form af lavere rente.⁷³ L.S.-venstremanden, gdr. Vald. Thomsen stillede derimod det noget udfordrende spørgsmål, hvorfor kun indtægterne og ikke *udgifterne* skulle justeres efter 1914-niveauct.⁷⁴ Da kommunisten Arne Munch-Petersen betegnede det skete som en »kohandel«, fik han en reprimande af tingets formand.⁷⁵

Endskønt forhandlingerne blev forlagt til statsministeriet, kom det imidlertid om aftenen 27/9 til et sammenbrud. Da Stauning syntes utilbøjelig til at ville gå længere end til et kompromis i 7 pkt.'er inkl. sociallovene og en rigmandsskat, forlod Christmas Møller som den første mødet. Noget senere gik O. Krag fra Venstre, efter at det havde vist sig, at Stauning ikke ville tilkøbe sig partiets støtte ved at lægge lidt til smør- og kødordningerne.⁷⁶ Dagen derpå afsluttedes rigsdagsforhandlingerne i form af et åbent kgl. brev. Christmas Møller forespurte samtidig statsministeren, hvad denne ville gøre ved Landbokommissionens indstilling.

Den konservative leder gentog sit spørgsmål, da den nye rigsdagssamling tog sin begyndelse. Som det senere skulle vise sig, tænkte spørgeren især på kornlovsproblemet.⁷⁷ Hertil replicerede statsministeren, at forespørgeren selv havde væltet spillet over ende i september, da han afviste en rentesænkning. Ved at genfremsætte lovforslagene om en kød- og svineordning,⁷⁸ stadig fulgt op af de to sociallovs-pendanter, og ved at forholde sig positivt til fællesudtalelsen af 23/10 fra landbo- og husmandsforeningerne havde man efter regeringens opfattelse vist god vilje til at imødekomme landbrugets krav.⁷⁹ Da Christmas Møller derefter fremsatte et mistillidsvotum, blev det afvist 78-54.

Den 8/11 fulgte regeringen da Staunings udtalelser op med at genfremsætte september-forslagene om en kornordning og en smørordning⁸⁰ og ved at fremsætte forslag om »rentelettelse ved konvertering m.v. af kreditforeningslån i fast ejendom...«.⁸¹ Få minutter senere præsenterede finansministeren regningen herfor i form af forslag om en rigmandsskat på 12 mill. kr.⁸²

Selv om ingen af de borgerlige partier viste stor entusiasme ved 1. behandling,

73. Rt. Ft. 21/9 33, 6772-

74. Sst., 6799.

75. Sst., 6797.

76. Om forh.s sammenbrud foreligger tre erklæringer fra hhv. statsmin., De Kons. og Venstre, udsendt over R.B. Her benyttet efter Rigsdagsårbogen for 1932-33. 582-85.

77. RT. Ft. 12/10, 26-27.

78. Fremsat i Ft. 12/10 33, 26-27. Mens svineordnings-forslaget fik en god modtagelse, mødte kornlovsforslaget modstand fra såvel Brorsen (266-68) som den konservative Fibiger (68-73).

79. Se ovenfor s. 167.

80. RT. Ft. 8/11, 1076-77.

81. Sst. 1077.

82. Sst., 1082. Ekstra-skatteydere var alle personer med over 12.000 kr. i skattepligtig indtægt.

83. RT., Ft. 9/11, 1132-41 (Kyed) og 11-41-42 (Ulrich).

kunne Larsen (Bjerre) som ordfører for kødordnings-udvalget⁸⁴ alligevel med en vis triumf i stemmen 9/12 fremlægge en S+R+V-flertalsbetænkning, der samlede 7 kriselovselementer: korn, smør og margarine, kød, ekstraordinær arbejdsløshedsunderstøttelse, oksekød til trængende personer og ekstraskat til kapitler i en fælles »lov om kriseforanstaltninger«.⁸⁵ De 4 indledende landbrugskapitler imødekom en række af oppositionens ønsker. Eftersom økonomen Kjeld Philip indgående har beskæftiget sig med netop disse love, kan den erhvervspolitisk relevante forskel mellem september-forslagene og december-lovene opgøres således: 1) *Kornordningen*.⁸⁶ (gældende til 31/8 1934) Omfatter nu også brødkorn, men møllerne får en del af den betalte afgift godtgjort. Kornkassen fordeles nu til alle brug med op til 55.000 kr.s jordværdi, ikke blot op til 10.000 kr. 2) *Smør- og margarineordningen*.⁸⁷ Den statsgaranterede pris på 2,15 kr. pr. kg erstattes af en bevægelig ordning i spillerummet 2,10 – 2,50. Olie til margarinefremstilling pålægges en afgift på 0,30 kr. pr. kg. Ordningen gælder til 31/10 1934. 3) *Kød- og kvægordningen*.⁸⁸ Den tilskudsberettigede studevægt er kompromisset opefter til 450 kg og beløbet konkretiseret til 0,10 kr. pr. kg. 4) *Svineordningen*: Kun formelle ændringer. Om de øvrige kriselovselementer skal kun siges, at de ekstraordinære antal arbejdsløshedsgange er hævet fra 70 til 90 dage. Rigmandsskatten er blevet til en hvermandsskat i form af en 10% forhøjelse af ekstra-statsskatten på 40% for 1933-34 jfr. lov af 16/5 1933.

I deres motiverende bemærkninger søgte ordførerne for de tre forligspartier efter bedste evne at slå bro over afstanden mellem det ønskelige og det opnåelige. Larsen (Bjerre): Når landmændene ikke har penge, mærkes det overalt.⁸⁹ Krag: Tre forhold motiverende for Venstres forligsvilje: landbrugets krise, kommunernes nødssituation og ønsket om at hjælpe de arbejdsløse.⁹⁰ Jørgen Jørgensen: De Radikale kunne acceptere tre ubehagelige ting som korntold, margarineafgift og andre former for indirekte beskatning, fordi 1) forholdene på kornmarkedet ikke var frie. Det store brug havde også behov for støtte, når det mindre brug ligefrem havde monopoliseret svineproduktionen; 2) de fattige fik margarinehjælp og 3) kravet om direkte skatter var formet som en forligsbetingelse.⁹¹ På denne baggrund måtte De Konservative ud fra en L.S.-påvirket betragtningmåde

84. Oprindelig var J. P. Olufson fmd. for udvalget, men må under forh. være blevet skiftet ud med Larsen (Bjerre).

85. R.T. Ft. 9/12, sp. 1901-05 jfr. Rigsdagstidende. Tillæg B (herefter »tillæg B«), 35.

86. Philip, 115-17.

87. Philip 132-138. Smørafgiftsfondet skulle tilbagebetales landmændene efter grovfoderproduktions anvendelse. Af margarineafgiftsfondet skulle 5 + 2 mill. bruges til hhv. uddeling af margarine og oksekød til værdige trængende.

88. Philips 126-31.

89. Rt. Ft. 9/12 33, 1901-05.

90. Sst., 1905-20. For at Kons. ikke skulle gå af med hele gevinsten, betonedes Krag, at Christmas Møller først på et meget sent tidspunkt gik ud af forh.

91. R.T. Ft. 9/12 33, 1933-42.

fremstå som landmændenes bedste forbundsfælle, eftersom dette parti fastholdt Landbokommissionens betænkning, ovenikøbet i landbrugsforbedret udgave.⁹² Landbrugslovene fik kgl. underskrift 13/12, og tre dage senere kom turen til rentelettelses-loven. Den fremtrådte nærmest som en udvidelse af loven af 1/5 s.å. om nedsættelse af indlånsrenten til 3-3½%. For at få den nominelle obligationsrente ned på 4%, skulle udlån i kreditforeningernes 5% og 4,5% serier standses med mulighed for at få gamle lån, omend med let forhøjet hovedstol, konverteret til 4% obligationer. For lån i landbrugsejendomme kunne dette også ske i lukkede serier. Samme ejendomme var også fritaget for den 1¼-1¾% store konverteringsafgift til staten, som landstingsflertallet i øvrigt havde fået reduceret i forhold til forslaget. Alle fire partier stod bag, selv om Krag (Venstre) ville sætte rente- og afdragslettelserne til ca. 35 og ikke 60-70 mill. kr. årligt⁹³ og selv om Hasle (Konservative) ømmede sig svært på obligationsejernes vegne.⁹⁴

Endskønt konverteringslovens regler for indregning af restancer i konverterede lånebeløb yderligere blev lempet⁹⁵, og endskønt tidligere former for kriselovgivning blev videreført⁹⁶ opstod der som tidligere nævnt en kraftig uro blandt landmændene foråret 1934, særlig i forbindelse med det omtålelige og f.s.v. stadigt uløste gældsproblem.⁹⁷ Der blev derfor lyttet med mere end almindelig opmærksomhed, da statsministeren, sekunderet af 4 fagministre, 27/6 1934 i Folketinget fremsatte et »forslag til lov om landbrugets gældsforhold m.m.« Ikke alene gældssaneringsudvalgets betænkning, men også professor Vinding Kruses afhandling »Sanering til bunds af landbrugets gældsforhold« dannede baggrund for det omfattende lovkompleks i dets firfløjede udfoldelse: *Rentekonvertering* i form af »tvungen« »frivillig« konvertering af 5 og 4,5% kasseobligationer mod en godtgørelse på 2-4%; *rentelettelse* forstået som a) i 1934-35 direkte, enkeltvis fastsat nedsættelse på maks. 1,3% og b) i 1936-38 enkeltvis nedsættelse i h.t. forrentningsprocenten af handelsværdien, hvis den i det forudgående år var 3,2% eller derunder; *moratorium* i 5 år (mod hidtil 3), dog koblet sammen med tilsvarende lettelser for boligforeninger og husejere, der havde opført deres hus i årene 1923-26; *finansieringsforhold*: De ca. 28,8 mill. kr. pr. år over en 5-årig periode, som ordningen ville koste, skulle hentes ind mange steder fra, mest dog fra banker og sparekasser i form af differencen mellem de i forvejen reducerede

92. Sst., sp. 1920-32. K.s synspunkter var udtryk for »ualmindeligt ensidige interesser...«, lød Bordings kommentar (1968-78).

93. Sst., 2068-77.

94. Sst., 2077-84.

95. Lov nr. 73 af 14/3 34 jfr. lov af 16/5 om afvikling af henstandsrydninger i kreditforeninger med regler for bl.a. udsættelse i 2 terminer fra 11/6 34 af tilbagebetaling af tidligere indrømmede henstandsbeløb.

96. Lov nr. 364 af 18/12 33 jfr. lov nr. 141 af 2/5 34 om udlån fra Erhvervenes Lånefond til opnåelse af akkord og moratorium, et sammendrag af 5 tidligere love herom.

97. Se ovenfor s. 168f.

rentesatser af 1/5 1933 og en ny ½% nedsættelse (= 15 mill.) samt en aktieudbytte-skat på 7,2 mill.

Dermed var lagt op til en langvarig rigsdagsdebat, som varede frem til forslagets forkastelse i Landstinget 7/9 med stemmerne 43-26. Presser man de mange spalters referat i Rigsdagstidende sammen til nogle få linjer, fremstår der et klart alternativ: Skulle de nødstedte landmænd hjælpes ved at lade kapitalen yde sin skærv eller skulle det *samlede landbrug* have en vis indtægtsfremgang gennem forhøjede hjemmemarkedspriser? Ikke overraskende stod Socialdemokratiet og De Radikale for førstnævnte synspunkt,⁹⁸ mens Venstre og Konservative forfægtede indtægtsfremgang-synspunktet. Krag forlangte højere hjemmemarkedspriser, en konjunkturbestemt reduktion af landbrugets ejendomsskatter og en udligning af (mis)forholdet mellem eksport- og forbrugspristallet, således som han havde krævet det i en (afvist) påstand på overgang til dagsordenen under 3. behandling af forslag til tillægsbevillingslov for 1933-34.⁹⁹ En forudgående indtægtsforøgelse var en forudsætning for en gældssanering, mente han.¹⁰⁰ Endnu skarpere betonedes Christmas Møller, at der her var tale om en produktionskrise, som kunne afbødes gennem højere priser og lavere skatter på 1914-niveau. Som han så det, ville to grupper komme i klemme: rentiererne derved at de sidste prioriteter blev helt værdiløse og handlende plus håndværkere ved at akkorder over landbrugsejendomme blev tilvejebragt gennem alt for lave priser.¹⁰¹

Da folketingsudvalget vendte tilbage 31/7 med en diger betænkning,¹⁰² var man kun blevet forholdsvis enige på et punkt: konverteringen og vel at mærke uden tilsvarende udgiftsdækning. På Venstres vegne fremlagde Kyed da 3 ændringsforslag om højere hjemmemarkedspriser på korn, smør plus margarine og kød.¹⁰³ Genskabelsen af landbrugets rentabilitet kunne dog efter Christmas Møllers opfattelse alene ske ved en reduktion af ejendomsskatterne til 1914-niveau samt ved stærkt forbedrede ordninger for korn, smør og margarine samt kød.¹⁰⁴ De Uafhængige med Vald. Thomsen som fortaler havde deres patentløsning: L.S.' netop udgivne »Landbrugsplan«, som gennem et totalt forsyningsmonopol ville tilføre erhvervet den ønskede merindtægt på 200 mill. kr.¹⁰⁵ Næste dag vedtoges flertalsforslaget 73-52, og godt en måneds tid senere blev det som nævnt forkastet i landbrugstinget, undskyld landstinget.¹⁰⁶

98. RT. Ft. 29/6 34, 5504-13.

99. Sst. 11/5, 5188-5204.

100. Sst. 29/6, 5481-90 resp. 5540-48.

101. Sst. 5490-5503.

102. Tillæg B, 1981 ff. dat. 26/7.

103. RT. Ft. 31/7 34, 5631-44.

104. Sst. 5645-59.

105. Sst. 5723-29. Hjemmemarkedet skulle betale produktionsprisen: korn 14 kr., smør 3; desuden forbud mod margarine og primært devaluering subs. rentelettelser.

106. De Kons. sprang fra i sidste øjeblik, så Venstre stod alene med et forslag om et rev. afsnit, et bortklippet afsnit II og IV samt et nyt afsnit III i form af L.S.-lignende korn-, smør- og kødordninger.

Selv om store dele af landbrugsopinionen højlydt havde krævet aktive støtteforanstaltninger gennemført, og selv om disse krav var blevet erhvervspolitisk artikuleret på organisationsniveau, lykkedes det dog ikke at få det politiske system til at skabe en tilsvarende lovgivning. Det man lidt ubestemt må opfatte som Staunings ønske om at rette et slag mod landstingsinstitutionen spillede nok en afgørende rolle. Endog den nøjsommeligt tilvejebragte kornordning var bortfaldet ved udgangen af august 1934, fordi et forslag fra Bordings side 14/3 om en 4 mdr.s forlængelse ikke fik flertal. Et forslag til rigsdagsbeslutning ang. en vareudvekslings-overenskomst med Tyskland med tilhørende protokol af 1/3 fik heller ikke fuld tilslutning. I en ordduel med P. Munch konstaterede Christmas Møller maliciøst, at udenrigsministeren havde »spillet på det ærede medlem hr. Hauch...« og dermed gjort enhver forhandling overflødig. Den slags arrangementer kunne sætte landet i en ubehagelig loyalitetskonflikt over for England.¹⁰⁷

Producentinteresser var tørnet sammen med forbrugerhensyn, og ingen af de to grupperes talsmænd havde villet give køb på hovedsynspunkterne. Hverken på organisationsniveau eller på politisk plan havde man givet udtryk for den opfattelse, at man gennem samarbejde inden for den andelsorganiserede sektor som helhed kunne udligne modsætningsforholdet. Nu skulle det vise sig, om L.S. gennem den proklamerede leverandørstrejke¹⁰⁸ skulle kunne erstatte politisk *argumentation* med faglig *aktion*.

II. Bondetoget 1935 – et punktum eller et komma i den erhvervspolitiske artikulation?

Da det godsejerfinansierede bondetog om morgenen d. 29/7 1935 samlede titusinder af deltagere på Amalienborg slotsplads, har man nok på mangt et hold en anelse urolig spurgt sig selv, om man snarere skulle bruge adjektivet »stormægtig« end det mere ydmyge »afmægtig«, når man ville samle indtrykket i en kort karakteristik. Under alle omstændigheder måtte man se toget som det første – og hidtil eneste – udtryk for en masseorganiseret bondesolidaritet, i hvert fald på dansk grund. Men var demonstrationen, set med deltagerøjne, at opfatte som en slavehærs sidste advarsel til en uforstående omverden, eller var den nærmest et skalkeskjul for en storstilet charterrejse til hovedstadens fornøjelser og fristelser?

Hvordan man nu end vil vurdere det, kan det ikke nægtes, at det danske landbrugs primærinteresser her kom mere direkte til udtryk end nogensinde tidligere. Den udenoms-organisatoriske L.S.-bevægelse havde efter nok et års uafgjort livtag mellem agrare og bycentrerede interesser fået ikke så få bønder til at ombytte gårdspladsens relativt lukkede verden med slotspladsens åbne scene.

Og havde den danske bonde fulgt med i erhvervets økonomisk-politiske debat,

107. RT. Ft. 21/4 34, 4358-59.

108. Brogaard, 116-117, jfr. nedenfor s. 188f.

kan man ikke fortænke ham i at føle sig en smule konsterneret. I »Vort Landbrug« og i »Andelsbladet« havde der gennem det forudgående år løbet forskellige fejder om den rette landmandsholdning over for tidens udfordringer. Olav Øllgaard mente fremdeles, at man i stedet for at hengive sig til golde og nyttesløse protestattituder skulle genoverveje sit virksomhedsgrundlag ud fra tidens egne forudsætninger. Og var der endelig problemer, måtte man forvente, at de gamle, hæderkronede organisationer tog sig af sagen.¹⁰⁹ Under overskriften »Bonde og arbejder« gav L.S. politikeren Vald. Thomsen på sin side udtryk for, at arbejderen havde svigtet sin værdi-medskabende kollega bonden, og at kapitalen nu løb af med gevinsten.¹¹⁰ Ud fra en jordrente-politisk opfattelse gjorde mejeribrugsrepræsentanten P. Møller på Mejeriforeningernes årsmøde 11/7 1934 gældende, at målet måtte være etablering af »Andelssamfundet Danmark«.¹¹¹ Han kunne dog næppe tilslutte sig godsejer Duborgs opfattelse, når denne så løsningen på landbrugets problemer i, at de store andelsorganisationer simpelthen regulerede hjemmemarkedets priser et solidt stykke opad.¹¹² En jysk bondehøvdings ætling Sven P. Pinstrup fra Arden var derimod overbevist om, at hvis blot den danske bondestand lagde al tvedragt bort, ville alt vende sig til det bedste.¹¹³

Var Øllgaards forventninger til den organisatoriske overbygning da berettigede? På *sit* delegeretmøde d. 5-6/10 1934 henledte H. Hauch de jyske landbodelegeredes opmærksomhed på en opmuntrende meddelelse fra Landøkonomisk Driftsbureau, som i øvrigt stod at læse i dagens udgave af Andelsbladet: Rentabiliteten har bedret sig lidt i regnskabsåret 1933-34.¹¹⁴ Da Høgsbro Holm senere tog talerstolen i besiddelse, modsagde han netop ikke sin chef. Efter generalsekretærens opfattelse kunne landbruget trygt holde fast ved de nedarvede produktionsformer, *forudsat* man ikke standsede destruktionsen af udsætterkvæg og ikke tøvede med at regulere ægeksporpen.¹¹⁵

På det fynske delegeretmøde få dage senere gentog Høgsbro Holm sin optimistiske bulletin, mens formanden, Johs. Petersen-Dalum på sin side krævede ligestilling for landbruget, f.eks. derved at valutarestriktionerne blev bragt til ophør. Professor Jørgen Pedersen stod derimod helt alene med det

109. V.L. 30, 2/8 34, 369-71.

110. AB 33, 17/8, 1286-87. Kort tid i forvejen havde broderen Jens Thomsen stillet spørgsmålet: »Hvor findes brødfordyrerne?« Han besvarede det indirekte ved at sige, at de københavnske regeringsblade tog fejl, når de søgte dem i landbrugets kreds. Det kunne man da sige sig selv, mente Th., når erhvervet arbejdede med et salgsprial på 80 og et indkøbsprial på 180.

111. AB 31, 3/8, 1246-48.

112. V.L. 33, 16/8 34, 393-94.

113. AB 33, 17/8, 1319.

114. AB 40, 5/10, 1519-23. Forf., landbrugslærer Harald Nielsen, gav dog først det konkrete tal (en opgang i nettoudbyttet fra 2,9% i 1932-33 til 3,5 i 1933-34) efter at have ref. de enkelte udgiftsposter, som i parentes bemærket tilsammen udviste et fald!

115. AB 42, 19/10, 1596-98. Begge ønsker blev imødekommet gennem hhv. kødordningen af 31/10 og udvidelsen 22/12 af eksportloven af 23/12 32.

synspunkt, at en ligestilling alene kunne realiseres ved at staten overtog valutakontoret og fastsatte en passende prisrelation flæsk:korn, eksempelvis 1:8,5.¹¹⁶

Nu var turen imidlertid kommet til den temperamentsfulde Tvedegaard. Samme weekend som landbrugsminister Bording og indenrigsminister Dahlgaard havde deres besvær med at forklare de jyske husmandsdelegerede, at den i de kredse så upopulære margarineafgift var en landbrugspolitisk nødvendighed (B), og at man snarere skulle sætte sin lid til en rentesækning end en konvertering (D.),¹¹⁷ fremlagde den sjællandske landboforeningsmand en række L.S.-inspirerede krav: produktionsprisen på hjemmemarkedet, fuld organisationskontrol med ordningerne, garanterede minimumspriser på korn, reduktion af margarineproduktionen og lavere (ejendoms)skatter. Hvad angik den påberåbte rentabilitetsbedring, så var den nu svært beskeden.¹¹⁸

Produktionsprisen på hjemmemarkedet, ligestilling med byerhvervene eller som det udtryktes af Duborg i et foredrag i Landbrugskandidaternes Klub 17/10 1934: en håndhævelse af et ledende andelsprincip, nemlig »den rigtige og retfærdige pris«¹¹⁹ var de remedier, som blev bragt i forslag i disse måneder, hvor først kornordningen løb ud (31/8), dernæst smørordningen (30/11 efter 1 måneds forlængelse), uden at det var lykkedes at opnå enighed mellem folketing og landsting om deres videreførsel. Husmandsrepræsentanterne i Landbrugsraadets præsidium og dermed regeringen kunne modsat deres kolleger fra Landboforeningerne og Andelsudvalget ikke billige mejeribrugets tanker om en reduktion af margarineproduktionen, og omvendt kunne det borgerlige landstingsflertal ikke acceptere et øget salg af afgiftsfrit smør til producenter som sociale institutioner som et realistisk alternativ til kampen mod margarinen.¹²⁰

Debatten om organisationsplanets holdning til konflikten mellem andelsideologi og -praksis blev intensiveret kraftigt i løbet af vinteren 1934-35. Gennem det meste af 1934 havde den ledende person bag oprettelsen af den L.S.-inspirerede Danske Landbrugeres Kødforsyning Jens Thomsen og Høgsbro Holm ført en ganske frisproget presseduel om D.L.K.s evt. indflydelse på prisdannelsen på slagtekreaturer, efter at denne sårbare eksportgren gennem afslutningen af den dansk-tyske handelsoverenskomst af 1/3 1934 havde bedret sig en kende.¹²¹ I

116. AB 46, 16/11, 1718-22.

117. AB 46, 23/11 34, 1747-50.

118. Sst., 1754-60.

119. AB 43, 26/10, 1622-25.

120. LR's beretning for 1934 har s. 20-27 en oversigt over smørordningsdebatten landbrugsinternt som -eksternt 1934, sådan som den tegnede sig i et ikke alt for regerings- og husmandsvenligt perspektiv. Den principielle rigsdagsdebat om emnet findes i Rt. Ft. 15/11. 1580-1615 (1. beh.) og Lt. 28/11, 171-191 (1. beh.) 30/11 strandede forslaget ved at flertallet først forkastede forslaget, hvorefter folketingsflertallet gen-vedtog regeringsforslaget.

121. Overenskomsten med tilhørende slutprotokol er offentliggjort i LR's beretning for 1934, 71-73. Nærmere oplysning om eksportens org. er trykt sst. 87-92 og 138-51. Landbrugsministeriets Kvæg- og kødeksportudvalg med husmandslederen N. P. Andreasen som formand og H.H. som sekretær forestod såvel licenstildelingen som opkøbene.

løbet af 1934 blev eksporten til de tidligere så vigtige aftagerlande Belgien og Holland på tilsvarende måde indpasset i reguleringssystemet, jfr. samhandelsaftaler af hhv. 25/8¹²² og 24/7 1934.¹²³ Den saglige kerne i opgøret mellem de to eksportfolk var spørgsmålet, om det Høgsbro Holm'ske eksportudvalg favoriserede dets »egne« eksportørfirmaer på D.L.K.s og i sidste instans producenternes bekostning.¹²⁴

Sagens dramatiske klimaks blev nået i Folketinget 19/10 1934, da Jens Thomsens broder Valdemar Thomsen under 1. behandling af Bordings lovforslag om en kortvarig forlængelse af kødordningen af 13/12 1933 lige ud beskyldte Høgsbro Holm for korrupt optræden derved, at han angiveligt skulle have bevæget de belgiske importmyndigheder til at begunstige bestemte danskejede importørfirmaer.¹²⁵ På foranledning af Landbrugsministeriet bad Justitsministeriet da 9/11 rigsadvokaten om at rejse tiltale mod Thomsen for de, som det udtryktes, »ærekrenkende ytringer...« ang. Høgsbro Holms dispositioner.¹²⁶ På dette grundlag gik sagen da i gang, i nogen måde synkroniseret med en organisationspolitisk udmattelseskrig mellem Landbrugsraadet og Jens Thomsens organisation D.L.K. i spørgsmålet om dennes repræsentation i Landbrugsministeriets to udvalg om hhv. kvæg- og kødregulering og kvæg- og kødeksporten. I betragtning af emnets politisering kunne D.L.K. formelt set ikke holdes udenfor ret meget længere, men nok reelt, derigennem at man nok gav organisationen to pladser i hvert af udvalgene på lige fod med Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og Andelskreatureksportforeningerne, men samtidig bad den såvel som de øvrige organisationer om at udpege *fire* emner, blandt hvilke Landbrugsraadet så kunne udvælge de to (ønskede) navne. Hensigten med denne lidt uortodokse fremgangsmåde var naturligvis at holde Jens Thomsen uden for udvalgsarbejdet.¹²⁷

Taktikken virkede – i hvert fald det første års tid. D.L.K. bakkede som ventet sin formand op, og derfor stod dets to stole i kvæg- og kødreguleringsudvalget foreløbigt ubenyttede hen.¹²⁸ Alligevel rakte udvalgets indflydelse – trods N. P. Andreasens formandsskab – ikke helt ind over Bordings bord, eftersom denne stillede sig afvisende over for udvalgets ønske om at lade udtagningen af

122. Sst., 98-110.

123. Sst., 110-117.

124. Sagen startede med artikel i Vestkysten 20/3 34. Herpå tog H.H. til genmæle i L.M. 14, 5/4, s. 362-67. J. Th. gik selv ind i debatten i AB 18, 4/5, 698-702; 20, 18/5, 770-71 og 23, 8/6, 896.

125. Rt. Ft. 19/10, 246-50 jfr. 30/10, 610-617.

126. Korrespondancen herom trykt i LR's beretning for 1934, 146-51.

127. LR viste dog AK og de private eksportører det hensyn at spørge, om man var tilfreds med deres nuværende repræsentanter – hvad de naturligvis var – eller om de ønskede at pege på nye emner. (L.M. 51, 20/12 34, 1373-75).

128. Korrespondancen herom er trykt i LR's beretning for 1934, 45-47. Til eksportudv. udpegede D.L.K. dog 4 emner, hvoriblandt rådet så valgte to (egnede).

tuberkuløse dyr i henhold til den nye kødlov af 31/10 1934¹²⁹ ske ud fra en vurdering af den aktuelle prisdannelse på hjemmemarkedet.¹³⁰

Indadtil som udadtil var det i det hele taget en yderst besværlig periode, Landbrugsraadet gennemlevede i de første måneder af 1935. D.L.K. svarede igen på lex Jens Thomsen med et tilbud om at overtage opkøb m.v. af kreaturer til Belgien og Tyskland til en pris, der lå 4,50 kr. under de tre »monopoliserede« eksportørers takster. Gennem en virkningsfuld kombination af løfter om omfordeling af opkøbene og krav om yderligere undersøgelse af realiteterne i tilbuddet, lykkedes det dog for eksportudvalget at få sagen stillet lidt i bero.¹³¹ Baconudvalget og Andelsslakterierne havde på samme tid deres besvær med at få de enkelte slagterier til at overholde den såkaldte »gentlemansoverenskomst« af 22/11 1932, som i princippet fastlåste det dagældende afsætningsmønster.¹³² Sporet frem af en stigende efterspørgsel på dansk bacon, især i Nordengland, opererede slagterierne ret åbenlyst med en kombination af »overpriser« og »f.o.b.-salg« i stedet for sædvanebestemte overenskomstsalg til »toppriser«.

Trods slagteriinterne og -eksterne drøftelser, bl.a. i London 13/6 og 5-8/11 1935, lykkedes det ikke helt at besværges uroen, og 19/12 s.å. greb man da til den sidste udvej at bede Bording bruge stokkemethoden over for »illoyale« slagterier. Efter endnu et års tovtrækkeri mellem slagterierne og deres valgte repræsentanter kom Landbrugsministeriet 24/11 1936 frem med en autoritativ fortolkning af overenskomsten i form af et 10-punkts cirkulære.¹³³

Det var hverken første eller sidste gang, slagterisektoren måtte krybe i ly bag statsmagtens autoritet. Landbrugsraadets beretninger for disse år bugner over af oplysninger om forhandlinger med de engelske myndigheder om baconkvotaens størrelse såvel på kort som på lang sigt. Virtuost spillede de engelske forhandlere på det usikkerhedsmoment, der hed den hjemlige kontrakttegning med engelske svineavlere. Dette forhold i sammenhæng med særbegunstigelser til andre baconleverandører til det britiske marked bevirkede, at den danske baconeksport gik ned fra 384.000 t i 1932 til ca. 197.000 t i 1935, men på betalingssiden var der faktisk kun tale om et deficit på 6 mill. kr.!

Kunne organisationerne her påregne det officielle Danmarks opbakning, viste det sig ulige vanskeligere at presse lovgivningsmagten til ensidigt at gennemføre

129. En række slagterier blev af LMN antaget som modtagelsessteder for disse »reagenter«, som de hed i fagsproget. En mindre gruppe, »De samarbejdende Slagterier«, fik dog den status, at de fik monopol på at modtage de dyrekroppe, som kunne henføres til 1. og 2. klasse.

130. LR's beretning for 1934, 42-44.

131. LR's beretning for 1935, 158.

132. Sst. 58-61. Gentlemanoverenskomsten er i sin oprindelige formulering trykt i beretningen for 1936, 58.

133. Sst. 54-59. At slagterierne ikke faldt helt til føje, nævnes blot for fuldstændighedens skyld. Først 2/12 37 kunne LMN i et nyt cirkulære føje de modstående interesser sammen i en 4-punkts aftale med baconagenterne, som for fremtiden måtte love at betale »konkurrencedygtige priser«. (LR's beretning for 1937, 51-54).

støtteforanstaltninger over for landbruget, hvor meget end de utilfredse landmænd protesterede, og de L.S.-inificerede organisationer højlydt artikulerede dertil svarende krav. Uden større diskussion var det i efteråret 1934 dog lykkedes at få kød- og svineordningerne videreført i form af love af hhv. 31/10¹³⁴ og 10/11 1934.¹³⁵ På samme måde fornyede man en lang række støttelove: høstpantebreve (2/2 1935), moratoriumsforlængelse (22/12 1934, 30/3 og 30/4 1935), udsættelse af tvangsauktioner (22/12 1934 og 30/3 1935), betalingshenstand (24/4 1935) og nedsættelse af bank- og sparekasse-indlånsrenten (22/12 1934 og 30/3 1935, i kraft til 15/7 s.å.). Derimod lykkedes det hverken at opnå enighed om statsministerens forslag af 6/11 1934 om »konvertering og særlige foranstaltninger vedr. landbrugets gæld« eller om landbrugsministerens to forslag om en ny smørordning af hhv. 13/11 1934¹³⁶ og 3/5 1935. Af konverteringsforslagets 4 afsnit om konvertering af alle 4,5 og 5% kreditforeningsobligationer, om konjunkturbestemte rentenedsættelser, om moratorium og om skattemæssig udgiftsdækning fandt alene det første nåde hos Venstre og Konservative.¹³⁷ Da så banker og sparekasser i januar 1935 afslog at deltage i en konvertering på det foreliggende grundlag, skrumpede forslaget under dets videre færd ind til at blive en lov af 11/5 1935 om lån til omdannelse af henstandsudlån til statslige henstandslån samt om en 0,4% rentenedsættelse for ikke-konverterede lån m.v. Bordings andet smørlovsforsøg vandt ej heller de borgerlige partiers bifald. Det blev i øvrigt fremsat samme dag som Mejeriforeningerne på et ekstraordinært repræsentantskabsmøde gjorde Jens Thomsens krav fra det jyske mejeribrugsmøde 16/4 om afgifter på valuta-attester¹³⁸ til et afgørende punkt på resolutionen fra mødet, fulgt op af krav om produktionsprisen på hjemmemarkedet, begrænsning af margarineforbruget o.s.v.¹³⁹ Det nyttede intet, at Bording midt i vadedstedet byttede det oprindelige tilbud om et statstilskud på 4 mill. kr. til støtte for mindrebemidlede køb af smør i tiden 17/5 – 5/9 ud med et forslag om smørafgift på mindst 35 øre pr. kg plus et statstilskud på 6 mill. kr. De nydende parter skulle være et landbrugsråds-reguleret smørafsætnings-system og producenterne i

134. De Konservative var dog bekymret over organisationernes enevælde på dette aktivitetsområde og kunne ønske rigsdagen inddraget. I Lt. opgav dog både V og K at stille ændringsforslag.

135. S.d. udsendte LMN en bekendtgørelse, som fastsatte de nærmere regler for korttildelingen. De svarede stort set til 1934-reglerne, dog var det maksimale antal forlodskort, gradueret efter grundværdi, påny hævet fra 4 til 5. Se i øvrigt Kjeld Philip, 97.

136. Se ovenfor s. 177.

137. Det var især den kons. ordfører, Henning Hasle, som under hidkaldelse af Goethe og andre autoriteter betvivlede reg.s engagement i sagen (RT. Ft. 13/11 34, 1480-90). Indenrigsmin. Bertel Dahlgaard gav dog råt for usødet og fik ved samme lejlighed langet ud efter prof. Jørgen Pedersen, hvis tanker, fremsat på det fynske landbo-delegeretmøde 6/10 (se ovenfor s. 166) efter D.s. opfattelse snarere måtte henføres til varitébranchen end til det videnskabelige forum (sp. 1511-27).

138. Det jyske mejerimøde er ref. i AB 17, 26/4 35, 599-610, 19, 10/5, 685-92, 20, 17/5 731-37 og 21, 24/5, 759-61.

139. Sst., 21, 24/5, 764-73.

fællig. Venstre ville supplere smørskatten med reduktion af margarineforbruget plus særskat på samme vare, idet dog provenuet skulle gå til de fattiges køb af smør (!) og margarine. Konservative ville have en fælles 50 øres skat på smør og margarine.¹⁴⁰

Ud fra en kriseophidset landmandsbetragtning havde såvel de »gamle« organisationer som lovgivningsmagten spillet fallit forsommeren 1935. Det er nok i denne sammenhæng, man må se Landbrugsraadets intensiverede kampagne mod regeringen for dennes mindre imødekommende holdning over for landbrugets krav om at sætte hensynet til landbrugseksporten højere end omsorgen for industriens beskæftigelsesforhold. Konflikten var opstået januar 1935 inden for den integrerede valutatilodelings-administrations fire vægge, og baggrunden var regeringens tøvende holdning over for landbrugets forslag om »privat« vareudveksling, notabene *inden for* valutareguleringens rammer. Særlig harmedes man over handelsministerens tøven, når det gjaldt om at bestemme smør som en 100% ren dansk vare, som så kunne udveksles i forholdet 1:1. Hen på sommeren var ministeren dog blevet 100% patriotisk, også i denne sag.¹⁴¹ Efter et præsidiemøde 24/5 opsøgte man stats-, udenrigs- og landbrugsministeren og beklagede over for disse, at regeringen ikke levede op til bestemmelserne i den nysafsluttede dansk-tyske vareudvekslings-overenskomst af 24/1 1935 – i realiteten en uændret videreførelse af overenskomsten af 1/3 1934¹⁴² – om en øget dansk-tysk samhandel, ikke mindst hvad angik de øgede kontingenter for kvæg (+ 6000 stk.), smør og æg.¹⁴³

Anklagerne mod regeringen – og Nationalbankens – påståede sendrægtighed blev i forstærket form gentaget på rådets sommermøde 28/6. Det kom her svært tilpas, at Broberg på F.D.B.s generalforsamling 4/6 havde kunnet »afsløre« valutaordningens urimeligt varefordyrende virkninger, konkretiseret ved varer som tørrede blommer og kaffe. Det forfordelte F.D.B. stod her som forbrugernes eneste, sandeste værn.¹⁴⁴

Landbrugeroen var dog snarest taget til i styrke. Slagterier og mejerier krævede øget repræsentation i Landbrugsrådet. De sjællandske landboforeninger arrangerede et stort landbomøde i Ringsted 24/5, og her tordnede Jacob

140. RT. Tillæg B 9/5 35, 2625ff.

141. LR's egen opfattelse af konflikten er ref. i LR's beretning for 1935, 28-31. I disse valutatilodelingsmøder var det Hauch, som tegnede rådet. Husmandsføreren Jens Holdgaard måtte nøjes med at sidde i det rådg. valutanevæn, ovenikøbet bistået af Søren Overgaard og L. Broberg.

142. Ved Ft.s behandling 1/3 35 af overenskomsten udtalte P. Munch, at der var tale om en »vis forøgelse« af landbrugseksporten mod køb af flere tyske varer (3996-97) men han sagde også, at afgørende for Danmarks økon. stilling var stadigvæk England, i anden række Tyskland (4012-19). Kons. undlod som i 1934 at stemme.

143. LR's beretning for 1935, 24, resp. 76-80, hvor overenskomsten med tilhørende protokol og UM's bemærkninger til forslag om rigsdagsbeslutning er gengivet.

144. AB 25, 7/6, 842-50. Den soc. dem. borgmester J. P. Pedersen og en unavngiven repr. stemte dog »nærmest ud fra en misforståelse«, som det hedder, imod res. (»disse to fattige modstemmer over for den skov af hænder, der røg i vejret for resolutionen«).

Tvedegaard løs mod de myndigheder og personer, som modsatte sig landbrugets ligestilling med de øvrige erhverv. Udover ordentlige korn- og smørorordninger samt en kraftig reduktion af landbrugets ejendomsskatter («et kvælertag, samfundet har til begrænsning af arbejdsfortjeneste») skulle man først og sidst have det for den landbrugsindtjente valuta, som den var værd i fri handel.¹⁴⁵

Selv om både N. P. Andreasen og Bording trådte op imod disse L.S.-fremkaldte udtalelser, husmandslederen ved at betone de samfundsmæssige helhedsinteresser i valutaspørgsmålet¹⁴⁶ og landbrugsministeren ved at påpege de sociale ulemper ved ensidige landbrugsbegunstigelser,¹⁴⁷ vedtog L.S. på et repræsentantskabsmøde 14/6 Jørgen Schesteds stort anlagte planer om et »bondetog« til kongen med det formål at sætte trumf bag kravet om højere korn-, smør- og kødpriser samt lavere ejendomsskatter. Erhvervsudvalget fulgte på sin side initiativet op med at lade en ekstraordinær generalforsamling i Odense 16/7 vedtage, at man i givet fald ville skride til faglig aktion på landets mejerier og slagterier.¹⁴⁸

Den 29/7 1935 gennemførtes da bondetoget på Amalienborg slotsplads. Udover den PR-mæssige gevinst, togets arrangører kunne indkassere, fik det også den betydning, at såvel de »gamle« organisationer som det politiske system yderligere beflittede sig på at tilvejebringe landmandsacceptable resultater på kriseløvgivningens område.

I umiddelbar forlængelse af rådsmødet 28/6 havde Landbrugsraadets præsidium lavet sit lille »tog« til P. Munch og Bording for at påklage de efter præsidiets mening uheldige forhold omkring de »private« vareudvekslingsforretninger. Denne kritik præciserede Hauch nogle få dage efter bondetoget i en skrivelse til de to ministre og gennem udtalelser i Valutarådet. Alligevel var det den selvsamme Hauch, der som medlem af et enstemmigt landsting var med til at gennemføre den lovgivning, Landbokommissionen af 1931 havde lagt op til i den overordentlige rigsdagssamling 1935 fra 31/7 til 25/9 gennem en enig indstilling af 24/7 om ordninger for korn og svin. Motiveringen herfor søgte kommissionen naturligvis ikke i det oprækkende bondetog, men i de faldende kornpriser, som ikke gjorde det muligt for kornavlernerne at få dækket »normale produktionsomkostninger...«. ¹⁴⁹ Dette formål mente man tilgodeset gennem en toldmæssig forhøjelse af importpriserne på 0,50 – 2,00 kr. pr. 100 kg i forhold til satserne fra kornordningen af 13/12 1933.¹⁵⁰ Den indbetalte kornkasse, evt. spædet op med rene statspenge, skulle i to rater à hver 8 mill. udbetales det mindre, kornkøbende brug med op til 15.000 kr.s jordværdi, modsat 13/12 1933-ordningens 55.000.

145. V.L. 22, 27/5, 282-84.

146. HM 23, 9/6, 355-56.

147. HM 23, 9/6 35, 356-58. Tale ved generalforsamlingen i Næstvedkredsens husmandsforeninger.

148. Brogaard, 117-18.

149. Cit. efter Rigsdagsårbog for 1934-35, 498.

150. Se ovenfor s. 172. Denne gang var dog rug til menneskeføde *ikke* toldfri.

Samtidig forlængede man svineordningen af 10/11 1934 for samme periode, d.v.s. til 31/8 1936. Såvel Venstre som Konservative forsøgte at distancere sig fra kommissionens kompromisløsning. Kyed ville have den samlede omsætning af grovfoderproduktionen gjort rentabel,¹⁵¹ og Christmas Møller kunne tænke sig en snarlig konference med erhvervslivets mænd om den samlede valuta- og handelspolitik.¹⁵² På samlingens 4. dag var de to love en kendsgerning.

Med udgangspunkt i drøftelsen mellem Stauning og bondetogets talsmænd etableredes der i den følgende tid forskellige forhandlingskontakter mellem Erhvervsudvalget, de politiske partier og Landbokommissionen.¹⁵³ Da resultaterne herfra ikke opfattedes som agrarpolitisk tilfredsstillende, mindst af alt i spørgsmålet om at få kronekursen sænket yderligere, instruerede Erhvervsudvalget 21/8 med tilslutning fra et ekstraordinært slagteri-delegeretmøde landets mejerier og slagterier om at hæve valutakurserne ved at undlade at veksle den indtjente valuta til dansk mønt. Ved kreditgivning af forskellig slags skulle andelsselskaberne da i »hæveperioden« holde leverandørerne så nogenlunde skadesløse.¹⁵⁴ Inden det kom så vidt, fik planen imidlertid dødsstødet gennem en bekendtgørelse fra Handelsministeriet 11/9, hvori afleveringspligten præciseredes som først værende opfyldt i det øjeblik, valutaen var indgået i et pengeinstitut. Her nyttede nok så mange L.S.-besværgelser intet, især ikke da Landboforeningerne gennem en i øvrigt krast formuleret Tvedegaard-udtalelse om de politiske forsyndelser mod landbruget tog indirekte afstand fra aktionen. Den Tvedegaard'ske mangelliste omfattede rentesænkning, markedsstyret valutahandel, en smørordning, permanente ejendomsskatte-lettelser og bedre forsyning med arbejdskraft.¹⁵⁵ Kolding Slagteri ville dog under den agrarpolitisk iltre proprietær Haues ledelse trodse det ministerielle magtsprog, men måtte via underretten 18/10 og landsretten 6/11 acceptere dens lovmedholdelighed og i tilgift betale 200 kr. i bøde pr. bestyrelsesmedlem. Da Stauning desuden 1/10 havde ladet udskrive valg til Folketinget med import- og valutareguleringen som det centrale debateme, besluttede Erhvervsudvalget to dage senere at oppebie resultatet af valget.

Med bondetoget 1935 kulminerede L.S.' udenomsorganisatoriske indflydelse – og umiddelbart derpå blev den på det ubarmhjertigste blotstillet som et fata morgana, da valutaaktionen gik på gulvet. Bevægelsen fungerede altså bedst som en lydhor og bestemt ikke ueffen artikulationskanal for en knurrende utilfredshed i det andelsorganiserede danske bondesamfund. Samarbejde omkring økono-

151. RT. Ft. 1/8 35, 22-31.

152. Sst., 31-46.

153. Brogaard, 123-26.

154. AB 34, 22/8 35, 434-35 jfr. Brogaard 126-35.

155. V.L. 38, 19/9, 477-78. Ved samme tid havde »Husmanden«, assisteret af Holdgaard og P. Langeland, stort besvær med at overbevise en gl. ven af husmandssagen, pastor Chr. Norlev, København, om en kornordnings tvingende nødvendighed (36, 8/9 og 38, 22/9).

misk-praktiske forhold forekom ikke at være en tilstrækkelig opgaveformulering midt i en tid, hvor man ikke længere kunne producere sig ud af vanskelighederne.

III. Erhvervspolitisk samling under indtryk af demokratiets begyndende krise 1935-36?

Det arbejdende landbrugs udøvere kan ikke undgå at have følt sig usikre over for den erhvervspolitiske udvikling sensommer og efterår 1935. Fra deres selvindhegnede platforme opflammede de udenomsorganisatoriske urostiftere bønderne til faglige aktioner, alt imens de folkevalgte talsmænd gød vand på bålet under parolen: Vent og se, om ikke det nye Tyskland vil købe flere varer hos os!

I Andelsbladet løb i august-september en polemik omkring temaet: »Politik i andelsforeninger«. Socialliberalt sindede som L. Laursen, Rustrup mente, at L.S.' undermineringskampagne førte durkt ind i »truster, priskarteller og lignende udbytningsforetagender«, mens Thorvald Sørensen omvendt beklagede, at folk af Laursens støbning hellere samlede på husmænd end på L.S.-folk.¹⁵⁶ Atter andre inkl. husmand Chr. Tobberup, Asferg, var kede af, at de forskellige støtteordninger straks kapitaliseredes i form af højere ejendomspriser til skade for unge, mindre bemidlede købere. Hertil bemærkede P. Clemmensen, Lindbjerg, at landbrugets surt indtjente valuta »konfiskeredes af den marxistiske regering...«. ¹⁵⁷

At konjunkturerne var for opadgående, fremgik af Harald Niensens årlige redegørelse for landbrugets driftsresultat. Forrentningsprocenten var i løbet af 1934-35 gået op fra 3,6% til 4,1%.¹⁵⁸ Hvis blot landbruget fik det åbne markeds pris for sin valuta, hvis ejendomsskatterne blev nedsat til 1909-14-niveau og hvis blot indvandringen til en understøttelsessikret bytilværelse blev standset, ville alt være såre godt. Sådan lød i hvert fald Hauchs forslag til resolution fra det jyske delegeretmøde 4-5/10.¹⁵⁹

Når Hauch og med ham andre landbrugsledere i denne tid talte ud over repræsentanternes slipsklædte tilhørrækker og ud til bøndernes arbejdsklædte skarer, fastholdt de ufravigeligt tesen om den frie og ubundne foretager. Realiteten var dog den, at den enkelte landmand fra sine egne organisationer og fra lokale som centrale myndigheder fik udstukket en ramme, inden for hvilken han kunne bevæge sig. Gjorde han ikke det, kunne man »straffe« ham på forskellig måde. Det gav, som det er vist i det foregående, anledning til megen uro, når de forhåndenværende afsætningsmuligheder skulle udmøntes i produktionsordninger. Det italienske overfald på Etiopien 3/10 med herpå følgende sanktioner fra Folkeforbundets side over for aggressoren måtte derfor af de

156. AB 34, 23/8 35, 1232-33 resp. 35, 30/8, 1264-66.

157. Sst. 35, 30/8 35, 1262-63 resp. 38, 20/9, 1370-71.

158. Sst. 41, 10/10, 1478-82.

159. Sst. 42, 18/10, 1515-17. Res.forslaget blev vedtaget med alle stemmer mod een.

danske bønder opfattes som både et sikkerhedspolitisk som et afsætningspolitisk anliggende, netop i en situation, hvor man havde fået Italien til at vise seriøs interesse for import af oksekød fra Danmark.¹⁶⁰ Nu tog det ganske vist 5 uger for Udenrigsministeriet at få fremkaldt den rammelovgivning, der gjorde det muligt for Handelsministeriet at udstede samhandelsforbud i form af en bekendtgørelse.¹⁶¹

Da dernæst folketingsvalget 22/10 havde flyttet fem agrare mandater fra Venstre til brdr. Thomsens Det frie Folkeparti, stod unægtelig det spørgsmål åbent, om L.S. og Erhvervsudvalget ville genoptage den hårde aktionslinje og evt. føre den lige ind i folketingssalen.

Et første udspil kom dog fra Landbrugsraadet, idet man efter et langt og sejt tovtrækkeri mellem husmandsrepræsentanterne og de øvrige medlemmer besluttede at imødekomme Andelsudvalgets ønske af 14/6 s.å. om en udvidet repræsentation for Mejeriforeningerne med en beslutning om at give mejerierne og slagterierne hver to mandater mere, hvorved Andelsudvalgets repræsentation kom op på 10. Samtidig blev dog Husmandsforeningernes og Landboforeningernes mandattal forøget med hver to, således at rådet nu talte 26 medlemmer mod før 18. Præsidiet udvidedes samtidig fra 7 til 8 mand.¹⁶²

I tilgift til den indre trussel fra L.S.' side måtte de »gamle« organisationer i disse efterårsmåneder også se deres forhold til det politiske system blive udsat for svære prøvelser. Næppe helt uventet fulgte regeringen oktober-valgsejren op med 13/11 at fremsætte en række lovforslag, som ret nøje fulgte socialdemokratiske tankegange. Det gjaldt forslaget til ny valutalog som forslaget til ny kødlov. Over for den socialdemokratiske ordfører J. Sørensen (Sejlfjord)s påstand om, at kødordningen havde været til »uhyre fordel« for landbruget,¹⁶³ fremførte Venstres Søren Brorsen en række besværinger over, at støttehensynet prioriteredes lavere end husdyr-TB-bekæmpelsen. »Landbolove« og »sociallove« skulle holdes ude fra hinanden. Venstre ønskede en fast bundpris på 40 øre pr. kg for udsætterkvæg.¹⁶⁴ Alligevel gik Bordings forslag så nogenlunde uændret igennem de to ting, for som Venstres landstingsordfører Jepsen-Christensen udtrykte det, var en dårlig kødlov bedre end slet ingen.¹⁶⁵

Nøje synkroniseret med kødlovsforslaget kom et nyt Bording-udspil: Han ønskede hjemmemarkedspriserne på flæsk bragt ned. I modsat fald ville det få konsekvenser for kødloven. Svaret blev i første omgang et nej fra slagterienes

160. 28/5 34 havde Danmark og Italien indgået en aftale om vareudveksling, som bl.a. skulle gøre det muligt at levere Italien godt 2.000 t oksekød årligt (ud over de 65 stk. levende kreaturer, D. kunne levere som toldkontingent) (LRs beretning for 1934, 130-42).

161. Lov af 16/11 35 jfr. bekendtg. af 18/11.

162. DMFs og ASFs krav lød opr. på 2 × 3 eller lige så meget som de to andre org. tilsammen.

163. RT. Ft. 14/11 35, 108-11.

164. Sst., sp. 111-15. Bording var i det hele taget en »ret vanskelig mand at forhandle med...«, klagede Brorsen.

165. RT. Lt. 29/11, 83.

side, men efter at deres repræsentanter havde været til møde med Landbrugsraadetets præsidium, ingik man 19/11 det kompromis, at man ville fremlukke større leverancer af svin uden kort ved at hæve priserne med 25 øre pr. kg til 0,95 kr. samtidig med at afgiften tilsvarende nedsattes.¹⁶⁶

Samme dag besluttede Erhvervsudvalget på et møde at foreslå Landbrugsraadet en nærmere aftalt samgang om et fælles arbejdsprogram. Præsidiets oplevede da at se en af slagteriernes mægtigste mænd, Kolding-formanden S. Haue i rollen som udenomsorganisatorisk modspiller. Resultatet blev dog det pauvre, at forhandlingerne kun ville blive videreført, om en af parterne fremsatte ønske herom.¹⁶⁷

Mens Erhvervsudvalget naturligt nok henvendte sig til sin naturlige modpart på organisationsplanet, gik L.S. på sin side direkte til regering og rigsdag med sine ønsker om rente- og skattelettelser, sanering af landbrugets gældsforhold m.v. Bertel Dahlgaard og Bording mødtes da også med L.S.' 5-mands delegation 6/12 og her udtryktes der fra begge parter sympati for Landbokommissionens forslag af 21/9 s.å. om *rentetilskud* i to år på 3% af gældsbeløbet i spektret 85-110% af panteværdien og *saneringslån* på maks. 25% af panteværdien på mere end 110% forgældede ejendomme.¹⁶⁸

Også på anden måde kunne regeringen i denne julemåned notere resultater, idet De Konservative i respekt for vælgernes afgørelse af 22/10, som landstingsordføreren Halfdan Hendriksen formulerede det,¹⁶⁹ undlod at stemme imod forslaget af 13/11 om en revideret valutalog (underskrift 18/12). Venstre stod da helt alene med sit forslag om dels at sikre eksportørerne en lovfæstet ret til at råde over den indtjente valuta, dels at styrke Udenrigsministeriets handelspolitiske indflydelse på det efter partiets opfattelse lidt for industrivenlige handelsministeriums bekostning.¹⁷⁰

Den 8/1 1936 gjorde da Bording Landbokommissionens gældsforslag til sit eget, umiddelbart fulgt op af finansminister H. P. Hansens forslag om at finansiere rentetilskuddet (30 mill. kr.) plus kommunetilskud (6 mill.) og hjælp til

166. LRs beretning for 1935, 32-33. ASFs dynamiske sekretær C. Trautmann måtte i denne tid optræde som erhvervspolitisk pædagog, når han skulle forklare liberalt tænkende landmænd fordelene ved en reguleret afsætning. Efter hans opfattelse havde slagterierne alene den opgave at »udbringe andelshavernes svin i den bedst mulige pris.« (AB 51, 20/12, 1829-35 resp. 1, 3/1 36, 12-16).

167. Sst., 22-23.

168. Bet. er optaget som bilag til folketingsforslaget af 8/1 36 (RT. Tillæg A, 2942-80) 26/9 35 havde Bording i øvrigt opløst Landbokommissionen. Se endvidere Brogaard, 136-37.

169. RT. Lt. 12/12 35, 186-89.

170. Trods LRs protester fik bestemmelsen om iværksættelse af vareudveksling en sådan udformning, at den efter rådets opfattelse umuliggjorde varebytte med smør som bytteobjekt. (LRs beretning for 1935, 27-28). Det må nok ses som Venstres svar på S/R – K-samarbejdet i valutasagen, når Landstinget i december standsede en række forslag om sociale hjælpeforanstaltninger: udvidet ret til arbejdsløshedsunderstøttelse, beskæftigelse af langvarigt arbejdsløse og ændrede regler vedr. nødhjælpsarbejde, som regeringen havde fremsat i november.

arbejdsløse (5-6 mill.) med en merindkomstskat og en tillægsskat over to år på godt 50 mill.¹⁷¹ Først 4 måneder senere var gældsloven imidlertid en kendsgerning og da kun med afsnittet om saneringslån i behold. Venstre og Konservative vendte sig stærkt imod rentetilskudsordningen. Efter Brorsens opfattelse skulle man i stedet gennem skattelettelse og prisreducerende importlettelse støtte såvel den ranke, stolte bonde uden forarmende gæld som den højtforældede halvdel af de godt 200.000 danske landmænd. Christmas Møller ville ikke alene tage hensyn til debitorerne, som i parentes bemærket så ud til nu at opleve en indtægtsfremgang, men også kreditorerne.¹⁷³

At D.K.P.s Aksel Larsen ville betegne forslaget som et knæfald for »rentekapitalen«, kunne ikke undre nogen, men det vakte stor overraskelse, at Vald. Thomsen beskyldte de gamle partier for at pleje »kapitalens interesser...«. Som han så det, ville landstingsflertallet nok hjælpe landbruget, men da på arbejdernes bekostning. Stauning var derimod inde på noget af det rette, når han i sin tale ved Journalistforbundets årsfest efterlyste et samarbejde mellem de to værdiskabende grupper arbejdere og bønder, erklærede Thomsen. Hans egen recept lød på at etablere en statsfinansieret krisefond, som gennem lovbefalede støtteopkøb af obligationer skulle afstedkomme en rentesækning.¹⁷⁴

Det magre resultat af gældslov-forhandlingerne gav anledning til uro inden for L.S.' rækker, og situationen bedredes ikke ved, at nye forhandlinger med regeringen i februar-marts endte resultatløst.¹⁷⁵ Det var dog den alm. opfattelse, at landbrugets krise var ved at være ovre. Husmanden påpegede dog i en leder, at der fortsat var tale om en »toldbeskyttelseskrise.« Tre skadeforvoldende »ismer«: egoismen, kapitalismen og nationalismen var nu som før hovedfjenden.¹⁷⁶ Hverken dette blad eller Vort Landbrug kunne se noget som helst formildende ved økonomen Jens Warmings meget omtalte »femårsplan«, hvorefter man ved at investere 700 mill. i den danske industri skulle kunne skaffe beskæftigelse for 50.000 flere, deriblandt 20.000 fra et hovederhverv, som efter forf. opfattelse arbejdede under det aftagende merudbyttes lov.¹⁷⁷ Realiteten var efter »Vort Landbrugs« opfattelse snarere den, at landbruget i henhold til Statistisk Departements undersøgelse over erhvervets arbejdskraftsituation 1/1 – 15/9 1935 havde et udækket behov for ca. 25.000 arbejdere.¹⁷⁸

171. RT. Ft. 8/1 36, 1874-80 resp. 1880-86.

173. RT. Ft. 21/1 36, 2287-99 resp. 2299-2306/11/3, 3804-09.

174. Sst., 21/1, 2314-21.

175. Brogaard, 137-39.

176. HM 3, 19/1 36, 35-36.

177. Jens Warming: Industri eller landbrug? En femårsplan for beskæftigelsen og valutaen. Kbh. 1935. I en påfølgende diskussion i Andelsbladet mellem forf. og landbrugslærer Harald Nielsen gav sidstnævnte udtryk for en indgroet skepsis over for selvforsyningstanken og stillede ret nærgående spørgsmål om markedsforudsætningerne for en dansk stor-industrialisering. Efter hans opfattelse var Hitlers politik udtryk for en perverteret selvforsyningsideologi (AB 51, 20/12 35, 1836-40, 2, 10/1 36, 25-30, 4, 24/1, 106-11, 5, 31/1, 140-45 og 7, 14/2, 211-16).

178. V.L. 4, 23/1, 59-62.

Hitler-Tysklands økonomiske og militære oprustning var et andet samtaleemne landmand og landmand imellem omkring årsskiftet 1935-36. Efter indbydelse fra Nordische Gesellschaft havde Andelsudvalgets sekretær A. Axelsen Drejer i efteråret 1935 holdt en række foredrag i Tyskland om den økonomiske forbindelse mellem Danmark og dets sydlige nabo. Ud fra den opfattelse, at begge parter burde være lige stærkt interesseret i at fremme den naturlige arbejdsdeling mellem et agrart Danmark og et industrialiseret Tyskland, fremførte Axelsen Drejer ved denne lejlighed en forsigtigt formuleret kritik af den opportunistiske væren-sig-selv-nok holdning, som prægede begge lande.¹⁷⁹

Det var øjensynligt, at den stigende eksport til Tyskland tegnede sig for en god del af landbrugets bedrede indtjeningsforhold. Derfor vakte det også nogen uro i landmandskredse, at de dansk-tyske forhandlinger i december 1935 om en ny (og givtigere) handelsoverenskomst for 1936 i første omgang endte uden resultat. Følgelig forlængede man den gamle overenskomst for januar 1936. Petersen-Dalum gav da i et foredrag i Nykøbing F. 6/1 udtryk for den alm. opfattelse i landmandskredse, at det var den danske, industri-styrede regerings modvilje mod øget import af tyske industrivarer som havde fået forhandlingerne til at kuldsejle.¹⁸⁰ Da disse udtalelser blev fulgt op af ganske vist moderate erklæringer fra Landboforeningerne og Andelskreatureksportforeningerne,¹⁸¹ tog P. Munch i Folketinget 14/1 afstand herfra. At holde mund, mens de ansvarlige sad ved forhandlingsbordet, måtte være et samfundsdisciplinært hovedkrav.¹⁸²

To dage senere kom der dog skred i forhandlingerne. Det fremgik af ministerens udtalelser, da han i Folketinget 12/2 fremlagde et forslag til rigsdagsbeslutning om ratifikation af en ny dansk-tysk vareudvekslings-overenskomst af 30/1. Udover »en meget betydelig forøgelse« af landbrugsekseporten, især i form af højere kontingenter for kvæg, svin, ost og æg – notabene mod større import fra Tyskland – var der ikke tale om større ændringer i forhold til 1935. Når forhandlingerne havde trukket i langdrag, skyldtes det de uantagelige valutakrav, der ved forhandlingernes start blev fremført fra tysk side. Nu forestod tilsvarende forhandlinger med England, betonedes ministeren.¹⁸³

Selv om Venstres O. Krag fintede lidt til såvel forhandlingsform som -resultat, gav han dog sit minde til en ratifikation. På »det allerbestemteste« måtte han dog understrege, at landbruget skulle have alle dets eksportønsker opfyldt.¹⁸⁴ De Konservative ville afholde sig fra at stemme. Når tyske industrivarer fik eksportpræmier, var der ikke tale om fri og fair konkurrence, erklærede Povl

179. AB 48, 29/11 35, 1711-23.

180. Se Berlingske T. for 11/1 36, hvor også ref. tilsvarende udtalelser fra grosserer Paul Larsen, Grosserer-Societetet.

181. LRs beretning for 1936, 64-65.

182. RT. Ft. 14/1 36, 2034-36.

183. Sst., 12/2, 2831-38.

184. Sst., Ft. 12/2 36, 2845-53.

Drachmann.¹⁸⁵ Den dybt forhandlingsinvolverede N. P. Andreasen hilste på De radikales vegne overenskomsten med »stor tilfredshed«.¹⁸⁶ Da Landstinget 14 dage senere drøftede sagen, svang H. Hauch sig op på lignende højder ved at karakterisere det skete som »et meget væsentligt lyspunkt«.¹⁸⁷ Noget ironisk spurgte den konservative Axel B. Lange da også, om det var P. Munch eller H. Hauch, som styrede Danmarks udenrigspolitik.¹⁸⁸

Selv om landbrugets organisationsledere her var enige med Andreasen og Hauch,¹⁸⁹ var det dog med blandede følelser, mange betragtede Hitler-diktaturets økonomiske og militære genoprustning, ikke mindst efter at Tyskland 6/3 havde opsagt Locarno-aftalen og var rykket ind i Rhinlandet. Det er nok på denne baggrund, man må se det officielle Danmarks forsøg på at holde spørgsmålet om en øget dansk-tysk samhandel lidt flydende. Det eksportivrige landbrugsråd måtte da i samarbejde med den lige så importsindede handel tilvejebringe mere eller mindre »private« importønsker, f.eks. fra F.D.B.s side for at få fremkaldt de så eftertragtede tillægskontingenter.¹⁹⁰ Ej heller huede det en Hauch, at spørgsmålet om de enkelte landbrugskontingenter skulle afgøres i regeringsudvalget og ikke i det »blandede« tysk-danske udvalg, hovedsageligt sammensat af organisationsrepræsentanter.¹⁹¹

På det indre, politiske plan lykkedes det imidlertid på rigsdagssamlingens sidste dag at få tilvejebragt et forlig over så besværlige sager som en forbedret kornordning for 1936-37, en tilsvarende svineordning, den ovenfor omtalte ordning vedr. landbrugets gæld¹⁹² og et ekstraordinært statstilskud til kommunerne. Set i et afsætningspolitisk perspektiv var det også et lyspunkt, at Folkeforbundet pr. 15/7 ophævede sanktionerne mod Italien. Den 26/10 afsluttedes en midlertidig dansk-italiensk overenskomst, som gav Danmark visse værdikontingenter for bl.a. slagtekvæg, oksekød og tarme.

At skyde med skarpt mod regeringen for på én gang at svigte forsvarrets og Tysklands-afsætningsens sag forekommer at være ikke så lidt af en skizofren handling, men det er faktisk essensen af udtalelsen fra Venstres landsmøde 20-21/7,¹⁹³ forud for det afgørende delvalg til Landstinget den følgende september.

185. Sst., 2853-58.

186. Sst. 2858-60.

187. RT. Lt. 26/2, 436-40.

188. Sst., 442-43.

189. Se f.eks. den fynske mejeriformand Rs. Nielsens udtalelser på det fynske mejeri-delegeretmøde 28/2 (AB 12 a, 23/3, 373-81) og hans jyske kollega, N. Steffen Sørensens tilsvarende vurdering 29/4 (AB 21, 22/5, 665-77).

190. I LR's beretning for 1936, 67-80, har rådets sekretariat givet sin version af forhandlingsforløbet marts-dec. 36.

191. I overenskomsten slutprotokol var bestemt, at det såkaldt »blandede« udvalg for fremtiden skulle drøfte spørgsmålet om »tilførslerne af landbrugsprodukter til det tyske marked« og ikke som før nærmere specificerede afsætningsproblemer.

192. Se ovenfor s. 186f.

193. Udtalelsen er optrykt i Rigsdagsårbogen for 1935-36, 492-97.

Under andelsstævnet på Ladelund landbrugsskole 7/6 må Hauch da også have følt sig noget klemt, da han fra en tilhørerplads ikke alene måtte høre J. Th. Arnfred karakterisere den tiltagende centralisering af andelssamvirket som principielt stridende mod folkestyrets grundidé, men også opleve, at de to statskonsulenter, S. Sørensen, London, og A. P. Jacobsen, Berlin, advarede mod at Danmark kom i lommen på Tyskland. Landbrugsrådspræsidenten anførte her overfor, at Danmark kunne fastholde, ja udbygge det tyske marked. Det var nok så meget valutapolitiske som militære hensyn, der fik Tyskland til at købe ind i Danmark.¹⁹⁴

Der lå nok et principielt svar til Hauch indbygget i det foredrag om bonde- og bysamfundet, som højskoleforstander Hans Lund fra Rødding holdt. Når et nazistisk skrift om en ny tids bonde definerede dennes opgave som den at være forretningsmand, måtte der protesteres. »Den sande bonde ... lever og virker på slægtens hellige grund...«, erklærede Hans Lund.¹⁹⁵ I sin nekrolog over den sønderjyske fører H. P. Hanssen havde Arnfred få dage tidligere fremhævet, at den afdøde leder under indtryk af folkestyrets fornægtelse i Hitlers Tyskland havde set en ny tids vigtigste opgave som den at deltage i »grænsekampen – kulturkampen for den danske sag...«¹⁹⁶

Over for en regering, som ved folketingsvalget 22/10 1935 yderligere havde befæstet sin stilling og som ved næste delvalg til Landstinget kunne tænkes at få borttryddet sidste hindring for gennemførelsen af en socialdemokratisk-radikal reformpolitik, lagde Venstre i nøje forståelse med den landboforeningsdominerede organisationsstruktur sit modspil an som et erhvervspolitisk principopgør. Industri eller landbrug? – det var spørgsmålet. Det måtte i denne sammenhæng også virke foruroligende, når L.S.-bevægelsen nu forestillede sig en arbejderbonde-udsoning, angiveligt på »kapitalen«s bekostning. Hensynet til den store skare af landbovælgere, der for en stor dels vedkommende stadigt var plaget af kriseproblemer, bød dog, at man kunne fremvise resultater i form af konjunkturudbedrende tiltag. Bortset fra en kortere fornærmelsesperiode december 1935 om S/R – K-samarbejdet stod rigsdagsvirksomheden da også i samarbejdets tegn, ikke mindst af den grund, at diktaturernes begyndende opmarch kaldte på national samling. Diskussionen på Ladelund juni 1936 viste dog tydeligt, at mange inden for som uden for landbrugets kreds havde svært ved at forson sig med den tanke, at et demokratisk samfund skulle se det som en vigtig opgave at holde en mulig angriber forsynet med levnedsmidler. Utilpasheden blev næppe mindre af, at andelstanken snarere end at forædle den demokratiske proces tilvejebragte den organisatoriske effektivitet, som i sidste instans skabte de afsætningsmæssige problemer.

194. AB 26, 26/6 36, 861ff., resp. 27, 3/7, 910-17.

195. Sst. 30, 24/7, 1007-15.

196. Sst., 22, 29/5, 722-24.

Afsluttende bemærkninger

Med den reservation, der ligger i, at Arnfred i sin omridstegning af andelsbevægelsens centrale ideindhold snarere havde det ønskelige end det opnåelige for øje, må man fastslå, at andelstanken, opfattet som en fredsstiftende syntese mellem parter med vidt divergerende interesser, ikke spillede nogen rolle i periodens erhvervspolitiske debat. Selv om en hel del af »Andelsbladets« faste læserbrevs-kribenter, især fra brugsforeningssiden, gang på gang trak andelsbevægelsens principielle ideindhold frem til alm. beskuelse, står dog det indtryk tilbage, at det var systemets organisatoriske rygmarvsreflekser, som bjergede det så nogenlunde frelst gennem de oprørske L.S.-tider. Det må da heller ikke overses, at landbruget i disse år stadig befandt sig i en art krisesituation, forstået på den måde, at de landbrugsliberale produktions- og afsætningsbetingelser fra en tidligere æra fortonede sig mere og mere i det fjerne. I de febrilske anstrengelser på at få tilvejebragt et revideret markedsgrundlag søgte man at maksimere de muligheder, der viste sig i det nye Tyskland i samme takt som dets aggressive holdning til omverdenen skærpedes. Der er dog mange vidnesbyrd om, at dette skisma mellem afsætningspolitik og sikkerhedspolitik også af andre end de andelsideologisk sindede følte som en belastning.

Det centrale element i tidens erhvervspolitiske debat var det massive krav om aktiv (om)fordelingspolitik, landmændene fremførte. De danske forbrugere skulle i mulig udstrækning holde landmændene skadesløse for tabet på eksportmarkerne. Det krævede ingen nærmere forklaring, mente de erhvervspolitisk aktive i landmændenes kreds. Skulle man endelig give kravet en nærmere motivering, kunne man passende erindre forbrugerne om, at de førhen betalte alt for lidt for danske landbrugsprodukter. Og nu på det sidste havde byerhvervene og deres udøvere under brug af valutarestriktionerne fået et sådant herredømme på det danske marked, at de i vid udstrækning selv kunne sætte prisen på deres varer.

Det kneb imidlertid for landbrugets ledere at få landmændene til at forstå, at fordelingspolitik inden for rammerne af et politisk-repræsentativt system kræver gensidige indrømmelser. Styrken af sådanne krav afhænger også af den grad af organisatorisk opslutning, der kan mønstres. Når det trods splittelsestendenser inden for den traditionelle organisationsstruktur alligevel lykkedes at få kravene ført frem med fornøden styrke, må L.S. her tildeles en ikke ringe betydning.

Partipolitisk fik landbrugets erhvervspolitiske krav deres opbakning ved, at Venstre med støtte fra den agrare del af De Konservative i de fleste tilfælde kunne forhandle sig frem til en løsning. Lederen af Landstingets Venstre H. Hauch bemestrede den kunst på én gang at få en uenig organisationsstruktur til at levere den faglige ballast til kravene, at få en udenomsorganisatorisk bevægelse til at artikulere passende overbuds-krav og at få en blokopdelt rigsdag til at lovgive til gavn for et samlet landbrug.

Summary

The theory has often been asserted that the agricultural co-operative movement cannot be likened completely to an organizational system with attention on narrower business concerns. On the contrary, the co-operative has in principle striven to guarantee that ideological and social viewpoints characterize debate. The validity of this conception is evaluated by the author through a critical analyses of selected parts of the 1930s' crisis debat in the agricultural politics, as it took sharpe at the farmer's niveau, at the organization's level, and at Parliament. The material is arranged chronologically into three sections of approximately one year's duration per section. In the first section, which is entitled »How does one combine consideration of the consumer with higher produce prices?« (1933-34), the interest centers around the argumentation that farmers and their political representatives used in order to get higher prices at the domestic market than in export. It is shown here that the argumentation from agriculture's side had exclusively as an aim the improvement of the producers' economy. The concern of the consumers was other groups' matter. »The Farmers' Demonstration in 1935 – a period or a comma in the business' articulation?« (1934-35) is the title of the next section. Here it is shown how a certain improvement of agriculture's profitability alleviated the political climate. The crisis legislation from the immediately preceding years was renewed without great discussion, in that however the government's proposal for the relief of agriculture's great debt did not receive bigger response from the opposition parties. Consequently when the crisis situation once again worsened in the summer of 1935, during an additional session in July – August 1935, the government and Parliament had to establish new aid measure for grain and hogs in order to counter a new agro-political wave of unrest. On the other hand, those in charge would not acknowledge the attempts that the agro-political agritaton's did, including the farmers' demonstration to King Christian X's residence at Amalienborg, in order to obtain higher prices for their produce. A new devaluation of the krone's value was the means that the dissatisfied farmers preferred to see used. Disagreement rather than a sincere determination to work together characterized for the organizing co-operation in 1934-35. Around the turn of the year 1935-36, it appeared that the Farmers' Union (»Landbrugernes Sammenslutning«) had reached a bargaining contact with the government concerning a development of the crisis legislation. The Liberal (»Venstre«) party and the established agricultural organizations saw this as a threat against previous alliances in the political realm. These groups were undoubtedly most worried that the government by the concurrent renewal of the trade agreement of March 1934 with the Nazi Germany would not completely meet agriculture's desire for increased sale of agricultural produce against equivalent importation of German industrial goods. If the vote was between improved export possibilities and a cultural fight against fascist regimes in Germany and Italy, then agriculture from a narrower perception would prefer the

former. The question in the title of the third and final section: »Business' political unification under the impression of the democracy's beginning crisis 1935-36?« must therefore be answered in the negative. Granted, the co-operative thought had an ideological texture, but the economy was and remained the fundamental principal of the business.